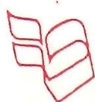
ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ISSN 0334 - 1003

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 7 מאי 1986, ניסן תשמ"ו

התוכן

מדינת הרווחה

שר א. לויתן
שיטת הרווחה ובטחון כלכלי 1

רוברט אי. גודין
מוסר ומדינת רווחה 7

יורגן קיל
חזרה לתעסוקה מלאה, תסריט לעתיד 15

מול משברי קפיטליזם

ההתאוששות המוזרה של 84-1983 21

מרווין א. רוזן
השוק אינו עושה נפלאות 25

ריצ'ארד אי. ואלטון
למעורבות במקום העבודה 29

מסמך

חוזה-מרי מנדיזאבל
קואופרטיבים באירופה 36

לבטים בשמאל

דטלב אלברס
הסוציאליזם בשנת 2000 38

קריס וויטברד
כלכלת הסוציאליזם 46

רפאל סמואל
פולחן התכנון 60

הנס סבובודה
מכירת מפעלים ציבוריים? 66

ריצ'ארד וורתינגטון
סוציאליזם ואקולוגיה 70

מזרח ומערב

המזרח האדום הולך ומחוויר
ראיון עם רג'י דברה 76

ג'ירי ווירג'יניה ואלנטה
הלניניזם של הסנדיניסטים 81

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם
מוצא לאור על-ידי
''יד טבנקין'', המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה
והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ-ישראל

העורך: אשר מניב
מס' 7
מאי 1986, ניסן תשמ''ו

סדר, גרפיקה והפקה: מפעלי תרבות וחינוך בע''מ

בגליון זה:

- מדינת הרווחה – כלכלה ומוסר – תסריט לתעסוקה מלאה
- מעורבות במקום העבודה בארה"ב – קואופרציה חדשה באירופה
- הסוציאליזם בשנת 2000
- כלכלת הסוציאליזם – סקירת דיונים חדשים בספרות בעולם
- לבטים בשמאל: תכנון, מפעלים ציבוריים
- יחסי שתי המעצמות
- הסנדיניסטים בניקרגואה ועוד

יד טבנקין
מס. 7 מאי 1986, ניסן תשמ"ו

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

Political Science Quarterly

שר א. לויתן

שיטת הרווחה ובטחון כלכלי

מאחורי ה"ניו־דיל" ו"החברה הגדו־לה" ומאזורי תחיקה חברתית דומה עומדת אמונה איתנה בגדולתה הפוטנציאלית של החברה האמריקנית. מתכנני שיטת הרווחה המתגבשת הניחו שעתידנו לא נקבע מראש, אלא ניתן לעצבו על־ידי מרצנו, משאבינו ואמונתנו בעתיד. הם גם היו שותפים לדעה, שאין אנו חייבים להשלים עם אי־השוויון בהזדמנויות, עם עוני, עם תחלואי העיור ועם גאות ושפל כלכליים, וכי אפשר לצמצם את המחלות החברתיות והכלכליות הללו ואולי אפילו לחסלן כליל ביום מן הימים.

דברי ביקורת שהושמעו לאחרונה קוראים תגר על חזון זה. יש אירוניה בעובדה, שמבקריה הקולניים ביותר של שיטת הרווחה דנים לכף חובה את ההתקדמות שנבעה מן היוזמות החברתיות של ה"ניו־דיל" ו"החברה הגדולה", בעוד שהם מקבלים את השפל הכלכלי הגרוע ביותר במשך ארבעה עשורים כהתפתחות בלתי־נמנעת.

מתוך Political Science Quarterly, מוצא־לאור על־ידי האקדמיה למדעי המדינה, אוניברסיטה של קולומביה, ניו־יורק, ברך 100, מס. 3, סתיו 1985, מקוצר. תרגום: רות הדס.

הכותב הוא פרופסור־חוקר של "המרכז ללימודי מדיניות חברתית", באוניברסיטת ג'ורג' וואשינגטון, ומחבר ספרים רבים על תכניות חברתיות.

מערכת הרווחה האמריקנית, כפי שהתגבשה בחמישים השנים האחרונות, הנה, בהגדרה כוללת, תוצר החתירה המתמדת להבטחת זכויות אזרח אישיות ובטחון כלכלי רב יותר לכל קבוצות ההכנסה - ולא רק מכשיר לסיוע לעניים. הסיוע וההגנה הממשלתיים חודרים עמוק אל תוך שורות בעלי ההכנסה הבינונית והגבוהה - באמצעות תכניות ביטוח סוציאלי, הסדרי מיסים, השקעות בהכשרת בני־אדם ואפליה חיובית. מדיניות הרווחה הפדרלית שואפת לא בלבד למניעת קיפוח קיצוני בקרב השכבות החלשות ביותר, אלא מנסה גם לרכך את השפעתם של חוסר מזל ואי־ודאות כלכליים על בני השכבות המבוססות יותר. כך נוצרה מעין "רשת בטחון" שהצליחה במידה ראויה לציון להגן על מגזרים שונים באוכלוסיה בפני הטלטלות והקשיים האופיניים לכלכלה של "שוק חפשי".(1)

ההתקפה על שיטת הרווחה

למרות הישגים אלה לא הצליחה שיטת הרווחה הזו להתקבל על דעת הכל. בשנים האחרונות נעשו ההתקפות עליה קולניות וצורמות יותר. מבקרים ניסו לכרוך את העליה בפשיעה, בצריכת סמים, בגירושין, בבעיות המטרידות את מערכת החינוך ובשאר תחלואים חברתיים, בהתערבות מערכת הרווחה; אחדים טוענים אפילו, שהרקמה החברתית האמ־

ריקנית מתפוררת כתוצאה ישירה משיטת הרווחה. המזלזלים בשיטת הרווחה טוענים, שבעיות אלו נובעות בעיקרן מהרחבת מערכת הרווחה בשנות ה־60 המאוחרות ובשנות ה־70, שמאז כוללת לא רק את הקשישים והנכים אלא גם את המובטלים ואת העניים–העובדים. צ'ארלס מאריי, למשל, טוען, שלפני 1964, תשלומי הרווחה לעניים–עובדים היו כמעט מילה גסה, שאין מעלים אותה בחברה מנומסת. "לא דנו על תשלומי רווחה לאנשים עובדים ...שכן להיות עובד, משמעות הדבר כשלעצמו היה לעמוד ברשות עצמית".(2) כל עוד היתה הבחירה שעמדה בפני אנשים בריאים בין עבודה לרעב, כולם עבדו כנראה. הוא הניח, שמקומות עבודה היו בנמצא, וכל אדם כשיר יכול היה למצוא עבודה. הוא התעלם מן העובדה, שפרקי המיתון הכלכלי היו עמוקים הרבה יותר טרם הופעלו אמצעי הוויסות של הניו־דיל, וכי השפל הגדול סיפק את המניע המקורי לתחיקת הרווחה – שעה שאחד מכל ארבעה אמריקנים היה מובטל מאונס.

ג'ורג' גילדר אף מרחיב את אותה האמונה האיתנה בזמינותם של מקומות עבודה. על־פי תיאוריה כלכלית ישנה שההיצע עצמו יוצר ביקוש, גילדר טוען, שאנשים "יכולים ליצור לעצמם מקומות עבודה", משום ש"ההיצע של עבודה וכוח־אדם מסוגל ליצור את הביקוש הנחוץ לו."(3)

יש ואריאציות אין־ספור על נושא הסיוע למי שאינם במצוקה. מילטון ורוז פרידמן רואים בבזבוז ובחוסר יעילות תוצאה בלתי־נמנעת מכך, שביורוקרטים "מוציאים את כספו של מישהו אחר"; הם מגיעים למסקנה, שסיוע פדרלי מרחיב את העוני, כי לדעתם "אם אתה מתחיל לשלם לבני־אדם עבור עוני, יהיו לך עניים רבים".(4)

דומה, שהנשיא רייגן תומך בדעות אלו. הוא רואה ברווחה את אחת הבעיות הראשיות של החברה האמריקנית, משום שהיא הורסת את "ההסתמכות על עצמך, הגאווה והכבוד העצמי, שהם עצם מהותה של הרקמה המוסרית."(5) במוקד התנגדותו של הנשיא רייגן ליוזמות רווחה פדרליות מסתתר החשד, שהעניים שונים באופן מוסרי ממי שאינם עניים – שאין הם שותפים לערכים ולשאיפות של האמריקנים העובדים; שאינם נענים לתמריצים ולהזדמנויות של השוק כפי שעושים זאת הלא־עניים. דומה, שהרעיון הישן־נושן, כי העוני כרוך בחריגות קם לתחיה בכל דור; כך, על כל פנים, מסתבר מקביעותיהם של מילטון ורוז פרידמן, מבקריה הידועים והיצוגיים של שיטת הרווחה ומאמינים אדוקים בשוק החפשי.

כתוצאה מההתקפות על שיטת הרווחה מצד הנשיא רייגן וכל מיני כתבנים מאסכולות שונות, הרי דבקו המונחים "רווחה", "אי־סדר" ו"משבר" זה בזה בדיון הציבורי הנוכחי. ליברלים מבקרים את היעדרם של סטנדרטים פדרליים למערכת כוללת ואוניוורסלית של תמיכה בהכנסה, והיעדרם של אמצעי ריסון של השימוש האגרסיווי מדי בסמכות הממשלה לשיפור איכות החיים. שמרנים טוענים, שמערכת הרווחה נעשתה גדולה ומסורבלת מדי, ולכן היא חותרת לעתים קרובות תחת מטרותיה שלה עצמה. הואיל ומערכת הרווחה מותקפת מכל העברים, הדימוי שהשתלט על החכמה העממית של אמצע שנות ה־80 הוא של שיטה בלתי־רציונלית ובלתי־ניתנת לשליטה, שזקוקה לרפורמה מידית וכוללת.

המגמה להגדיר את שיטת הרווחה בהגדרה צרה, כלומר רק כאמצעי להגשת סיוע כספי ואחר לעניים בלבד, מחזקת את הרעיון של "משבר הרווחה". כאשר המעמד הבינוני והרוב המבוסס אינם מודעים לחלקם בהנאה מן המערכת, הם מקבלים בקלות את הרעיון ש"הרווחה" היא "בלגן" אחד גדול – יקרה מדי, מנוהלת באופן גרוע, בלתי־הוגנת ובמקרים רבים ללא צידוק בכלל. רק אם מגדירים את שיטת הרווחה באורח מציאותי יותר – לכלול את שפע הזכויות

והסדרי ההגנה בפני אי־בטחון כלכלי, שעומדים לרשות הלא־עניים - או־אז נעלם חלק ניכר מכושר המשיכה מרעיון המשבר ומהמרשמים לשינוי רדיקלי.

לא רק סיוע לנצרכים

ניתוח מאוזן ואובייקטיבי יגלה שהדיווחים על "משבר רווחה" מוגזמים בהרבה. אם נתרחק מן העיוותים של מאבקי־תקציב ואידיאולוגיות פוליטיות, הרי תולדות ההתערבות הפדרלית בתחום הרווחה מצביעות על כך, שהמערכת היא תשובה רציונלית והכרחית לצרכים חברתיים מתגבשים; תפקודה טוב יחסית, תוך שהיא נתונה ללחצים של אינטרסים מתחרים ותביעות מנוגדות. (6) (---)

הואיל והסיוע לעניים נתפס בדרך כלל כמשהו "שלא מגיע להם", הוא מושך את עיקר תשומת הלב הפוליטית והמחלוקת. אך הסיוע שניתן ל"נזקק" על־פי בדיקת יכולתו הכלכלית מהווה רק שישית מסך תשלומי ההעברה המסופקים באמצעות מערכת הרווחה הרחבה; פחות מעשירית מן ההוצאה הפדרלית הכוללת לרווחה ניתנת כסיוע ישיר ל"נצרך".

הן בענין שבמדיניות והן בקו פוליטי, מערכת הרווחה האמריקנית מעולם לא ראתה בהבטחת ההכנסה תשובה הולמת בטווח הארוך לחוסר מזל כלכלי ולמצוקה. יוזמות "החברה הגדולה" צמחו מן ההנחה, שרק התקפה בשני ראשים על העוני עשויה להוליך להגברת הבטחון הכלכלי של העניים: הבטחת ההכנסה למילוי צרכים בסיסיים מידיים, יחד עם נסיון להרחיב את ההזדמנויות הכלכליות ולשנות מבנים מוסדיים כדי לקדם את יכולת הפרט לעמוד ברשות עצמו לטווח הארוך. על יסוד השקפה זו חתרה "החברה הגדולה" לעידוד ההשקעה הציבורית בחינוך ובהכשרה, על־מנת לפתוח פתח לתעסוקה קבועה בפני מיעוטי יכולת. במשך שנות ה־60 המאוחרות ושנות ה־70 גדלה התמיכה הפדרלית בתכניות חינוך (מחינוך יסודי ותיכון עד לבתי־ספר מקצועיים וחינוך על־תיכוני) גידול משמעותי. כל חלקי החברה האמריקנית נהנו מהשקעות אלו, אף כי לא היה בהן די כדי לספק תחליף לתלות המתמשכת של מעוט מקרב עניי האומה.

דווקא פיתוחם של קווי מדיניות מגוונים בתחום המיסוי וסיוע למיגזרים שונים, שלא רואים אותם בדרך כלל קשורים למערכת הרווחה, מראים כיצד מדיניות הרווחה הפדרלית צמצמה את אי־הבטחון הכלכלי אצל כל קבוצות ההכנסה, ולא הסתפקה בסיוע לעניים בלבד. פטורי־מס וזיכויים שונים מחזקים היום את הבטחון הכלכלי האישי בתחומים המשתרעים מבעלות על בית המגורים ועד לתכניות הטבות לעובדים וזכויות גמלאות אישיות. מבחר רחב של תכניות אשראי וכן סובסידיות למוצרי חקלאות רבים נועדו גם הן לקדם יציבות כלכלית על־ידי סיוע לעסקים שנקלעו לקשיים. הסיוע למקרי אסון מציע מידת־מה של הגנה בפני אסונות טבע, בעוד שהגבלות יבוא וסיוע להתאמת הסחר מנסים לצמצם ככל האפשר זעזועים הקשורים בסחר הבינלאומי. כמובן, התערבויות פדרליות אלו שונות במובנים רבים מן ההשקעות החברתיות ותכניות ההעברה האופייניות למערכת הרווחה. אבל ברצוננו להראות, שמגוון רחב של יוזמות ממלכתיות הוא חלק מהשאיפה לבטחון כלכלי ולרווחה בשביל כל האמריקנים; חתירה זו לבטחון לכולם, יותר מן המאמץ המצומצם לסייע לעניים, היא שמגדירה ומקיימת את מערכת הרווחה המודרנית.

השכבה הרחבה של בטחונות נוספים, שסופקו על־ידי שיטת הרווחה ויוזמות פדרליות דומות, תרמה להגברת היציבות הכלכלית מאז מלחמת העולם השניה, למרות פרקי מיתון מחזוריים. התנגדותו של הציבור האמריקני לנסיגות מהותיות בשיטה זו מעידה על התמיכה הרחבה ברפורמות אלו; היא מבטיחה,

ששיטת רווחה מקיפה, הפועלת כבולע־הלם בפני אי־בטחון כלכלי, תמשיך להתקיים בארה"ב. אכן, מידה מסויימת של הגנה בפני חוסר מזל כלכלי וסיוע כלשהו לעניים הנם תגובה רציונלית ונחוצה לעליית השפע החברתי. כשם שביטוח פרטי בפני סיכון פיננסי נעשה זמין ומושך יותר עם עליית ההכנסה האישית, כן נעשית המדיניות הממשל־תית, שמטרתה לפזר או "לחַבּרת" את סיכוני מערכת השוק החפשי, שקולה יותר ופופולרית יותר עם צמיחת העושר הלאומי. עם גידול ההכנסה הלאומית עולה גם היכולת להגיש סיוע הומניטרי למקופחים ולהשקיע השקעות לטווח ארוך כדי לעזור לחסרי־השכלה, לנכים ולמי שסבלו מאפליה, להיות לשותפים תורמים של החברה. במשק מפותח ללא התערבות פדרלית, היה המרחק בין עשירים לעניים מתרחב עד בדי פער הכנסה בלתי־נסבל ומסוכן לרקמה של חברה פתוחה, חפשית ודמוקרטית.

אפילו באקלים השמרני של שנות ה־ה־70 המאוחרות ושנות ה־80 המשיכה מערכת הרווחה להיענות לתפישות חד־שות של צרכים ובטחון כלכלי. ב־1979, למשל, אישר הקונגרס תמיכה כספית לחימום דירות מגורים, בעקבות עליית מחירי הדלק. הרחבה מקבילה של שיטת הרווחה התרחשה בתחום הבטחת ההכ־נסה ללא־עניים, עם אישורם של זיכויי מס חדשים על צבירת דמי־גמלאות אישיים. שינויים אלה משמשים תזכורת ברורה, ששיטת הרווחה עדיין מתגבשת, תוך היענות לנסיבות כלכליות וחברתיות משתנות. (---)

נסיון העשורים האחרונים מצביע על כך, שהממשל הפדרלי צריך לפעול בו־זמנית בכמה חזיתות, אם ברצונו להצליח בצמצום העוני. הכשרה מקצועית של בעלי הכנסה נמוכה, למשל, לא תשפיע הרבה על רמת העוני הכללית או על עומס מקרי הסעד, אם היא ניתנת תוך שיעור אבטלה גבוה או באזורים שכלכ־לתם נסוגה – אלא אם כן יפעילו בו־בזמן תכניות פיתוח כלכלי ויצירת תעסוקה.

העברות הכנסה מבטיחות אמנם סיוע מידי לעניים, אך אין הן משפרות את יכולתם להתפרנס בכוחות עצמם בטווח הארוך, אלא אם כן משלימים אותן על־ידי מאמץ ציבורי להקנות למקבלי הסיוע מיומנויות נוספות, ולשנות את המבנה המוסדי הלוכד אותם בעוני. תלות הגומלין בין האסטרטגיות נגד העוני עשויה ליצור רושם של כשלון, שעה שבוחנים כל אחת מהן בפני עצמה, במיוחד אם לא ננקטו צעדים משלימים הדרושים להצלחתה. גישה כוללת, לעומת זאת, מניבה תוצאות מצטברות, בעלות פוטנציאל גדול בהרבה מזה של צעדים מבודדים.

אחד הלקחים הברורים ביותר מן הנסיון האמריקני בשיטת הרווחה הוא, שאי־אפשר לחסל את העוני על־ידי העברות הכנסה בלבד. הבטחת ההכנסה היא, ללא ספק, מרכיב חשוב של המאבק בעוני, אך מדיניות המתבססת על תשלו־מי העברה בלבד אינה מחזקת את יכולתם של בני־אדם להתפרנס בכוחות עצמם וגם אינה מונעת קופליקטים בשוק העבודה.

בחברה, שבה שכרם של מיליוני עובדים נמוך מכדי להוציאם מתחום העוני, סיוע כספי מספיק לעניים שאינם עובדים, מעורר שאלות רציניות של צדק, וגם התנגדות פוליטית חזקה בקרב משלמי המיסים, אם אין מתלווים לכך תמריצים להשלמת הסיוע על־ידי עבודה בשכר. (---)

רבות מן הדילמות של שיטת הרווחה המודרנית נובעות מהדגשה בלתי־מספקת של הרחבת ההזדמנויות הכלכליות במדי־ניות השוטפת – כך לגבי תמריצים שלי־ליים לעבודה אצל מקבלי סיוע, הזנחת הצרכים של העניים העובדים, שיעור אבטלה גבוה אצל צעירים ובני מיעוטים, והעלות המתנפחת של זכויות רווחה אוניוורסליות. מעבר להבטחת זכויות האזרח ושוויון הגישה לשוק העבודה, הצטמצמו המאמצים להרחיב את ההזדמ־נויות בהשקעה קטנה יחסית, ולא פעם בלתי־סדירה, בהכשרה מקצועית, בתע־

סוקה ציבורית, בחינוך משלים ובתמריצי עבודה. אמנם יוזמות אלו הניבו תוצאות מבטיחות, אך הן רחוקות מלמלא את תפקידן הראוי, כשותפים שווים להבטחת ההכנסה, בקידום המטרות של שיטת הרווחה. כדי לסייע למיליונים של חסרי־מקצוע ובעלי השכלה בלתי־מספקת חייבים להכיר בכך, שעבודה ורווחה הם שני היבטים של מדיניות ציבורית הולמת.

אתגרים עיקריים

גם אם מכירים בכך, ששיטת הרווחה היא עובדה קיימת, והיא תמשיך להתפתח, נותרים אתגרים ושאלות קשות ביחס לעתיד. דאגה רבה מתמקדת כרגע באי־יכולתה של המדינה לעמוד בכל ההתחייבויות לבטחון כלכלי, שכבר הוחלט עליהן. הזעקה לרסן את ההוצאה הציבורית יש לה השלכות מרחיקות־לכת על יסודותיה הפוליטיים ועל יציבותה של מערכת הרווחה, והיא מעוררת מתחים בלתי־פוסקים בין השרותים האוניוורסליים לבין הדרישה לסלקטיביות לנזקקים בלבד. נושא אחר הוא חלוקת התפקידים בין הממשל הפדרלי, המדינות, השלטון המקומי והמגזר הפרטי במערכת הרווחה המודרנית, שהותקפה רבות בשנים האחרונות; יש צורך בגיבוש קונסנסוס חדש על הלגיטימיות וההיקף האופטימלי של המאמץ הפדרלי לתמוך בבטחון הכלכלי של כל האמריקנים.

קיום מערכת שאפשר לשאת בעלותה: היכולת לשאת בעלותה של מערכת רווחה היא במהותה (למעט מקרים קיצוניים) שאלה של שיפוט נורמטיבי, המשקף את נכונותה של חברה לוותר על אחוז מסויים מן הצריכה האישית ועל הוצאה ציבורית חלופית תמורת יותר בטחון קולקטיבי. לפעמים, הקשר בין הוויתור על חלק מן ההכנסה השוטפת תמורת בטחון כלכלי או לאומי בעתיד הוא ישיר יחסית: בתכניות ביטוח סוציאלי המחייבות תשלומים מראש, או בהשקעות בהגנה הלאומית הנתמכות על־ידי העלאת מיסים. במקרים אחרים באה ההחלטה להקריב נתח מן ההכנסה האישית כהתגוננות בפני חוסר־מזל בלתי־צפוי מתוך מודעות ש"זה עלול לקרות אפילו לי": סיוע לנפגעי אסונות טבע, תלושים לרכישת מזון, עזרה רפואית. בתחום היוזמות הסלקטיביות ביותר, על־פי מבחני נזקקות, ההוצאה הציבורית מהווה נסיון הומניטרי להקל על המצוקה, והודאה נאורה בתועלת החברתית הרחבה יותר הכרוכה בצמצום העוני. כל בחירה מעין זו נובעת מן המודעות לשפע בחברה ומן ההשקפה שהאומה יכולה להרשות לעצמה להפנות חלק מן הצריכה של היום לבטחון הכלכלי והלאומי של מחר.

אין ספק, שהמדיניות הפיסקלית של ממשל רייגן בשנים האחרונות הקטינה את האפשרות לאמוד באורח שקול את יכולתה של החברה לשאת בעלותן של השקעות והגנות חברתיות. על־ידי שילוב של עליה מהירה בהוצאה הצבאית וקיצוץ עמוק של בסיס המיסוי הפדרלי יצר הנשיא רייגן בכוונה תחילה נסיבות תקציביות, שמציגות את הוצאות הרווחה כבלתי־אפשריות. אולם השוואות, הן היסטוריות והן בינלאומיות, מוכיחות, שמערכת הרווחה האמריקנית אינה חורגת מגבולות הניתן לכיסוי, אם תתבסס על מדיניות פיסקלית אחראית. ארה"ב הקדישה עד כה חלק קטן יותר מן התל"ג לרווחה חברתית מכל אומה מתועשת–מתקדמת אחרת (להוציא יפן).

המדיניות הפיסקלית של רייגן נמנעה מלהתייחס לנושא המכריע והלגיטימי של היכולת לשאת בהוצאות הרווחה בעתיד. הנושא נוגע להשקעה החברתית האופטימלית, או להגנה בפני אי־ודאות כלכלית על מי שאינם עניים, על־ידי זכויות ופטורים שונים, תוך שאנו ממשיכים למלא את חובתנו החברתית לנזקקים. העליה בהוצאות הרווחה הפדרליות בשנות ה־70 היתה בעיקרה תוצאה של גידול דרמטי בעלות ההטבות האוניוורסליות, כגון ביטוח סוציאלי ורפואי. מדיניות אשראי ומיסוי, שסבסדה קבוצות בעלות הכנסה בינונית וגבוהה בתחום

שהשתרע מתמיכה בסטודנטים עד לפטורי־מס על ריבית וחסכונות גמלאות, יחד עם עקרון הכלליות של תכניות רווחה רבות, יצרו לחצים על המשאבים שעומדים לרשות מרכיבים אחרים של מערכת הרווחה.

הטבות אוניוורסליות הופכות בהד־רגה יעד לקיצוצים־בכוח, הואיל והקשיים התקציביים, שממשל רייגן גרם להם, נמשכים. הוויכוח הנוכחי אינו יוצר אקלים נוח לשינויים שקולים במבנה שיטת הרווחה, שכן הוא נתון במיטת־סדום של מדיניות פיסקלית שגויה.

יחודיות לעומת כלליות: הקונפליקט בין יעדים יחודיים לבין כלליות בתוך מערכת הרווחה לא ייפתר לעולם במלואו. אין ספק, שסיוע כספי ושרותי רווחה לכל מניבים הסכמה ציבורית רחבה ותמיכה פוליטית חזקה, כפי שניתן לראות מהתפתחות הביטוח הסוציאלי, ביטוח הבריאות, ותכניות אשראי לוותיקי מלחמה ולמכללות. אמנם נכון, שהרחבת הסיוע הפדרלי בלי קשר לגובה ההכנסה מעלה בהרבה את עלות העזרה הממשל־תית ומדללת את יעילותה בסיוע לנזק־קים ביותר. אולם תקפים דבריו של וילבור כהן, מחשובי אדריכליה של מערכת הרווחה האמריקנית, כי תכניות, שמייחדים אותן באורח צר לשרותם של אנשים עניים, הופכות בהכרח לתכניות "עניות". האתגר הוא במציאת איזון נכון בין סלקטיביות לאוניוורסליות - איזון שיעניק לכל אמריקני חלק במערכת הרווחה, ובכל זאת יקצה משאבים מספי־קים למי שזקוקים להם ביותר, תוך שמירה הולמת על כבודם של מקבלי הסיוע. (---)

החובה הממלכתית

ברור שעל הממשל הפדרלי למלא תפקיד חשוב במערכת הרווחה, אך האידיאולוגיה האנטי־ממשלתית הארסית של הימין החדש, שהנשיא רייגן הזין אותה, חתרה תחת ההבנה הציבורית של אחריות ממלכתית זו. יתכן שהשאלה הדחופה ביותר ביחס לעתיד שיטת הרווחה היא, אם האומה תוכל להחזיר לעצמה את האמון באחריות הממשל לרווחת האזרחים ובלגיטימיות של פעו־לה קולקטיבית למילוי צרכים חברתיים. אם המנהיגות הפוליטית של ארה"ב תמשיך להפחית מערכה של הממשלה כמכשיר לקידום טובת הכלל, לא תחול התקדמות נוספת בחיזוק ובשיפור מערכת הרווחה (וגם לא בתחומים לגיטימיים אחרים של אחריות ממשלתית, כגון שימור הסביבה ובטיחות במקום העבו־דה). אולם על־ידי הבנה טובה יותר של נסיון העבר תוכל האומה לשוב ולהפיח רוח־חיים באמונתה, ששיטת הרווחה מסוגלת לא בלבד להבטיח הכנסה לעניים, אלא הזדמנויות וצדק רבים יותר לכל האמריקנים. בתקופה זו של הערכה־מחדש, אין אתגר חשוב מריענון זכרוננו בדבר הישגי העבר ומיקוד מבטנו בשנים שעומדות בשער.

בחזיתות חברתיות וכלכליות שונות חלה התקדמות. זו תיעצר, ואולי אף תהפוך כיוון, אם לא תתחדש החתירה לצדק חברתי רב יותר. רק פסימיסטים מושבעים ומתנגדים גמורים יכולים להטיל ספק ביכולתנו להגיע להישגים משמעותיים נוספים. יש צורך בפוזיטי־ביזם, במחוייבות ובהבנה למצוקת הזולת, שהם עדיין חיוניים בחיפוש אחרי חברה טובה יותר. אם אך נרצה, בידינו העוצמה לחשל חברה טובה יותר ולקדם את רווחת הכל.

הערות:

1) A. Levitan and Clifford M. Johnson, *Beyond the Safety Net: Revivimg the Promise of Opportunity in America,* Cambridge, Mass. Ballinger 1984
A. Levin, *The Great Society's Poor Law, A New Approach to Poverty,* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1969; *Work and Welfare Go Together* (with Martin Rein and David Marwick), Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1972,

(המשך בעמ' 7)

The American Political Science Review

רוברט אי. גודין

מוסר ומדינת רווחה

הטיעון שלי מתחיל ממה שנראה לי כאחד הרגשות המוסריים המעוגנים בנו ביותר: ההרגשה, שמוטלת עלינו אחריות גדולה במיוחד לגבי משפחותינו, ידידינו, הלקוחות שלנו ובני עמנו. דומה שאנו מאמינים בתוקף, שהצדקה אינה רק מתחילה בבית, אלא צריכה להתחיל בבית. אנו אחראים בראש וראשונה למי שקשורים אלינו קשר מיוחד כלשהו. זרים מקבלים רק מה שנותר (אם בכלל מקבלים משהו), ובדרך כלל סבורים, שגם אין מגיע להם יותר.

הרי דוגמה קולעת, שנתן ברנרד ויליאמס: נניח שאתה נמצא בתאונת מטוס קשה ואתה יכול להרחיק מן המקום רק קרבן נוסף אחד לפני שהמטוס מתפוצץ. מצידך האחד נמצא כירורג

קטעים נבחרים מתוך מסה שהופיעה ב- The American Political Science Review, מוצא-לאור על-ידי ההתאגדות האמריקנית למדעי המדינה, וושינגטון, כרך 79, מס. 3, ספטמבר 1985. תרגום: רות הדס.

הכותב הוא מרצה באוניברסיטה של אסקס.

נודע, תיק המכשירים לידו, שיוכל להציל עוד כמה נוסעים שיועפו החוצה כאשר המטוס נופל. בצד השני יושב הבן שלך. על־פי ויליאמס, יהיה זה מעשה בלתי־מוסרי אם תציל את הכירורג ולא את הבן שלך.

העדפה מעין זו מובנת, כמובן, מנקודות ראות אפשריות רבות. קל להבין, מבחינה פסיכולוגית וסוציולוגית כאחד, מדוע עלינו לדאוג בראש וראשונה למי ש״מעצמנו ומבשרינו״, ולא לזרים שהכירורג עשוי היה להצילם. סוציר־ביולוגים יטעימו, שהצלת בנך מגדילה את סיכוי הגנים שלך להישרד בדור הבא. אין חסרים הסברים, מדוע היית מעדיף למעשה את הצלת בן משפחתך. השאלה היא, אם, מוסרית, היית צריך לנהוג כך. מסורת רבת־שנים בתאוריית המוסר תשיב תשובה שלילית ברורה. אכן, כל תיאוריה אוניוורסלית - תהיה קנטיאנית או אוטיליטרית - תנקוט בדיוק עמדה זו. אבל, אומרים פילוסופים רבים והדיוטות רבים עוד יותר, בדיוק זה הוא החסרון בכל אתיקות אוניוורסליות.

אנחנו חשים ש״מילוי חובות אלו

(המשך מעמ׳ 6)

1976; *The Promise of Greatness* (with Robert Taggart), Cambridge, Mass; Harvard University Press, 1976; *What's Happening to the American Family?* (with Richard Belous), Baltimore, The Johns Hopkins University Press 1981; *Programs in Aid of the Poor*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 5th ed., 1985.

2) Charles Murray, *Losing Ground*, New York Basic Books, 1984, 64.

3) George Gilder, *Wealth and Poverty* New York: Basic Books, 1981, 158.

4) Milton and Rose Friedman, *Free to Choose*, New York, Harcourt Brace Jovaovich, 1980, 108.

5) Ronald Reagan, *The Creative Society*, New York, Devin-Adair Company, 1968, 4.

6) D. Lee Bawden, ed., *The Social Contract Revisited*, Washington D.C., The Urban Institute Press, 1984; and John C. Weicher, ed., *Maintaining the Safety Net*, Washington D.C., American Enterprise Institute 1984.

קודם לסיוע לזרים" (פרפיט, 1984, ע' 95). חובות מיוחדות אלו אינן אולי חזקות די הצורך כדי לבטל חובה הפוכה, לא להזיק לזרים. לא תהיה הצדקה מוסרית לרצח של אדם, אפילו היה זה נחוץ כדי להביא מזון לילדינו. אך דומה, שאותן חובות מיוחדות חזקות דיין כדי לבטל כל חובה שעשויה להיות לנו לסייע לזרים בדרך כלל. המסקנה מהתנהגות על־פי רגשות אלו היא, שמחוייבותנו למי שנמצאים עימנו בקשרים מיוחדים דוחקת הצידה את מחוייבותנו לסייע לאחרים. ברור שזו תוצאה שכל תורה של צדק חברתי, או אפילו רק תורה של התנהגות אנושית, היתה בהחלט רוצה למנוע.

המסקנה מוויכוח זה היא, שאין צידוק לנוהג שלנו לשרת קבוצה אחת של נזקקים על חשבון התעלמות מן השניה.

יסודות חלופיים לאחריות מיוחדת

התיאוריה, שמביאים אותה בדרך כלל כדי להסביר את חשיבותה המוסרית של אותה אחריות מיוחדת, אינטואיטיבית, משתמשת במונחים של מחוייבויות־מרצון־עצמי. היתרון של דגם זה הוא בכך, שהוא מסביר חד וחלק מהו "המיוחד" בזכויותינו המיוחדות, בחובותינו, במחוייבויות ובאחריות שלנו. מחוייבויות מיוחדות נבדלות ממחוייבויות כלליות בשני אופנים. ראשית, בעוד שעל כל אחד מוטלות אותן חובות כלליות, החובות המיוחדות שונות מפרט לפרט. שנית, בעוד שאנו חבים חובות כלליות לכל אחד באופן שווה, אנו חבים חובות מיוחדות לזולת יחודי: אני מחוייב בתחומים שונים לאנשים שונים. ניתוח המחוייבויות המיוחדות כחובות־מרצון־עצמי מסביר בהצלחה את שתי התכונות. על־פי ניתוח זה יש לי חובות מסויימות שאין לאחרים, משום שקיבלתי על עצמי חובות ביחס לאנשים מסויימים ולא ביחס לאחרים.

אולי המסקנה המעשית החשובה ביותר מהגדרתה של אחריות מיוחדת כחובות־מרצון־עצמי היא חיזוק תחושתנו בדבר הטווח המוגבל של חובות אלו. בסופו של דבר, רובנו מקבלים על עצמנו מרצוננו אחריות מיוחדת רק עבור מספר קטן מאד של אנשים. מבחינה זו אין לנו כל אחריות מיוחדת (אלא רק אחריות כללית, חלשה בהרבה), שלא קיבלנו אותה מרצון.

הדגם שברצוני להציגו, בניגוד למסורתי, מייחס את אחריותנו המיוחדת לפגיעותם הייחודית של אחרים למעשינו ולרצוננו. הפגיעות שלהם - ולא הבטחותינו או כל מעשה רצוני אחר מצידנו - היא המטילה עלינו אחריות מיוחדת ביחס אליהם. החובות המעוגנות בהבטחותינו, שהן כה מרכזיות בהסבר המסורתי, מייצגות, לפי ניתוח זה, רק מקרה מיוחד של פגיעות. אם הבטחתי, וכתוצאה מכך אחרים סומכים עלי, הנני חייב למלא אחרי הבטחתי - לא משום שהבטחתי, אלא משום שהם סומכים עלי, משמע שהם פגיעים ביחס אלי.

בעוד שהפאראדיגמה של חובות־מרצון־עצמי היא ההבטחה או החוזה, הפאראדיגמה של דגם הפגיעות היא האחריות המשפחתית. כדי להיווכח עד כמה הדגם שבנוי סביב רעיונות של הדדיות חוזית או חוזית־כביכול אינו תואם את ניתוח האחריות המשפחתית, כדאי להתבונן בשתיים ממסקנותיו היותר אבסורדיות. ראשית, לפי שיטה זו, ילד שחי בבית הוריו עד גיל 21, היה צובר חוב להוריו, שעולה ב־16.6% על זה של אחותו, שעזבה את הבית בגיל 18. אך הרי מחוייבותם של ילדים לסייע לאם זקנה וחולה תלויה רק בצרכיה הנוכחיים וביכולתם היחסית לספק אותם, ולא במעשיהם בעבר. יהיה מגוחך להציע שהבן שנשאר בבית עד גיל 21 ישלם עכשיו 16.6% יותר, אף על פי שהוא מרוויח 50% פחות מאחותו. (שימו לב: לו היה כאן באמת ענין של חוב, הענין לא היה מגוחך: חובותינו העיסקיות תקפות בלי קשר ליכולתנו למלא אחריהן, לפחות עד שאנו מצהירים על פשיטת רגל).

שנית, באותה מידה יהיה זה אבסורדי לומר, שבנקודה מסויימת הילדים גומרים לשלם את חובם להורים, ומשם והלאה אין מוטלת עליהם עוד כל התחייבות – יהיו ההורים חולים ככל שיהיו.

היסוד הראשוני ביותר של המחויי־בות ההדדית בחיי המשפחה – של בני זוג איש לרעהו, של הורים לילדים ושל ילדים להורים זקנים – הוא הפגיעות של מרכיבים אלה, זה בפני זה. הביולוגים מספרים לנו, שתלותו הממושכת של התינוק האנושי היא אחד המאפיינים הבולטים של המין. חלק ניכר מן הפגי־עות הוא חומרי: בני משפחה, שאינם משתכרים, תלויים בכך, שהמשתכרים יספקו מזון למשפחה; ילדים תלויים בכך, שהוריהם יזינו וילבישו אותם ויספקו להם מחסה; בהיעדר ביטוח קולקטיבי מספיק תלויים הורים חולים או מוגבלים לעתים קרובות בילדיהם תלות חומרית מאד. אולם אל לנו להתמקד רק בביטו־ייה החומריים של הפגיעות. חלק נכבד מן הפגיעות בחיי המשפחה ובקשרי ידידות באופן כללי הוא בעל אופי רגשי. עובדה זו הנה חוליה מכרעת בטיעון, שדווקא אדם מסויים חייב להגיש את הסיוע החומרי הדרוש (למשל הורה, או ילד) במקום מישהו אחר, שאיננו קרוב, אך אובייקטיבית עשוי היה להיות יותר מתאים לכך.

ההדגמה המהירה והטובה ביותר לעליונותו של דגם הפגיעות היא זאת: תארו לעצמכם אדם חסר־אונים לחלוטין. דגם החובות־מרצון־עצמי אומר, שאתה אחראי ביחס לאותו אדם רק במידה שקיבלת זאת על עצמך מרצון. יתכן שתעשה כל מיני מעשים יפים בשבילו. יהיה נאה מאוד מצידך, אם תעשה זאת; וכמובן, אחרי שקיבלת על עצמך אחריות ביחס אליו, תהיה כבר חייב למלא אחריה. אולם במסגרת אותו דגם, אינך חייב מראש לעשות דבר למען אותו אדם. מוסרית, הנך חפשי לנצל את יתרונות המיקוח שלך עד הסוף, ולנצל את חול־שתו של הזולת ללא רחם. אתה יכול, ומבחינה מוסרית אתה רשאי, לאלץ את אותו האדם להסכים להסדרים שלא יהיו לטובתו, אם להשתמש בלשון המעטה. למשל, כדאי להרהר במקרים הקלאסיים של ״חוזים בלתי־מצפוניים״: מכירת תרופות חסרות תועלת במחירים מופקעים לחולים מיואשים, או נטילת מחיר של 1000 דולאר עבור המבורגר, אם נפל בחלקך המונופולין באזור של אסון.

על־פי דגם החובות־מרצון־עצמי, אנשים בעלי עמדת מיקוח חזקה יכולים לנצלה עד תום בלי להפר אחריות מוסרית כלשהי. דגם הפגיעות, לעומת זאת, רואה בניצול חולשתו של הזולת מעשה בלתי־מוסרי בעליל. אותו מצב שיאפשר לחזק לנצל את עמדת המיקוח שלו, ובמסגרת הדגם המסורתי להתחמק מכל אחריות לחלש ממנו, מטיל על־פי דגם הפגיעות אחריות כבדה על החזק יותר לדאוג לחלש.

הגנה על הפגיעים

אסתפק בהגדרת מונחי מפתח: פגי־עות, תלות ואחריות. תכונה מרכזית של המושגים ״פגיעות״ ו״תלות״ היא שהם מושגים הקשורים ביחס לאחרים. אתה תמיד פגיע בפני או תלוי באדם או בקבו־צת בני־אדם, שביכולתם לסייע או להזיק לך מבחינה זו או אחרת. אופי זה של המושגים האלה עוזר מאד בקביעת מיקום האחריות להגשת סיוע. אם פגי־עות מולידה תביעה מוסרית, כי־אז יש לתבוע את מילוי התביעה בראש ורא־שונה ממי שמעשיהם והחלטותיהם גור־מים לפגיעות.

סוגי הפגיעות הם גם יחסיים. האח־ריות הגדולה יותר יחסית מוטלת על אלה, שיחסית, אתה יותר פגיע בפניהם. אף כי האחריות העיקרית נופלת על מי שנמצא בעמדה העדיפה (או, במקרה מוגבל, בעמדה היחידה) להגנה על הפגיע, גם השאר אינם משוחררים לחלוטין מאחריות. כל מי שמסוגל היה

לסייע, מוטלת עליו האחריות לעשות כן אם האחרים מועלים בתפקידם.

נשקול עתה את הגדרת האחריות. יש לה צורות רבות וביניהן: אחריות סיבתית (אתה גרמת לתוצאה); אחריות מוסרית (אתה אשם); אחריות משימתית (זה תפקידך). אנחנו גולשים לא פעם ממובן אחד לשני בלי לשים לב לכך.

אני טוען, שהגיונית, ניתן להפריד בין אחריות משימתית לאחריות סיבתית, ושתכופות רצוי לעשות כן הלכה למעשה. על־פי גירסתי, השאלה כיצד פלוני הגיע למצבו הנוכחי אינה רלוונטית. ברגע זה קובע רק מי מתאים ביותר להוציאו ממצב הביש. לפעמים – אולי זה אפילו מצב טיפוסי – האדם האחראי מבחינה סיבתית למצב מסויים יהיה גם המתאים ביותר כדי לשוב ולחסלו. אבל במקרים רבים, האדם המתאים ביותר להוציא מישהו ממצב ביש עשוי להיות אחר מזה שהביא אותו אליו. אני טוען, שבמקרה זה יש להטיל את האחריות המשימתית על הראשון, הגם שלא חלה עליו אחריות סיבתית. אם המערבולת שנגרמת על־ידי סירת מרוץ הופכת את סירת המפרשים שלי, האחריות למשות אותי מן המים מוטלת על השייטים הקרובים ביותר, ולא על סירת המרוץ, שמזמן התרחקה.

יש להודות, שכלל כזה עשוי לעודד התנהגות בלתי־שקולה. אנשים יוכלו תמיד לסמוך, שאחרים יתקנו את מה שהם עוללו, ויוציאו אותם מצרות שהס־תבכו בהן בחוסר זהירות. אך הדאגה לניטרול תמריצים שליליים כאלה היא ענין מעשי יותר מענין מוסרי. תמריצים, כפי שראולז (1971, מדור 48) ופיינברג (1970, ע׳ 94) מדגישים בצדק, אינם אלא שוחד שנחוץ מבחינה חברתית; אין קשר הכרחי בינו לבין זכאות מוסרית כלשהי. על־פי השקפה לא־מוסרית זו של תמרי־צים, חשוב באותה מידה לעודד אנשים לסייע לאחרים שנקלעו לצרה, כשם שחשוב לעודד אותם לא להסתבך במצ־בים כאלה מראש.

השאלה הנפרדת של תביעה מוסרית בעינה עומדת. היא מתיצבת כטיעון נגד דגם הפגיעות שלי משני כיוונים: נימוק אחד נוגע למי שנקלעו לקשיים בגין חוסר שיקול־דעת מצידם: יש שיאמרו, כי מה שאירע מגיע להם, ויהיה זה משגה אם נסייע להם להיחלץ מן הצרה. הנימוק השני נוגע למי שלא עשה דבר כדי להביא צרה על זולתו, אך הוא נמצא במצב (ואולי הוא היחיד באותו מצב) המאפשר לו לסייע לזולת; יש מי שיטען, כי לא עשה דבר שיצדיק להעמיס עליו מעמסה, וכי יהיה זה בלתי־צודק לדרוש זאת ממנו – אם כי יהיה, כמובן, יפה מאד מצידו, אם יבחר ליטול אותה לידיו.

שני הטיעונים מרחיבים את מושג ״התביעה״ מעבר לגבולותיו ההולמים. נתחיל בנימוק השני: חובה או אחריות המוטלות עליך אינה בהכרח, או אפילו בדרך כלל, דבר ש״מגיע״ לך. על־פי רוב, זהו מצב שאתה פשוט נקלע אליו. אתה מטייל בחוף נטוש ורואה ילד מפרפר במים רדודים. ברקעך או באופייך אין שום דבר האומר ש״מגיע״ לך לשאת במעמסת הצלתו. אף על פי כן, יהיה זה אבסורד לומר, שאתה חפשי מבחינה מוסרית להסתלק ולתת לילד לטבוע.

בדרך כלל אין מקום גם לנימוק הראשון: כללית, יש לראות באנשים בלתי־שקולים שוטים, שצריך לרסן את פזיזותם באמצעות תמריצים שליליים, ולא רשעים הראויים לעונש. כאשר עוסקים באנשים במצבי ביש, שאלות האשמה והזכאות פשוט אינן במקום. כאשר שני קרבנות של תאונה מגיעים לחדר מיון בפציעות דומות, צריך, כמובן, לטפל בשניהם באותה מידה של תשומת לב – אף על פי שאחד גרם לתאונה והשני הוא קרבן חף מפשע. הצורך, התלות או פגיעותם של הקרבנות קובעים את מידת אחריותו של הרופא, ולא זכאותם (גודין – נמצא בדפוס).

הנקודה השלישית הכללית בענין דגם הפגיעות שלי היא בכך, ש״הסוכ־

נים" שהאחריות נופלת עליהם יכולים להיות בני־אדם כפרטים או גופים קולק־טיביים. חשבו על סיוע לנפגעי רעב. מליונים גוועים ברעב מדי יום, אך מה אני מסוגל לעשות למעשה? הם מיליר־נים ואני רק אחד. במקרים כאלה, אין כל הגיון לראות מישהו אחראי כפרט; אולי, על־פי המונחים שלי, נזקקים אלה אינם פגיעים במיוחד בפני פרט בודד כלשהו.

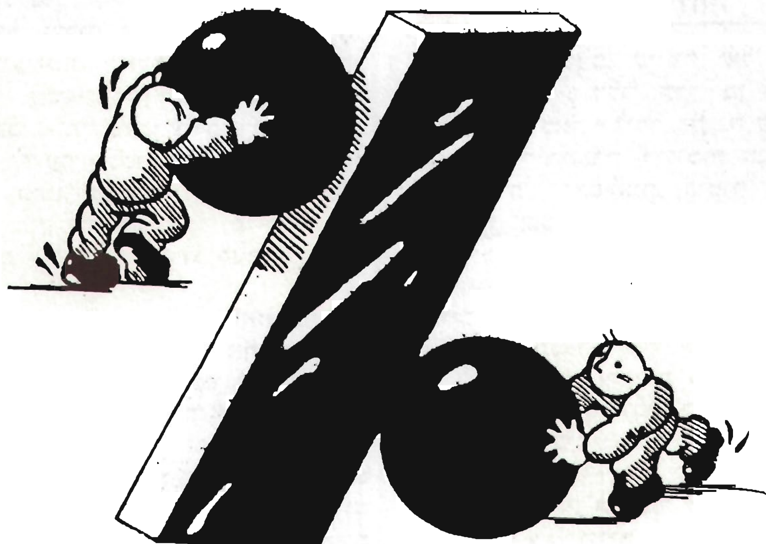
חוסר פגיעות זה היה יכול לשחרר אותנו כפרטים מכל אחריות להשתתף בסיוע לנפגעי רעב. אולם בדרך כלל, תירוצים מסוג זה רק מוציאים אותנו מן הפח אל הפחת (אוסטין, 1956). מחיר שחרורם של פרטים מן האחריות באופן כזה הוא החלפתם בגופים קולקטיביים. רעבי העולם בהחלט פגיעים ביחס למעשים ולהחלטות של אלה מאיתנו השייכים לאומות העשירות, באופן קולק־טיבי. על כן מוטלת עלינו אחריות קולק־טיבית ביחס אליהם.

אחריות קולקטיבית מוטלת קודם כל על קבוצה כולה; מתפקידה לארגן וליישם תכנית פעולה מתואמת, כדי להגן על האינטרסים של הפגיע או הפגיעים. אבל אותה אחריות קולקטיבית עוברת בסופו של דבר אל הפרטים המרכיבים את הקבוצה. כל חבר בקבוצה אחראי, במידה שהוא מסוגל לסייע תוך שמירה על שאר מחוייבויותיו המוסריות, (1) לדאוג לכך, שהקבוצה תארגן תכנית פעולה מתואמת, שתגן על האינטרסים של הפגיע או הפגיעים, כמיטב יכולתה,(2) למלא בשל־מות וביעילות את התפקידים המוקצים לו או לה במסגרת תכנית כזאת, כל עוד היא מגנה על האינטרסים של הפגיע או הפגיעים.

השלכות רחבות יותר

טווח האחריות החברתית שלנו רחב מכפי שאנחנו מודים בו בדרך כלל. השא־לות המעשיות - כיצד למלא בדרך הטובה ביותר את אותה אחריות רחבה - נשארות פתוחות בעיקרן, אם כי אני אציע סיבות לדעתי, שמדינת הרווחה משמשת דרך טובה למלא לפחות חלק מאותה אחריות.

אנשים רבים יותר פגיעים בפנינו, אישית וקולקטיבית, משקשורים אלינו "ביחסים מיוחדים" סטנדרטיים כלשהם. מוטלת עלינו אחריות מקבילה (ובכוח, חזקה באותה מידה) גם ביחס לכל האח־רים. סיוע לזרים פגיעים הוא, איפוא,

רווחים כנגד רווחה?

מוצדק על־פי אותם עקרונות כמו סיוע שניתן להורים או לילדים.

כדי להבין את משמעות טיעון זה, חייבים לשרטט את הסתעפויותיו, אף אם רק בקיצור ובמקוטע. ראשית כל, שימו לב, ששרותי מדינת הרווחה הם ביסודם מיכניזמים שבאמצעותם אנו מנסים להגן באופן קולקטיבי על פרטים פגיעים בחברתנו. יתכן שהם המיכניזמים הזמינים הטובים ביותר - ויתכן שלא. לפי שעה, רק שימו לב, שעל־פי העיקרון שלי, מדינת הרווחה, כמכשיר להגנה על הפגיעים, יכולה לטעון לפחות לצידוק מוסרי לכאורה.

בצורתו הקולקטיבית עשוי דגם הפגיעות גם לקבוע מחוייבויות בינלאומיות חזקות בהרבה משאנו מכירים בדרך כלל (זינגר, 1972). בני־אדם בארצות עניות מאד פגיעים במידה עצומה בפני מעשיהם והחלטותיהם של בני־האדם בארצות עשירות מאד.

ישום אפשרי נוסף של דגם הפגיעות נוגע לדורות הבאים. העברות בין־דוריות, ביחוד אם הן משתרעות על דורות אחדים, הן ענין חד־סיטרי עד מאד. אנחנו יכולים לעולל לבאים אחרינו בעוד זמן רב את כל העולה בדעתנו, ללא חשש מתגמול. דורות עתידים פגיעים ביותר בפני מעשיהם והחלטותיהם של בני־אדם החיים עכשיו, הן כפרטים ובמיוחד כקולקטיב. מה שאנו צורכים או הורסים לא יעמוד עוד לרשותם. דומה, שפגיעותם הרבה בפני מעשינו והחלטותינו היא בסיס חזק להטלת אחריות כבדה על הדורות של היום לדאוג לעתיד הרחוק יותר.

יהיה עלינו, כמובן, לאזן מערכת מחוייבויות אחת ביחס לאחרות. כמה עלינו להקצות לאחריותנו הקולקטיבית לרווחה חברתית, לעומת אחריותנו הפרטית לרווחת משפחותינו וידידינו? כמה לסיוע חוץ לעומת שרותים סוציאליים בבית? כמה לדורות הבאים לעומת החיים עכשיו? כמה להגנה על בעלי־חיים וסביבה לעומת בני־אדם?

כאן אני אומר, שהמושג "פגיעות", אם פורטים אותו במונחים של המושג "אינטרסים", לא רק מסביר את עוצמתן של דילמות אלו, אלא יש בו גם כדי לסייע לפתרונן. הדילמות עולות משום שמילוי חובותינו לחלק ממי שפגיעים ביחס אלינו, מחייב שלא נמלא אחר אחריותנו לאחרים, שהם פגיעים בפנינו באורח דומה. אני סבור, שהשאלה את מי להעדיף תלויה במידת הפגיעות היחסית של כל אחד. עלינו לשקול ולהחליט עד כמה משפיעים מעשינו והחלטותינו החלופיים על כל אחד מן הפגיעים בפנינו, וכן מי מהם מסוגל, או אינו מסוגל, למצוא מקורות סיוע והגנה אחרים, אם אנו לא נדאג להם.

סביר להניח שהקרובים אלינו בזמן ובמקום יהיו גם פגיעים יותר בפנינו. אבל פגיעותם של אחרים לגבי מעשינו והחלטותינו עשויה להיות רבה למדי, והדרך בה אנו יכולים לסייע להם ברורה די הצורך, כדי שיהיה עלינו להקצות משקל לאינטרסים שלהם בעת חישוב היקף אחריותנו. יתכן מאד, שהצדקה מתחילה באמת בבית, אך מבחינה מוסרית, אסור שגם תסתיים שם.

דרך ישום: מדינת הרווחה

ברור, שטעם קיומה של מדינת הרווחה הוא במילוי חלק מן החובות שדנתי בהן כאן, כלומר בהגנה על בנים פגיעים של החברה. היוזמות הבריטיות המוקדמות - גמלאות, ביטוח בריאות ואבטלה, שכר מינימום וכדו' - נועדו כולן במפורש ל"הגנה על הקבוצות החלשות והפגיעות ביותר בחברה, כגון עניים קשישים, הפועל המובטל, הפועל המועסק בתנאי ניצול" (רובסון, 1976, ע' 21). בהמשך הכירה מדינת הרווחה במידה גוברת והולכת ב"מצבי תלות" ונענתה לצרכים שנבעו מהם (טיטמוס, 1958, ע"ע 42-43). טיעונים בימינו להרחבת מדינת הרווחה מדברים אף הם במונחים של תלות ופגיעות (ון לנפ, 1981, ע' 9).

כמובן, מוטלת עלינו אחריות מוס־רית רבה להגן על מי שפגיעים ממעשינו ומהחלטותינו. השאלה היא רק, אם מדינת הרווחה היא הדרך הטובה ביותר להשגת יעד זה. יתכן, כמובן, שמדינת רווחה מסויימת תיכשל מסיבות יחודיות שלה. חשוב, על כן, לבודד את המאפיינים הכלליים של מדינת הרווחה כשלעצמה ולהתרכז בבחינתם.

לצורך דיון זה, אניח שהתכונות המאפיינות את מדינת הרווחה (תכונות שיש, איפוא, להוכיח את צידוקן בכל טיעון לטובתה) הן כדלהלן: מדינת רווחה כוללת בהכרח **סיפוק צרכים יסודיים מסויימים כזכות, שהחברה חייבת באופן קולקטיבי להבטיח אותה.** שרותי מדינת הרווחה אמורים להיות ענין של חובה קולקטיבית, להבדיל מצדקה פרטית, וולונטרית; היא שונה ממשטרים שוויו־ניים יותר בכך, שהיא דואגת רק לצרכים יסודיים של בני האדם; ובניגוד ל״חוק העניים״ מימים עברו, מאפשרת מדינת הרווחה לנזקקים לתבוע את הסיוע כזכות.

האתגר הראשי, שכל טיעון לטובת מדינת הרווחה עומד בפניו, היא חובת ההוכחה, מדוע ההגנה על אנשים פגיעים היא ענין של אחריות קולקטיבית ולא אינדיווידואלית. קיימות כאן שתי אופ־ציות אינדיווידואליסטיות. הראשונה מתמקדת באחריות שמוטלת על הנזקקים עצמם, בעוד שהשניה מתמקדת באחריות שמוטלת על משפחותיהם וידידיהם.

אין ספק, שבני־אדם פגיעים יותר למעשים ולהחלטות שלהם עצמם מאשר לאלה של הקולקטיב. מטעם זה הם, אכן צריכים לשאת באחריות הראשונית לסיפוק צרכיהם. אחריותה של המדינה היא מעין אחריות שניה, ״עורפית״, המופעלת רק כאשר בעלי האחריות הראשונית לא הצליחו לקיימה. לדעתי, השאלה מדוע בכשלו איננה רלוונטית מבחינה מוסרית. הניתוח שלי מסתכל קדימה (הוא שואל: ״מי מסוגל ביותר לסייע עכשיו?״) ולא אחורה (״מי אשם במצב שנוצר?״). חשובה רק העובדה, שבני־אדם אלה עלולים עתה לא למצוא מענה לצרכיהם היסודיים ביותר. די בכך כדי להפעיל אחריות משנית מצד אחרים כדי להגן עליהם.

האופציה האינדיווידואליסטית הש־ניה היא להודות בצורך שמישהו ישא באחריות המשנית, אך להטיל אותה על בני־אדם אחרים, בתור פרטים, ולא על המדינה. גישה זו מטילה את הדאגה לאנשים, שאינם מסוגלים לעמוד ברשות עצמם, על משפחותיהם וידידיהם. למרבה הפליאה, זה הפרוש שניתן בימינו ל״הס־תמכות על עצמך״ בוויכוחים על מדיניות חברתית (גודין, 1985, ב׳). אין ספק, שגם על־פי דעתי מוטלת חובת סיוע מוסרית רצינית במצבים כאלה על משפ־חות וידידים; אין גם ספק שבמיטבה, שיטה זו עדיפה על סיוע ממלכתי; סיוע חומרי מצד משפחות וידידים עשוי לסמל חיבה עמוקה שבהכרח נעדרת מסיוע ממלכתי. השאלה איננה אם משפחות וידידים צריכים לסייע לנזקקים - אלא אם צריך לאלץ את הנזקקים לסמוך על כך שמשפחות וידידים יסייעו להם.

יש יסוד איתן לצידוק פעילותה של מדינת הרווחה כמעין קו הגנה תומך לקו הגנה תומך. חלק חשוב מן הצידוק נובע מעובדות חיים אכזריות. אחד המכ־שולים הראשיים בפני מערכת יעילה של אחריות משפחתית לנזקקים היא העוב־דה, שהפרטים הנזקקים נמצאים בדרך כלל במשפחות נזקקות, שכלל אינן מסוגלות לסייע להם (גודין, 1985 ב׳; שטיינר, 1981, ע׳ 114). אך קיימת גם התנגדות עקרונית למדיניות כזו, שיש בה כדי להכריע, גם אילו המצב העובדתי היה שונה.

ההתנגדות העקרונית מעוגנת בקני המידה ליחסי תלות שאפשר להשלים איתם. אפשר היה להשלים עם תלות אילו: (1) היא היתה סימטרית; (2) לא היה מדובר בצרכים יסודיים; (3) איש לא היה נהנה משליטה על־פי ראות עיניו

במשאבים הכרחיים לסיפוק אותם הצר־כים.

המצב היחיד שיכול היה להפוך יחסים כאלה לסבירים מבחינה מוסרית הוא, אילו הגורם שהנזקק תלוי בו לא היה שולט על־פי ראות־עיניו במשאבים הנחוצים. אם אותו גורם הוא ממשפחתו או מידידי הנזקק, התנאי אינו יכול להתקיים; בלתי־נמנע שהמשפחה והידי־דים ישלטו על פי ראות־עיניהם במשא־בים שהם, בסופו של דבר, שלהם-עצמם. לעומת זאת, כאשר הנזקק תלוי במדינה, אפשר להעניק לו זכאות משפטית לקבלת סיוע. ברגע שחוקים כאלה קיבלו תוקף, אין לנציג המדינה (שלא כמו משפחה, ידידים או צדקה פרטית) רשות להחליט אם לכבד או לא לכבד את דרישותיהם של נזקקים (גודין, 1985, ב׳; סמית, 1949, 1955; טיטמוס, 1971). מדינת הרווחה, המספקת את צרכיהם הבסיסיים של בני־אדם כענין של זכות, היא, איפוא, הכרח מוסרי, נוסף לדרכי היענות אינדי־ווידואליסטיות יותר לבעיות הפגיעות והתלות בקהיליה הרחבה.

ביבליוגרפיה

Austin, J. L. A., A plea for excuses. *Proceedings of the Aristotelian Society,* 1956, *57,* 1-30.

Baldwin, D. A., Interdependence and power: a conceptual analysis. *International Organization.* 1980, *34,* 471-506.

Danziger, S., Haveman, R., & Plotnick, R. How income transfer programs affect work, savings and income distribution. *Journal of Economic Literature,* 1981, *19,* 975-1028.

English, J. What do grown children owe their parents? In O. O'Neill & W. Ruddick (Eds.) *Having Children.* New York: Oxford University Press, 1979.

Feinberg, J. *Doing and deserving.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970.

Feinberg, K. *Rights, justice and the bounds of liberty.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980.

Goodin, R. E. How to determine who should get what. *Ethics,* 1975, *85,* 310-321.

Goodin, R. E., *Political theory and public policy.* Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Goodin, R. E., *Protecting the vulnerable: A re-analysis of our social responsibilities.* Chicago: University of Chicago Press, 1985a.

Goodin, R. E., Negating positive desert claims. *Political Theory,* in press.

Goodin, R. E., Self-reliance versus the welfare state. *Journal of Social Policy, 1985, 14,* 25-47.

Hart, H. L. A., Are there any natural rights? *Philosophical Review,* 1955, *64,* 175-191.

Hart, H. L. A., Legal and moral obligation. In A. I. Melden (Ed.), *Essays in moral philosophy.* Seattle: University of Washington Pres, 1958.

Health, A., *Rational choice and social exchange,* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Macneil, I. R., *The new social contract.* New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980.

Nozick, R., *Anarchy, state and utopia.* Oxford: Blackwell, 1974.

Parfit, D., *Reasons and persons.* Oxford: Clarendon Press, 1984.

Rawls, J., *A theory of justice.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971.

Robson, W. A., *Welfare state and welfare society.* London: Allen & Unwin, 1976.

Ross, W. D., *The right and the good.* Oxford: Clarendon Press, 1930.

Singer, P., Famine, affluence and morality. *Philosophy and Public Affairs.* 1972, *1,* 229-243.

Smith, A. D., Public assistance as a social obligation. *Harvard Law Review,* 1949, *63,* 266-288.

Smith, A. D., *The right to life,* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1955.

Steiner, G. Y., *The utility of family policy.* Washington, D.C.: Brookings Institution, 1981.

Titmuss, R. M., The social division of welfare. In R. M. Titmuss, *Essays on "the welfare state."* London: Allen & Unwin, 1958.

Titmuss, R. M., Welfare "rights," law and discretion. *Political Quarterly,* 1971, *42,* 113-132.

van Lennep, E., Opening address. In *The Welfare state in crisis.* Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 1981.

Walker, A., The social creation of poverty and dependence in old age. *Journal of Social Policy,* 1980, *9,* 49-75.

Walzer, M., *Spheres of justice.* New York: Basic Books, 1983.

Williams, B. A., critique of utilitarianism. In J. J. C. Smart & B. Williams, *Utilitarianism, for and against.* Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

Williams, B., *Moral luck.* Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Die Neue Gesellschaft

יורגן קיל

חזרה לתעסוקה מלאה

תסריט לעתיד

אבטלה המונית, שהמשיכה להתפשט עד לאחרונה ותחזית של עשור נוסף בלי תעסוקה מלאה, קידמו בארצות מערב־אירופה התפתחויות, שהשפעתן המצורפת נראתה מתאימה כדי להחזיר אותנו לתעסוקה מלאה.

ראשית, סיכון היציבות הפוליטית, שלום הבית החברתי ויסודותיה הכלכ־ליים של מדינת הרווחה חייבו עריכת מאזן של ''חסרונות ויתרונות'' של האבטלה, עלותה הישירה והעקיפה, והש־לכותיה בתחום הפסיכו־סוציאלי, הפי־ננסי והפוליטי. גורלם האישי השונה זה מזה של המובטלים נחשב, אמנם, לסיבה, שהאבטלה לא הולידה מהפכנות אצל רובם, אבל לא היתה בכך ערובה, שלא תסכן את הסדר הפוליטי והחברתי. בדיקת השאלה למי האבטלה מזיקה ולמי היא אולי אפילו מועילה הניבה תוצאות ברורות: החסרונות - עלות, הפסדי יצור, הפסדים במשאבים אנושיים, במדינת הרווחה ובכושר הפעולה הממלכתי - עולים בהרבה על כל יתרון שאפשר להעלותו על הדעת: הגברת משמעת, שחיקת שכר, הגמשת חוקי העבודה והזכויות הסוציאליות, החלשת כושר המיקוח של האיגוד המקצועי ועליית הפריון. הוויתור על תעסוקה מלאה היה מסוכן מבחינה פוליטית, בלתי־אנושי, יקר ובלתי־נסבל מכל היבט אפשרי. בעלי האינטרסים המשוריינים הגיעו למסקנה שאין לוותר על מדיניות של תעסוקה מלאה, גם ודווקא מתוך אינטרס ההישר־דות של המדינה והמשק.

צורות קיום חדשות

שנית, בעקבות האבטלה ההמונית נוצר מגזר משקי בלתי־רשמי. זה הציע למובטלים רבים וגם לעובדים במשרות שגרתיות תפקידים חלופיים מושכים, שעות עבודה גמישות, מימוש עצמי, השת־תתפות ודמוקרטיה כלכלית. בעוד שקבו־צות אוכלוסין גדולות המשיכו לעסוק בפרנסות המסורתיות, התחילו העקורים סופית - כגון מובטלים במשך זמן ממושך, גמלאים טרם זמנם, נשים שרצו או נאלצו לחזור לעבודה, צעירים, בוגרי מכללות, זרים, בקיצור, כל ''קורבנות שוק העבודה'' - לארגן בעצמם את חייהם. הם ניסו צורות קיום חדשות והשכילו לעצב אותן כך, שתהיינה נסבלות - תוך ניהול עצמי, איחוד מחודש של מקום המגורים והעבודה, לעתים קרובות גם תוך כדי קשר לחיי הטבע ולמולדת; הארגון היה מבוזר והעבודה וההכנסה התחלקו באורח צודק בין כל השותפים. הם הציעו תקשורת, השתתפות, שכר צודק יותר,

---

מתוך Die Neue Gesellschaft, **ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 32, מס. 9, ספטמבר 1985. תרגום: רות הדס.**

הכותב הוא מנהל מדע של המכון לחקר שוק העבודה והמקצוע השייך למוסד הממלכתי לעבודה בנירנברג.

עזרה עצמית סולידרית ושליטה עצמית בזמן העבודה.

נוסף לפיצול העקרוני של אורח החיים ותנאי העבודה, היו תנועות אלו בלתי־רצויות מבחינת הממסד, שכן הן הציגו אלטרנטיבות לאבטלה, ששוק העבודה לא יכול היה להציע. הם שללו מן המדינה מיסים והיטלים, תשלומים מן הביטוח הסוציאלי והזמנות ממפעלים; לצד שלושת מגזרי המשק המקובלים והמדינה, הם גיבשו מגזר חמישי, עצמאי, במשק הלאומי. מכמה טעמים התעוררו ספקות ניכרים ביחס לאופיה החברתי של התנועה החדשה: צורות של ניצול עצמי, רמת מינימום לכל היותר בקיום הנורמות המקובלות בעבודה ובתנאים סוציאליים, ובמקרים מסויימים ויתור על לוח התערי־פים המקובל. יוזמות תעסוקה בלתי־קונוונציונליות תרמו תרומה מועילה לפתרון בעיות כלכליות וחברתיות דחו־פות. יוזמות מצד המובטלים מילאו את החסר המוסדי, שנוצר בין הרשויות הפוליטיות הפעילות בשוק העבודה – המדינה, המשק, מינהל העבודה והאיגו־דים המקצועיים מחד, ורשויות השרותים הסוציאליים, איגודי רווחה, כנסיות ומוסדות חברתיים אחרים, מאידך. כך רכש המגזר העצמאי (או מגזר העבודה העצמאית) בהדרגה חיוניות ויכולת קואו־פרטיבית והפך לשדה תעסוקה מושך בקרב מובטלים וגם אצל מועסקים במשרות מסורתיות, שחרב האבטלה איימה על פרנסתם.

שלישית, נוצרה תנועת ״ארבעה מ׳: ״מוטב מעורבות במפעל משביתת שבת״. ניתוח חלוקת האינטרסים הראה, שהוויכוח בין עובדים למובטלים הוא עימות שלא במקומו. לעומת זאת, נוצרה האפשרות ששתי הקבוצות, בתמיכת האיגוד המקצועי והכנסיות, יפנו – תחילה בנפרד, לאחר מכן בקבוצות קטנות משותפות ולבסוף תוך סולידריות כוללת – נגד המעסיקים. כך היה נוצר איום על שלום הבית החברתי, שבינתיים הפך לתנאי מכריע וראשון במעלה לקיום הרקמה החברתית-כלכלית. הצורך בשמירת השלום החברתי הכתיב, על כן, שיבה למדיניות של תעסוקה מלאה. כאן סייעה גם ״תנועת ארבעה מ׳ ״: הגידול במספר המפעלים שהושבתו או נסגרו כליל בשנות ה־80 גרמה תכופות לכך, שהעובדים תפסו את המפעל אחרי הכרזת פשיטת־רגל; בדרך זו הם מנעו הוצאת מוצרים מוגמרים, פירוק הציוד ״שלהם״ על־ידי חברות־שכר, והטילו חרם על מכירת הנכסים לנושים.

הביקורת על התנהגות זו הביאה לכך, שחלקי מפעלים, לאחר מכן סניפים ולבסוף מפעלים שלמים, שעוד יכלו לתפקד, המשיכו לעבוד עם צוות מוקטן, ובהמשך הזמן אף עם מספר פועלים מלא. במקרים רבים הם זכו, לתמיכה ממלכ־תית: אם בדמות החכרת המגרשים והמב־נים בתנאים נוחים לממשיכים בתפעול, ואם באמצעות ערבויות בנקאיות ואשראי לשיווק; במקרים אחרים אפשרו לנוגעים בדבר לקבל מקדמות על חשבון זכויו־תיהם לדמי אבטלה, סיוע למובטלים ותשלומי רווחה, כדי לרכז את ההון ההת־חלתי הדרוש; כן הוקמו גופים מיוחדים, שנתנו הלוואות ליצירת מקורות קיום וקידום החסכון. העובדים תרמו גם מכיסם, ודאגו לייעוץ טכנולוגי, להצעות שינויים בגימור, בתהליכי הייצור ובמוצ־רים. הוקמו גם מטות מיוחדים לשיווק ולחקר שווקים.

מלכתחילה היתה תנועה חדשה זו מעונינת בקשרים עם מגזר העבודה העצמאית – קודם קשרים אידיאולוגיים, אחר־כך קואופרטיביים ולאחר מכן כלכ־ליים; חל תהליך של חיזוק הדדי, שהצמיח שותפויות בין המגזר הרשמי לבלתי־רשמי; אלו מצידן חיזקו את האחרון והגבירו את כושר המשיכה שלו כמקור לתעסוקות חלופיות.

כך נוצרו מפעלי עובדים קטנים וגדולים שהתבססו על אחריות עצמית, כושר עבודה, נכונות לשיתוף פעולה והמשאבים הכספיים של הבעלים. בהתחלה הצליחו הללו לנהל את עניניהם מבחינה כלכלית, ואחר כך ניסו גם את

צורות הקיום והחיים החדשות של המגזר האלטרנטיבי; הם השתדלו במיוחד להקנות לעבודה ערך גבוה מזה של המוצר ולהפריד בהדרגה את הזכות לחיים מן הזכות לעבודה.

זול ממימון אבטלה

רביעית, התחילו להנהיג שינויים ״רכים״ בזמן העבודה. בשנות ה־70 עוד שלטה הדרך של קיצור זמן העבודה בבת אחת - עד לאפס אצל מובטלים ואצל גמלאים מוקדמים שלא מרצונם, על־ידי הוצאה לחופשות ממושכות ללא תשלום ועל־ידי שילוח עובדים זרים לארצותיהם. אלו הן הצורות היקרות ביותר של שינוי זמן העבודה; הן הוחלפו בהדרגה על־ידי צורות מודרגות וגמישות יותר לגבי רוב העובדים. גם קיצור זמן העבודה בבת אחת בשליש, בממוצע, במעבר ליום עבודה קצר, ובמחצית, במעבר מעבודה מלאה לחלקית, הוכר בתור דבר יקר, נטול דמיון, קשה מדי למעורבים בו, פתאומי מדי בשביל העובד והמפעל כאחד, וגם מסוכן בגלל האפשרות שהנפגעים ינטשו את מגזרי העבודה המסורתיים.

תחילה הורחבו תקנות יום העבודה הקצר, שכבר הוכיחו את עצמן, על שורה של קיצורי עבודה ״רכים״, כגון יציאה לגמלאות, עבודה חלקית, ומסלול כפול של השתלמות והסבה מקצועית, במפעל ובבית־הספר, תוך צירוף תחומי למידה חדשים למבוגרים. לאחר מכן מצאו, ניסו והנהיגו שילובים קונסטרוקטיביים של קיצור והגמשת זמן העבודה. הסכמים כלל־ארציים בדבר היקף וקצב קיצור העבודה, שתואמו ככל האפשר עם צרכים דמוגרפיים וכלכליים, יושמו למעשה בהסכמי שכר מפעליים ובחוקי מסגרת; כל אלה הותאמו לצרכים של ענפים, מפעלים בודדים וסוגי תעסוקה, ונוסחו כך, שניתן היה לפקח על ישומם. בסופו של דבר הפכה מדיניות זמן העבודה למכשיר תקף ומתקבל על הדעת במדיניות התעסוקה של מפעלים והמשק כולו.

חמישית, לאחר שנים של אבטלה המונית התברר שעלותה האדירה, והעלות החברתית הגבוהה עוד יותר, וכן ההפסד בסך המוצר החברתי, בשרותים סוציאליים וברווחה כללית, תפחו עד כדי כך, שאיפוק במאבק הפוליטי והפיננסי באבטלה הוכר כ״חסכונות מוטעית״. שלוש סתירות לא יכלו לבוא על פתרונן, אלא באמצעים פוליטיים:

* לעומת שפע מקומות עבודה פנויים במגזר הפרטי והציבורי, התייצבו במשך שנים עד שלושה מיליון מובטלים, חציים בעלי מקצוע וחציים ללא הכשרה, שלא הועסקו למרות הכל.

* על־ידי קיצור זמן העבודה עד לאפס היה למובטלים במשך שני עשורים עודף של זמן פנוי, בעוד שלעובדים היה מחסור בזמן פנוי.

* עלות התעסוקה המשמעותית, ההשתלמות או ההסבה המקצועית של המובטלים היתה, על־פי כל חישוב של משק ציבורי, בערך זהה לעלות דמי האבטלה ואבדן ההכנסה של אותם האנשים.

שיקולים פיסקליים כוללים, שלקחו בחשבון גם תוצאות בלתי־ישירות והשפעות לטווח ארוך בתחום הפריון וההכנסה, הוכיחו כבר בתחילת שנות ה־80, שמדיניות פעילה נגד האבטלה לא תעלה כלל או רק מעט יותר ממימון האבטלה. לפיכך נכללו כל מגזרי המשק הציבורי בתכנית של השוואת תקציבים: התקציבים שנועדו למימון התעסוקה קיבלו תשלומי־השוואה מאלה שחסכו בדרך זו הוצאות, או גבו יותר מיסים או דמי השתתפות של הביטוח הסוציאלי.

שישית, המדינה השלימה את מגמות הביזור - במגזר העבודה העצמאית, במישור המקומי והאזורי ובתחום שינוי זמן העבודה - על־ידי תקנות כלל־ארציות חדשות, שנועדו לקדם מדיניות של תעסוקה מלאה. בהצהרת הזכות לעבודה

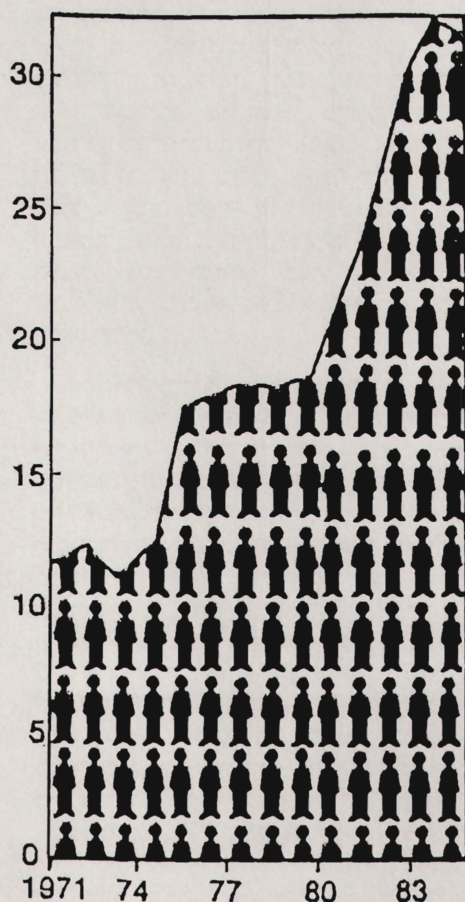
הוכרה זכות זו כסימן היכר להגדרה העצמית ולאורח החיים האישי. חוק התעסוקה המלאה הדגיש את עדיפותה של זו מנקודת ראות אנושית, מדינית-חברתית וכלכלית. כך נקבעו המטרות הכמותיות והאיכותיות, תחומי הסמכות, התקנות והיסודות הפיננסיים של מדי־ניות תעסוקה מלאה כוללת, וכן שילובה במדיניות הלאומית והבינלאומית בתחומים אחרים.

ניתוק בין זכויות להכנסה לבין עבודה

עובדה תכנית עבודה כוללת, מעין הסכם-סולידריות, שכללה גם את המגז־רים המבוזרים של שוק העבודה - בעלי מניות, נפגעים ונציגי האינטרסים שלהם - בתהליך ההידברות להשגת תעסוקה מלאה ולשמירה עליה. התכנית נתפשה כמסגרת לפיתוח כושר התעסוקה ומבני התעסוקה האיכותיים לטווח הקצר, הבינוני והארוך, והיא נועדה לשתף בעיבודה וביישומה מספר גדול ככל האפשר של המעורבים באירועי שוק העבודה, ושל מי שנפגעים מהם. כך ניתן היה לגבש תפישה של אותם תחומים במדיניות העבודה, שאפשר להגיע בהם לקונסנסוס, ולדאוג להתחלות של פתרון בתחומים אחרים, מועדים לקונפליקט. חוק התעסוקה המלאה והתכנית הכוללת של יצירת תעסוקה נכרכו זה בזו באמצ־עות תקציב התעסוקה המלאה.

לחזרה לתעסוקה מלאה התלוו ההת־פתחויות הבאות: זמינותם של אמצעים כספיים מספיקים לאורח חיים אנושי הועלתה לדרגת זכות לכל. מימוש היע־דים של מדינת הרווחה על־ידי הבטחת קיום חומרי מספק הפך לאפשר לכל בני־האדם: הם יכלו לבחור בין פרנסה על־ידי עבודה מלאה לבין דמי קיום שפתחו פתח לתפקידים אלטרנטיביים רצויים בעבודה מכניסה. הניתוק בין זכויות להכנסה ולגמלאות לבין העבודה בפועל הוכן על־ידי שנים של הפסקת עבודה תוך תשלום שכר חלקי. בהמשך הוכנסו תמריצים כספיים להפסקת עבודה מרצון. לבסוף הוכרה גם הימנעות מעבודה מטעמים מוסריים, דתיים או חברתיים כבסיס זכאות להכנסה ולבטחון סוציאלי.

תהליך זה נסתייע על־ידי זכויות למקום עבודה כגמול על עבודה עצמאית קודמת, שאפשר היה לפדות אותן באמצ־עות בנק לתעסוקה. גם צ'קים על פרמיות עבודה ניכרות, שמובטלים יכלו לפדות אותם אצל מעסיקים פרטיים וציבוריים תמורת מקום עבודה, הביאו תועלת בתהליך צמצום האבטלה. ברוב המקרים היה מדובר בדמי אבטלה מהוונים. לאחר ניסויים ממושכים ניתנו תמריצים כס־פיים למשיכה אנטי־מחזורית של זכויות

אבטלה בארצות אירופה המערבית והמרכזית (במיליונים)

לעבודה - תחילה למטרות של השכלה, תרבות, בריאות, סביבה, שלום, שכנות ושרותים סוציאליים, ולאחר מכן ללא הוכחת יעדים. לבסוף עימתו את זכויות השכר עבור עבודה עם דמי הקיום.

מעקרון התרומה לעקרון הצרכים

כל הניסויים האלה הולידו מדיניות קיום כוללת, שניתקה את הקשר בן למעלה ממאתיים שנה בין עבודה לשם פרנסה לבין ההכנסה לשם קיום (כולל הביטוח הסוציאלי). עם ביטול ההכרח להשתכר למען הבטחת הכנסה הצטמ־צמה, מבחינה מסויימת, חריפותם של סכסוכי השכר, שכן אפשר היה לעבור מעקרון התרומה לעקרון הצרכים בקבי־עת גובה השכר. הפחתת העומס על שרותי הרווחה פתחה תחומי עיסוק חדשים, בעוד שהפחתת העומס על תקציב הרווחה יצרה מקורות מימון חדשים.

עם הרפיית הקשר ההדוק בין עבודה לתגמול ובין עבודה למוצר, התגבשו דפוסי עבודה חדשים לגמרי בחברה, שהתקדמה מתבנית של חברה־של־עבודה לתבנית של חברה־של־חיים. צעדי ההת־קדמות החברתית הללו איפשרו תפישה הומאנית של תעסוקה מלאה: תעסוקה מלאה קיימת כאשר כל העובדים בשכר וכל מבקשי העבודה חייבים לעבוד מעט ככל האפשר, ויכולים לעבוד כמה שהם רוצים ובמה שהם מעונינים לעבוד.

כך הושג שחרור מן הכפיה ליצור או להיות בכלל מועסק. עבודה לשם סיפוק, עבודה תוך שותפות, עבודה לפי החשק ועבדה חברתית עלו בחשיבותן. העבודה המשרתת רק את המימוש העצמי אבדה לה הבכורה לטובת עיסוק המשרת את הקהילייה, כלומר, להיות פעיל או להימנע מפעילות לטובת קבוצות, בעיות ואנשים אחרים. במקרה של עבודה לא מספקת, נמצאו אפשרויות רבות להחלפה. אותן העבודות הבלתי־אנושיות, שתמיד תישארנה נחוצות, חולקו בין כל המשתכ־רים והמפעלים. נוצרה אפשרות לנסות צורות חדשות של עבודה בצוותא:

* בין הממונים לבין הכפופים להם היתה החלפת תפקידים אנכית, ובהמשך הונהגה גם רוטציה ביניהם.

* ערבבו באורח מודע כישורי עבודה שונים בקבוצות עבודה עצמאיות אופקיות.

* לאחר שהטֶלֶה-קומוניקציה איפשרה את ביזור תהליכי הייצור וביטלה את ההכרח בניידות אזורית, הוקמו מנגנוני בקרה דו־סיטריים בין המר־כזים שבהם התקבלו ההחלטות לבין מקומות ביצוע העבודה המבוזרים.

היתה גם חשיבות לשאלת הסמכויות וההליכים לחלוקת נטל המשימות, בשעה שהצורך בשינויים מבניים לא הצטמצם. תכניות מיוחדות לפיתוח מבנים צפו את חיסולם של מקומות עבודה ועיסוקים בלתי־אנושיים, מיעוטי־ערך, לא בריאים, לא מענינים ונעדרי אתגרים. אם לא ניתן היה להחליף מקומות עבודה ועיסוקים מיעוטי־ערך על־ידי טכניקות משופרות, תפקידים חלופיים מושכים יותר או אמצעים אחרים, עודדו גם את קבלתן של הזדמנויות עבודה אלה.

נוצרו אזורי שיקום וערים למימוש עצמי, שבהם חיו קרבנות התמורות המב־ניות כדי להתחזק, לשחזר את כושר העבודה, להסב מקצוע, להשתקם ולרכוש השכלה חדשה. אנשים שמוצאם, תרבותם ומצבם בחיים מגוונים ביותר נפגשו במר־כזים למימוש עצמי עם אורחות חיים וסגנונות שונים מאד. דווקא שילוב ההתגברות על תוצאות התמורה המבנית עם עקרונות המימוש העצמי שירתה חלוקה שוויונית של עומס המשימות.

עבודה ל"מלאי"

לא היתה ולא תהיה אפשרות לוותר על עבודת האדם למען סיפוק צרכיה

האין־סופיים של אוכלוסיית העולם, שבינתיים חדלה לגדול. הואיל והצרכים האנושיים הבסיסיים היו ברורים די הצורך, היה גם ידוע מראש כיצד אפשר יהיה לנצל את מוצרי אותה העבודה – כך שלמעשה אפשר היה "לאגור" עבודה. חלק ממדיניות התעסוקה המלאה היה ניצול כושר העבודה שלא היה בו צורך לסיפוק צרכים מידיים, לשם שימוש עתידי בתוצר.

עבודה "למלאי" התבקשה במיוחד בתחומים הבאים:

שרותים לבני–אדם שתאמו את הצרכים של החברה לחיים: תרבות, תקשורת, סיוע בחיים, למידה, משחק, פנאי, סולידריות; התגברות על בעיותיה של אוכלוסיה זקנה; שילוב חברתי של זרים קיימים וסיוע להגירתם של נוספים, כדי לשמור על גודל אוכלוסיה מתאים לתשתית החברתית ולמבנה החברה; טיפוח המסורת החברתית, התרבותית והטכנית.

מוסדות ובעלי מקצוע לוויסות עצמי, שגילו תהליכים הכרחיים להישרדות בני־אדם, בעלי־חיים, מערכות חברתיות והסביבה, הפעילו מחזורים המווסתים את עצמם, ומתחזקים אותם.

משימות לפיתוח נוסף:

שיקום פעיל בארצות המוצא של פועלים נודדים בתנאי "רוטציה מרצון" – כלומר על־ידי סיוע לנדידה, הכשרה מקצועית ותכניות עבודה מותאמות למושגי ההתפתחות באותן ארצות.

תכניות תעסוקה עולמיות לעולם השלישי, הרביעי והחמישי, שם התבסס הגרעון בתעסוקה גם על מחסור בהון ובטכנולוגיה.

הפרידה מאבטלה אנושית איפשרה גם את הוויתור על תפקידיה בכלכלת שוק העבודה, וכך סללה את הדרך לתמורה מחברת־עבודה לחברת־חיים. הזכות לחיים לא היתה עוד כרוכה בזכות לעבודה. האוטופיה הראתה את הדרך למדיניות עבודה הומאנית.

מדוע כל זה אינו אלא תסריט לעתיד?

MONTHLY REVIEW

ההתאוששות המוזרה של 84-1983

אף הרגועים ביותר בין דוברי קהילית העסקים מודעים זה מזמן לעובדה, שבעיותיה של כלכלת ארה"ב חורגות מן הסוגיה של מיתונים חוזרים זה אחר זה. במקביל לדאגה לשיעורי הריבית, למעמדו הבינלאומי של הדולאר, למאזן המסחרי, לגרעון הפדרלי, לסכנת התלקחות חדשה של האינפלציה ולהמשך האבטלה ההמונית - ישנה עתה מודעות כללית לכך, שעיקר הבעיה היא צמיחה כלכלית חלשה; וישנה הסכמה, שהתרופה היא בהחייאתן של השקעות הון. מכאן מאמציו של ממשל אחד אחרי השני בוואשינגטון לעודד השקעה על־ידי סדרה שלמה של הטבות מס למגזר העסקי. ובכל־זאת, השקעות ההון ממשיכות לפגר.

כאשר ממשל רייגן עלה לשלטון, הוא טען כי בידיו הפתרון האמיתי: הפחתת מיסים דרסטית לעשירים ולתאגידים. הפחתות המיסים הניכרות בקדנציה הראשונה של רייגן הוצגו כדרך לפתיחת הסכרים לגל השקעות חדש, שיוליד צמיחה כלכלית מהירה ומתמשכת. אך במקום הצמיחה המובטחת באה נסיגה כלכלית חריפה ב־82-1980. "אין מקום לדאגה", טענו הדוגלים בכלכלת ההיצע, "היו סבלניים ותנו להפחתת המיסים להפעיל את השפעתה". וכפי שקורה תמיד בכל מחזור עסקים, ההתאוששות באה ועימה תחיה משמעותית של השקעות־הון. ראו בכך הוכחה לתקפותה של ה"רייגנומיקה" ואות לתחילת עידן של שגשוג חדש.

השקעה? כן - אבל היכן?

אך ממה מורכבת יציאה זו מהמיתון ומה היא מגלה לנו ביחס לסיכויי העתיד? כדי להשיב על שאלות אלו, נתבונן תחילה בתמונה הכוללת של השקעות עסקיות קבועות. העליה התחילה ב־1983, ומאז נדמה שהשקעת ההון צומחת במרץ; היא הגיעה לשיא חדש במחצית השניה של 1985, בכ־30% מעל להשקעה ב־1979.

אולם בבחינה מדוקדקת יותר מתברר, שהתמונה הכוללת, שהיא הבסיס לתקוות לעתיד, מטעה עד מאד. כאשר אנו מדברים על השקעות הון, בדרך כלל, אנו רואים לנגד עינינו בתי־חרושת נבנים

מתוך Monthly Review**, כתב-עת סוציאליסטי בלתי-תלוי, ארה"ב כרך 37, מס. 5, אוקטובר 1985. תרגום: רות הדס.**

המאמר הזה הופיע בתור מאמר מטעם המערכת. העורכים: פול סוויזי, הרי מגדוף.

ומצויידים כדי להפיק פלדה, מכוניות, חומרים כימיים, ביגוד, מזון מעובד וכו'. אך למעשה, ההוצאה להגדלת כושר הייצור מהווה בקושי 10% ממה שכלכל־נים כוללים בסעיף השקעות ההון. על־פי דרך החישוב המקובלת, השקעות הון כוללות כל רכישה של סחורה או מבנה בני־קיימא, שמשתמשים בהם למטרה עסקית כלשהי. כך נחשבת המכונית, שסוכן–נוסע רוכש אותה להשקעת הון; וכך גם המחשב, שנרכש על־ידי סוכן ביטוח כדי לסייע למכירות. כדי לרדת לסופה של העליה הגדולה בהשקעות הון, עלינו לבדוק ממה מורכבים הנתונים המסוכמים. ואכן, בדיקה זו חושפת סיפור שונה לחלוטין: במקום לבשר גל צמיחה חדש, מראה דגם ההשקעות של הגאות האחרונה את כל סימני ההיכר של תקופת קפאון.

מתגלה, שהחלק הגדול של ההשקעה העסקית הקבועה היא רכישת סחורות בנות־קיימא. בשעת כתיבת הדברים אפשר היה לקבל נתונים כוללים על מרכיבי קטגוריה זו רק עד סוף 1984, אבל גם אלה מציגים תמונה משמעותית למדי. יתרה מזו, הנתונים החלקיים למח־צית הראשונה של 1985 מצביעים על המשך של אותה מגמה. ניתוח הקטגור־יית השונות של הסחורות בנות־הקיימא מגלה שלושה מגזרים שונים זה מזה: היקף הרכישות של סוגי סחורות השקעה מסויימים נשאר יציב יחסית, תוך תנודות קלות במשך כל התקופה, והן מהוות כ–15% מכל ההשקעות בציוד. לגבי השאר, אפשר להבחין במגמות מנוגדות זו לזו לחלוטין – מצד אחד, מגזר אחד שמתקדם מהר ובאופן עקבי (טכנולוגיה גבוהה ומכוניות), ומצד שני, מגזר שני שנסוג נסיגה חדה בעת המיתון ולאחר שנתיים של התאוששות מפגר עדיין אחרי השיא האחרון ב־1979 (מיכון וציוד לייצור, מיכון חקלאי וציוד בניה מכאני).

מה שיש להדגיש במיוחד הוא, שרק שני סוגי סחורות אחראיים להתקדמות הכוללת בהשקעה בסחורות בנות־קיימא: מוצרי טכנולוגיה מתוחכמת ומכוניות. קטגוריה זו זינקה זינוק גדול ב־1984 ועברה את השיא של 1979 ב־27 מיליארד דולר בקירוב. במילים אחרות, לא בלבד שזו כיסתה את הירידה ב־12 מיליארד דולר במגזרים שהצטמצמו, אלא היא היתה סיבה **יחידה** להתחזקות ההשקעה בציוד ובמיכון במהלך ההתאוששות הנוכחית – שעשו לה פרסומת כה רבה.

גידול הסקטור הפיננסי – ולא התעשייתי

כדי להעריך נכונה את אופי ההת־אוששות הנוכחית, חייבם להבין היטב את משמעותה של התפתחות זו. האמת היא, ששני המגזרים העולים מעונינים לעשות כסוף יותר מאשר לייצר סחורות – או, כדברי ובלן, העיסוק שלהם הוא פיננסי יותר מאשר תעשייתי. אין בכוונתנו להכחיש, שחלק חשוב ממוצרי הטכנולו־גיה הגבוהה נרכש על־ידי חברות תעשיי־תיות. אבל השימוש שנעשה בהם נוגע פחות לייצור מאשר לפיננסים. יש צורך במחשבים, בציוד תקשורת וכו', כדי לסייע לשיווק ולתאם את פעולתן של אימפריות רב־לאומיות מפתרות, לצמצם את מספר העובדים בבית־החרושת ולהגיע לשליטה שלמה יותר בכוח העבודה.

חשוב עוד יותר הוא הביקוש האדיר למוצרי טכנולוגיה גבוהה בתחומי המסחר והשרותים. אתה יכול להבחין בכך כאשר אתה פודה צ'ק בבנק, קונה בסופרמרקט או רוכש כרטיס טיסה אצל סוכן הנסיעות המקומי. ואין ספק שהדחף העיקרי לזינוק בשימוש במחשבים עס־קיים נבע מהתפרצצות בתחום הפיננסים. היום, למעשה כל ברוקר וסוחר במניות, איגרות חוב, ניירות ערך, עסקי ריבית ומטבע־חוץ קשור לרשת אלקטרונית (בחלקה גם בינלאומית) – וכל זה כדי לקיים ולטפח קדחת ספקולטיבית במהלך השרות ללקוח, כדי לעצב אסטרטגיות חדשות להשקעה ולספקולציה, וכדי להמציא כלים חדשים לספקולציה. בעזרת הטכנולוגיות החדשות מתנהלות

פעולות בנקאיות בתוך ארה"ב ובין היב־שות כמעט ברגע, ובנקומטים להפקדה ולמשיכה ממלאים את הארץ לאורכה ולרוחבה. כן תורם חימום הפעילות הפי־ננסית בתחומים אחרים – ביטוח, נכסי־דלא־ניידי וחברות פיננסיות מחוץ לבנקים – לגיאות במכירת מוצרי הטכנו־לוגיה המתוחכמת.

גם המגזר העולה השני רחוק מעיסו־קים תעשייתיים. העובדה שב־1984 נרכשו 67% יותר מכוניות לצרכי עסקים מאשר ב־1979 נובעת בעיקרה מהתפש־טות החברות להשכרת מכוניות, מציים של מוניות, ומצרכי קידום מכירות. יתכן שחלק מהזינוק יוצא־הדופן ב־1984 נבע מהצטברות ביקושים, כתוצאה מדחיית החלפת מכוניות בגלל המיתון; אך תהיה הסיבה החלפה או הרחבה, ומתוך הנחה שחלק מן המכוניות משמש את הייצור ואת שרותי התובלה לצורך אספקה – ביסודו של דבר, הביקוש העיקרי למכו־ניות לצורך עסקים קשור במכירה יותר מאשר בייצור.

לאור הצמיחה הנמרצת בביקוש למוצרי המגזרים העולים, אפשר היה לצפות להרחבת כושר הייצור באותם התחומים. כך באמת אירע בשורה של פירמות נבחרות. נוסף לכך חייבה העליה בייצור של ציוד "בטחוני" (50% בין 1979 ל־1984) כמות ניכרת, ללא ספק, של השקעות חדשות. ובמקביל נמשך, כמובן, התהליך הקבוע של החלפת ציוד בלוי או מיושן. אולם למרות כל אלה, נפלו כלל ההשקעות בייצור סחורות במרוצת המיתון האחרון עד כדי 25%, ונמצאו עדיין ב–12% מתחת לשיא האחרון בשנה השניה להתאוששות.

ברור, שההשקעות שנתחייבו מן הביקוש הנמרץ במגזרים העולים (כולל חימוש), לא הספיקו לחלוטין כדי להאיץ את הצבר ההון בתעשיות הייצור כולן. ההסבר העממי לחולשת הייצור תולה את הקולר בתחרות מחו"ל. כמובן, זהו אחד הגורמים, אך משקלו מועט משחושבים בדרך כלל. הסיבה האמיתית נעוצה בהיווצרות קפאון, שקשור בהצבר מוגזם של הון פיננסי, יחד עם פיגור בצמיחת הביקושים הצרכניים. האמת היא, שתמי־כה בריאה בביקוש להון ולמוצרי צריכה היתה יכולה לקדם את הצמיחה גם בייבוא וגם בייצור הפנימי. יתר על כן, היעדר הביקוש מתגלה דווקא בתעשיות יסוד, שבהן אין הייבוא מתחרה בייצור הפנימי. אחת מאלו – ציוד לייצור ולשימוש בחשמל – התחזקה במקצת ב־1984. ברם, ראו נא מה שאירע לרכישת ציוד תובלה (מלבד מכוניות) ולציוד ממוכן לחקלאות ולבניה: הראשון פיגר ב–19% והשני ב–47% אחרי השיא הקודם ב־1979.

אחדות מן המהפכות הטכנולוגיות בעבר הוציאו משקים קפיטליסטיים מתקופות קפאון והניעו צמיחה מהירה למשך פרקי זמן ממושכים. אולם אלו היו כולן מהפכות חדשניות, שתוצאות־המש־נה שלהם הקרינו על כל תעשיות היסוד; הן היו, בדרך כלל, כרוכות בתזוזות אוכלוסיה גדולות, בפעילות בניה מקפת, ובהתפשטות הייצור בתעשיות־עזר. מה שראינו עד עתה בטכנולוגיות התקשורת והאלקטרוניקה החדשות הוא, שלהוציא את התפקיד שהן מילאו בהתפוצצות הפיננסים, היתה להן אך השפעה מזעירה בתחומי הייצור והבניה. למרות ריבוי של משאלות־לב ותעמולה לא מעטה, אין לפי שעה ראיות ממשיות או טיעון הגיוני איתן לביסוס ציפיות אופטימיות מן העתיד.

המגמות המנוגדות האופייניות לתקופות קפאון – התפשטות הפעילות העוסקת בכסף והתכווצות הפעילות התעשייתית – ניכרות באותה מידה בשאר השקעות ההון. אשר להשקעה בבניה, גם כאן משקפת התמונה הכוללת התאוששות והשגת שיא חדש ב־1984. אבל שוב, רק המגזרים העולים נושאים בהתאוששות: ב־1984 הוקמו מבנים מסח־ריים (בניני משרדים, מרכזי קניות) ב־10 מיליארד דולר יותר מאשר ב־1979, בעוד שכלל הבניה למטרות עסקיות התקדמה רק ב־7.7 מיליארד. בשני מגזרים יציבים

יחסית מופיעים הבדלים קטנים: אין כמעט תנודות בבניה למטרות ציבוריות במשך כל התקופה; והפעילות בתחום הנפט והגז הטבעי מציגה במבט ראשון עליות וירידות כאילרמקריות, אך למעשה הגורם המכריע כאן הן תנודות במחיר המוצרים המוגמרים.

מנקודת הראות של אופי ההתאוששות, ההתפתחות המשמעותית ביותר היא מיעוט הבניה התעשייתית והחקלאית ב־1984. השפעתה של נסיגה עסקית בשנים של מיתון אינה מתגלה מיד. לעתים קרובות עוברות כמה שנים עד להשלמתם של מפעלים, שהתחילו בהקמתם בתקופת העליה שלפני־כן. כך יתכן שהשפעת המיתון תתגלה לראשונה לאחר תחילת ההתאוששות, אם האחרונה לא הולידה הרבה פעילות חדשה. היעדר עליה משמעותית בפעילות הבניה במהלך ההתאוששות הנוכחית מתברר מן העובדה, שהבניה התעשייתית ב־1984 נפלה ב־26% מזו של 1979. התמוטטות הבניה בחקלאות - ב־1984 כמעט 57% מתחת ל־1979 - מתווספת לשאר האותות של משבר מתעצם בחקלאות.

מגבלות של מניע הרווח והשוק

לסיכום: הראיות שהובאו כאן מראות שההתאוששות הנוכחית זוחלת במהותה, למעט תחומים נבחרים העוסקים בכסף, והיא משקפת את המשך הקפאון שהתחיל לפני יותר מעשור. אנו טוענים עוד, שזו אינה תופעה מקרית, וכי היא מושרשת עמוק באופיה של כלכלה קפיטליסטית מתקדמת. ואם כן, הרי שהתכניות השונות לתקיפת סימפטום זה או אחר של הקפאון נובעות מאשליות בדבר ההישגים שניתן להפיקם מרפורמות שטחיות.

האירוניה בהתנהגותן העלובה של השקעות ההון היא, שהן מצביעות לא רק על מה שפגום, אלא גם על כמה טוב יותר יכול היה להיות. שכן מתברר, שהאפשרות לספק את צרכיהם של בני־אדם קיימת, אם בצורת מפעלים וציוד מושבתים, ואם ביכולת להוסיף כושר יצור. המקרה הברור ביותר הוא בתחום המזון. הדו"ח האחרון של "כוח המשימה של הרופאים למלחמה ברעב" מראה, שנוסף לתת־תזונה נפוצה, לפחות 20 מיליון בני־אדם בארה"ב סובלים מרעב במועד כלשהו במשך השנה. אלא שיש מלאי מזון מספיק כדי לחסל את הרעב ואת תת־התזונה, והחקלאים יכולים בקלות לייצר מזון נוסף. זאת ועוד: ישנם גם החומרים, המכונות ובעלי המקצוע הדרושים כדי להקים מבני מגורים ראויים לבני־אדם, למען המיליונים הסובלים מתת־דיור. ואילו התברר, שאין די במשאבים המושבתים הקיימים, אפשר היה לשחרר כמות עצומה של משאבים לייצור מיכון בניה על־ידי קיצוץ בהשקעות הבזבזניות בבניני משרדים ועל־ידי שימוש בכושר יצור מושבת. רמת יצור המכונות לבניה ולחקלאות הגיעה ב־1984 לקצת יותר ממחצית הייצור של 1979. הוא הדין ביחס ליכולת לייצר מכונות וציוד שישמשו לייצור סחורות הדרושות לבני־אדם. המכשול היחיד העומד בדרך הוא השליטה של מניע הרווח והשוק. מאמר מערכת ב"ביז'נס ויק" (19 באוגוסט, 1985) מגיב על סיפור באותו הגליון, על אודות תאגיד "אקסון" שנתנק מעודף מזומנים, ואומר: "אמת, המראה של חברות רבות היושבות על ערמות מזומנים, שאי־אפשר למצוא להם שימוש רווחי, מעורר שאלות בדבר חיוניותה של הכלכלה האמריקנית."

אכן, הוא מעורר שאלות כאלה.

כמובן, קל יותר לומר, שצריך לסלק את אילוצי מניע הרווח והשוק מאשר לעשות כן. אך ככל שאנשים יכירו יותר במציאות זו, כן תגדל האפשרות לטפל בנושא. ככל שאנשים יתרחקו מן החיפוש אחרי תרופות־פלא דמיוניות ויתחילו להילחם על זכותם למקום עבודה הגון, למגורים ולטיפול רפואי, כן הם יתקרבו להתמודדות עם הבעיות האמיתיות.

Challenge

מרווין א. רוזן

השוק אינו עושה נפלאות

כרגיל, אין הכלכלנים בדעה אחידה באשר לעתיד. רבים נצמדים אל ימי הסטגפלציה שבעבר הקרוב ותוהים: האמנם חלפו אותם הימים שבהם נעצרה הצמיחה והאינפלציה השתוללה? יש הנאחזים בגל הגואה ומציינים באופטימיות את הצמיחה הכלכלית המתמשכת ואת יציבות המחירים הנוכחית. אחרים מעריכים, כי ההאטה הנוכחית אינה אלא הפוגה מרנינה והם מתנחמים ברעיון שתשים מחסום לצמיחה הבלתי־מרוסנת. ועוד אחרים מפקפקים ביכולתם או אף ברצונם של מנהיגינו לצמצם את הגרעון האדיר בתקציב הלאומי, למרות דיבוריהם האמיצים. מאמינים הם, כי אם וכאשר תתאושש הפעילות הכלכלית, יוביל הדבר למדיניות מוניטארית מצומצמת יותר, לעליה חדה בריבית, לדולר חזק מדי, לקצב צמיחה מקוטע ולמשק גלובאלי נתון לזעזועים. ולבסוף, ישנם אותם הכלכלנים המצביעים על מאזננו המסחרי השלילי הגואה והם משוכנעים כי אסור להתמיד במגמה זו. אליבא דידם, במוקדם או במאוחר יתעוררו בעיות וקשיים של מימון וכלכלת העולם תגיע למבוי סתום.

דומה, כי הרוב משוכנעים בקיומו של קצב נורמלי של מחזור העסקים אשר יוביל תוך 12 החודשים הקרובים לנסיגה מצומצמת במידה סבירה. עם זאת, כולם כאחד מנבאים, שאנו עומדים בפני פראדוקס כלכלי ממשי: כלכלת העולם, בהיותה דינאמית יותר, תחרותית יותר ומשולבת יותר, נזקקת להתאמה מתמדת למצבים הכלכליים המשתנים במהירות. אלא שמוסדותינו הכלכליים והעומדים בראשם, נוטים לחבל בכל נסיונות ההתאמה, הן בגלל הקושי הרב בביצועם והן בגלל תוצאות הלוואי הבלתי־נעימות והמרות.

כלכלתנו דומה למיכלית ענק המפליגה באוקיאנוס והמנסה להתחמק ממוקשים תוך תמרונים מסובכים בקוטר רחב. כמובן, כולנו אשמים. חוסר האונים שלנו משקף מערכת מסובכת של פשרות חברתיות המעניקות משהו לכל, אך רק בודדים, יחסית, נהנים באופן משמעותי, בעוד שהאחרים, החלשים, מקבלים מעט מדי.

יעילות?

תחושת מצוקה מובנת מתלווה לחוסר ההתאמה, לכאורה, בין הצורך בשינוי לבין השיתוק המתמשך. תוך תקווה שהסתירות עתידות להיעלם באופן דרמטי, כבמטה קסמים יש הטוענים כי צריך לתת לשוק החופשי לבצע את נפלאותיו. כך, הם טענו, יתבצעו ההתאמות הנחוצות מאליהן תוך מאבק חופשי בין השותפים. וכי מה יהיה הוגן יותר? תינתן הזדמנות שווה לכל; יחוסלו היתרונות המלאכותיים המעונקים על־ידי ממשלה הנגררת אחר אלה הנהנים

מתוך Challenge, כתב־עת לעניני כלכלה, ארה"ב, כרך 28, מס' 4, אוקטובר 1985. תרגום: חנה לש

המחבר הוא פרופסור לכלכלה באוניברסיטה של מדינת פנסילווניה.

מהם. גאוניות יזמית תשגשג בחברה עתירת אתגרים; משוחררת מכבלי ההגב־לות הסביבתיות, תוכל היוזמה הפרטית היייצרנית להפגין סוף־סוף את כושר ההסתגלות של המשק החופשי ואת כושרו לנצל כל מצב ומצב.

אם כי נדמה כאילו הבחירות האחרו־נות העניקו מנדט להשקפות הללו, אל לנו להיתפש לפזמון המהפנט החוזר על עצמו. ניתוח מפוכח יקל עלינו להתמודד עם השאלה ולהציע גישה ראויה יותר לאתגרים. ראשית כל, כפי שיוכל להעיד כל כלכלן, אין השוק מתפקד בצורה כה מושלמת. "להשאיר זאת להחלטת השוק" – אין זאת סיסמה מיסתורית המבטיחה יעילות כלכלית והחלטות צודקות. יש לזכור את מגבלות השוק ואת תחלואיו, יחד עם יתרונותיו וכוח השיכנוע הרב הטמון בו. כפי שאמר זאת סולוב יפה כל־כך: "בכלכלה קיים מתח רב־שנים בין האמונה ביתרונות של מכאניזם השוק לבין המודעות לפגמים שבו ... עלי להאזין רק כדקה למילטון פרידמן ומיד עולות בי מחשבות על הכנסות הגדולים, על בורות הצרכן, על תלות הדדית אולי־גופוליסטית, על זיהום סביבתי, על שוויון בין הדורות וכו׳. כמעט שאין לכך תרופה אלא להאזין לג׳ון קנת גלבריית, ומיד צצות בי מחשבות על משמעות התחרות, על התחליפים הרבים שיש לכל מוצר, על חשיבות הביזור בקבלת החלטות ולהש־אירן בידי אלה שיודעים וכו׳ וכו׳".

לא תמיד קיים שוויון בהזדמנויות ובגישה למשאבים. ובכל אופן, שינוי הרג־ליהם של האנשים והחשיבות היחסית של תעשיות אלה או אחרות מקשות מאד על חלוקה מחדש של המשאבים. בני־אדם מתנגדים לעוצמה הגסה הבלתי־אישית של כוחות השוק בדיוק כשם שאין זה נבון ביותר לעמוד בדרכו של מכבש דרכים. אין לשוק כל כבוד בפני חיי אדם. נזק רב נגרם לאלה המנסים לעמוד בדרכו – וכך נקנית התוצאה רק במחיר חברתי גבוה.

צדק?

יש אומרים, שאנשים בני־דעת צרי־כים לקצור את קציר החלטותיהם הכלכ־ליות. איש לא יצילם מן הפח שטמנו לעצמם; ובידעם את מלוא נטל האחר־יות, שומה עליהם לשפר את איכות החל־טותיהם. אף על פי כן, התהליך של מיתון והתאמה של לחצי השוק האימתניים עשוי דווקא לעודד יוזמה הכרחית לשינוי. אין אמצעים אלה מצביעים, בהכרח, על רצון בלתי־מוצדק ובלתי־מכוון של פריקת עול, אלא הם עשויים לשמש כהוכחה סמויה וממשית כאחד לחלוקת הנטל ותרומה לתחושת הכלל.

בעולם של "אדם לאדם זאב" יגרור תהליך ההתאמה לחצים מנוגדים בעלי עוצמה. לעומת זאת, הושטת יד תומכת והצעת אפשרויות קונסטרוקטיביות יש בהם כדי לעודד את תהליך ההתאמה, בהפיחם תקווה ואמונה במקום חששות והתנגדות. אין השוק חייב לנקום באלה אשר החליטו החלטות בלתי־נכונות (או שהמזל לא שיחק להם) על־מנת להוכיח להם את טעותם ולשכנעם לשנות את דרכם. גישה שכזאת תזיק יותר משתועיל.

זאת ועוד: רק בעל דימיון פורה יוכל לטעון, כי השוק הוא אכן גורם נייטרלי המעניק פרסים או המטיל עונשים באופן אובייקטיבי. למעשה, השוק משקף בנאמ־נות את החלוקה הקיימת של היתרונות בחברה. על כן הוא כה נערץ על בעלי הממון. וכי מדוע לא יביעו התפעלותם ממנגנון זה המעניק להם יתרונות כאלה? וכי מדוע לא יחששו מכל התערבות אשר תגביל את כוחם? על כל פנים, חלוקת הכוח מתבטאת, בין היתר, בעובדה שהשוק "החפשי", כביכול, בעצם אינו פועל באופן חפשי כל־כך כפי שטוענים מעריציו. נראה כי בדרך כלשהי, עוצמה כלכלית תמיד לובשת צורה של מתן עדיפות ושל עמדות בכורה. הכלכלנים השמרניים מדברים על שוק חפשי, אך בפועל אין הם נוהגים בהתאם. ג׳סי הלמס לוחם בקנאות על שמירת מחירי

הטבק ותומך בהגבלות על יבוא טקסטיל. בארי גולדווסר לא היה נלהב למכור חשמל ממאגר הובר במחירי השוק החפשי; וג׳יימס וואט לא יצא מגדרו כדי להבטיח מחירי השוק החפשי תמורת הענקת זכיון כריה של מינרלים יקרי־ערך לחברות פרטיות. אכן, מוזר מאד, אבל עקרונות השוק החפשי מוגשמים באופן סלקטיבי ביותר.

אם כן, השוק אינו מקסם המוביל לאוטופיה כלכלית, אלא מסלול מסוכן, עקלקל ויקר. אילו תהליך ההתאמה במשק היה כרוך בשינוי חד־פעמי בלבד, הרי בסופו של דבר, לאחר סבל רב ומיותר (ומתוך הנחה שמוסדותינו העיקריים לא היו נפגעים קשות על־ידי הצרות המתל־וות עליו) היו המשאבים מחולקים מחדש והכלכלה היתה שבה ומשתקמת. אולם הואיל וצו השעה משתנה ללא הרף, אתג־רים חדשים צצים לבקרים והתהליך חייב להימשך. ללא תמיכה וללא הכוונה לא יתגבר השוק בגפו על קשיי חלוקת המשאבים מחדש: המפסידים ייגזקו יותר מדי ויהיו כאלה רבים מדי, והם ישיבו מלחמה שערה בכל דרך הנראית להם. האנדרולומוסיה החברתית שתבוא כתוצאה מכך אינה אוירה מתאימה להשגת היעדים הרצויים. בני־אדם נוא־שים, ברצותם למנוע לעצמם הפסדים ולשמור על הכנסתם היחסית, ירחיקו לכת בנסיונם לשמור על עמדתם, גם אם לא ישיגו דבר ואף יפגעו באחרים.

הגינות

אולם גם אם על השוק לשמור על מקומו הנכון, בכל־זאת יש לו מקום. אין להרשות, כי ימשיך לפגוע באופן אכזרי דווקא במפסידים. נחוצה התערבות מודעת לבלום ולמתן את השפעתו, אך בו־בזמן יש לעודד את האנשים ולספק להם מניעים מתאימים כדי שיעזרו לעצמם על־ידי הפעלת כישוריהם בתחומים המוכתבים בכלכלה הגלובאלית המש־תנה. במילים אחרות, יש להשיג הסכמה חברתית לרעיון של ״נורמות התאמת המשק״ – סדרת צעדים שנועדו להקל על הסבל הקשור בחלוקה מחדש של המשא־בים תוך שמירת הגמישות הנחוצה לביצוע המשימה הזאת. עקרונית, אפשר ליזום מכאניזם הגנתי, אשר מחד ילחץ לשינויים בפעילות הכלכלית ומאידך ימנע סבל מיותר. לקרבנות המערכה הכלכלית מגיעה התחשבות והבנה כמו לוותיקי מלחמה אחרים. למעשה, ידרשו התכניות הללו תמיכה אדירה ותשומת־לב מירבית כדי שיצליחו.

כיצד נאמר לפועל פלדה מחוסר־עבודה, כי התחרות הגלובאלית, השינו־יים בתחשיבי העלות, ניהול כושל וקצר־ראות, ודולר יקר מדי, גרמו לכך שהכל פועל לרעתו? כיצד נסביר לו, שאין סיכוי להציל את מקום עבודתו בשכרו הישן בעזרת נס טכנולוגי, ושהגנה מתמדת בפני יצרנים זרים תגרור תגובות שרשרת שתזיק לכולנו? מה נאמר לאותו פועל אם עבר זה מכבר את גיל ה־35 והוא חייב לפתע לחפש עבודה אחרת? קל להבין כיצד פועלי פלדה ואחרים במצבם יתפתו לכל מוצא שיש בו כדי להבטיח, אפילו בצורה מעורפלת, את דחיית רעיונות כגון הפסקת הייבוא, והשקעות מודרניזציה, צמצום הוצאות התפעול, הקטנת הכנסות המנהלים והבעלים, המצאות חדשות וכיו״ב. יתכן כי הצעות אלה תוכלנה להמתיק במידת־מה את הגלולה המרה של צמצומים בתעשיה. יתכן אפילו, כי יש סיכוי להצלחה חלקית ביעול מפעל זה או אחר ואף לגרום להרחבתו. אך בסופו של דבר תהיה לנו תעשיית פלדה קטנה ועניה יותר. ויהיה זה מענייננו הלאומי לאפשר את התהליך הזה תוך מיתון המהלומות הקשות המתלוות אליו – ולא לסמוך על כוחו הגס של השוק.

תנאי מוקדם לאימוץ נורמות להת־אמת המשק הוא קונסנסוס חברתי בדבר הגינותה של דרך זו. דאגותיהם הלגיטי־מיות של האנשים צריכות למצוא אוזן קשבת. אפשר למנוע חששות על־ידי יצירת מערכת לשינוי אפיקי הזדמנויו־תיהם הכלכליות. במקום פירורים ומעשי צדקה יש לפתח עזרה עצמית, שותפות

חברתיות ומעורבות. החברה עצמה יוצאת מפסידה אם נמנע מאנשים פרודוקטי־ביים לתרום כפי יכולתם. איני בא לטעון, כי יהיה זה פשוט להשיג נורמות התאמה, או לגלות וליישם את האסטרטגיה הדרו־שה לחלוקה מחודשת של המשאבים. אין חכם שיוכל להורות לנו את הדרך! אין ועדה שתאכוף שיתוף פעולה! אין ציבור קדושים העומד הכן לבצע תכנית גרנדיו־זית. על כן כה חשובה האמונה בהגינות ובצדק. "נתרום את חלקנו", "חלוקה צודקת" ו"הדדיות" - אלה צריכים להיות מושגי יסוד חיוניים. לכן יש למתן את הסערות הכלכליות המשתוללות, והמר־וויחים מהמצב חייבם להבין לליבם של המפסידים. ולכן נדרשים אמצעים כל־ליים המבטיחים גישה שווה והוגנת - הגדלת ההקצבות הציבוריות (כגון הכ־שרה מקצועית, בריאות, רווחה חברתית); חיזוק גמישות המשאבים; בניית מצבור של כוח־אדם כדי לחזק את כושר התאמתו ואת יכולתו להתפרנס; יצירת אוירה של חידושים והמצאות שתועיל לכל. ומעל לכל, חשוב שלמאמצים הללו תתלווה תחושה של שותפות ומחוייבות. נורמות התאמה למשק אינן תרופת פלא, אך כאשר השינוי הוא צו השעה והסתמכות על השוק כמוה כמשענת קנה רצוץ, יש בהן משום סיכוי מבטיח.

משרת - ולא אדון

לכן - פעמיים הידד לשוק! אבל די בפעמיים. השוק יכול להיות משרת נאמן וחיוני, אך אין בכך כדי להפכו לאדון מבוקש. כל אלה המכריזים על יתרונותיו בלבד מגלים חוסר רגישות מדהים למחירו. בהניחם שהצלחתו היא כללית ומקיפה, זורים הם מלח על הפצעים של אלה שנפגעו. הבטחות מוגזמות וחוסר יכולת לקיימן יוצרים אקלים פוליטי שבו משתכנעים הבריות בנקל שרב הפגום בשוק על המועיל שבו. זעקותיהם של הנפגעים נופלות על אזניים ערלות והאווירה הנוצרת מונעת נקיטת אמצ־עים חיוניים. מצוקה אמיתית וחששות נדחים בהבטחות־שוא בלתי־משכנעות ובלתי־משמעותיות, שבדרך כלשהי הכל יבוא על מקומו בשלום, אם אך יתמידו במסלול הנוכחי. ברמז דק אף משתמע, כי האשמה בקרבנות עצמם בלבד.

הסתירה בין ההסדרים הפרטיים והמתואמים לבין ההצהרות הקולניות למען שווקים חפשיים הולכת ונעשית שקופה יותר ויותר. הפער הבולט לעין בין ההצהרות לבין המעשה הולך ומתע־מק; האיש הפשוט חש, כי "מסדרים" אותו, ולכן נשפט השוק על־פי מגרעותיו ומחדליו ולא על־פי הישגיו הפוטנציא־ליים. דווקא המהללים יותר מכל את השוק יהיו, ככל הנראה, כורי קברו. למרבה הצער, תהיה זו החברה כולה שתשלם את מלוא מחיר התמיכה המוט־עית - לפחות עד אשר תקום קואליציה פוליטית שתאמץ את "נורמות ההתאמה" ותהפוך את השוק למשרת נאמן.

Impact

ריצ'ארד אי. ואלטון

למעורבות במקום העבודה

מאז ומתמיד קשה לזהות תמורה מוסדית, כאשר אתה נמצא במוקד התהוותה. בכל התעשיה האמריקנית מתרחשת כיום תמורה משמעותית בגישות לארגון ולניהול העבודה, כפי שהיו מקובלות ומבוססות ימים רבים. אף על פי שתזוזה זו לובשת מגוון רחב של צורות יחודיות לחברות אלו או אחרות, אפשר כבר להבחין בתבנית כוללת.

התבוננו, למשל, בשוני הבולט בין שני מפעלים במדור המוצרים הכימיים של תאגיד אמריקני חשוב. שניהם מפיקים מוצרים דומים ומשתמשים בטכנולוגיות דומות – אך בכך מסתיים למעשה המכנה המשותף שלהם. הראשון, שאורגן על־ידי עסקים בעלי מוצר או קו יצור מוגדרים, מחלק את עובדיו לצוותי עבודה בניהול עצמי בני 10-15 חברים, האחראים במשותף לשורה של משימות קשורות זו לזו. כל חבר צוות קיבל הכשרה כדי שיוכל לבצע חלק גדול או את כל המשימות שהצוות אחראי להן, והשכר משקף את רמת השליטה במיומנויות הנדרשות. צוותים אלה קיבלו ערובות שההנהלה תעשה כל מאמץ להמשיך לספק להם תעסוקה, גם במקרה של צמצום הפעילות הכלכלית. הם קיבלו

מתוך IMPACT, רבעון כלכלי, מוצא־לאור על־ידי סוכנות ההסברה של ממשלת ארה"ב, מס. 4, 1985. תרגום: רות הדס.

הכותב הוא פרופסור למינהל עסקים בבית־הספר למינהל באוניברסיטת הרווארד, ארה"ב.

גם תדרוך יסודי בנושאים כגון שיווק, עלות המוצר והשלכותיהם על העסק.

אין זה מפתיע, שמפעל זה מגיע להישגים כלכליים מעולים ועומד במקום גבוה באומדן סיפוק המועסקים, בעיות היעדרות, תחלופת עובדים ובטיחות. הואיל והמועסקים שותפים בפועל לזיהוי בעיות ולפתרונן, המפעל זקוק למספר קטן יותר של רמות ניהול ולפחות מחלקות של מומחים ממפעלים אחרים. הוא גם אחד הספקים הראשיים של כשרון ניהול למפעלים אחרים ולצוות הייצור של החטיבה כולה.

במפעל השני, כל מועסק אחראי למשימה קבועה ונדרש למלאה על־פי רמת המינימום שנקבעה לאותה עבודה. לחצים מצד עובדים אחרים מונעים ממועסקים חדשים לחרוג מרמת המינימום, או ליטול יוזמות אחרות מעבר לדרישות היסודיות של המשימה. המשגיחים התייאשו מזמן מן התקווה להגיע ליותר מרמת המינימום. מאמץ, שנעשה לאחרונה מצד ההנהלה לתעד "מקרים מוכחים" של היעדרות מוגזמת או עבודה בתת־רמה, משקף את המוראל הירוד ואת מידת אי־האמון בהנהלה השורר אצלם. זרם בלתי־פוסק של תלונות רשמיות, הפרת תקנות המפעל, הטרדת משגיחים, שביתות "פראיות" ואפילו מעשי חבלה מנע מן המפעל להשיג את יעדי הייצור והאיכות שלו ובלע כמות בלתי־פרופורציונלית משעות העבודה של צוות המטה.

שום מנהל אחראי לא יעלה כמובן בדעתו לעודד מצב כגון זה, אך הנחישות לרדת לעומקן של הסיבות ולתקוף אותן בשורשיהם אינה נרכשת בקלות. לדרכי פעולה מבוססות ומקובלות יש אינרציה משלהן. אף על פי כן, מאמץ כזה מתנהל כיום ברחבי הנוף התעשייתי; ויחד עימו נולד סיכוי למהפכה ביחסים התעשייתיים, שלא תיפול בגדולתה מזו שבאה בעקבות התפשטות הייצור ההמוני לפני מאה שנה. האתגר ברור, והיתרונות הפוטנציאליים עצומים.

גישות לניהול כוח העבודה

מה מסביר את ההבדלים הבולטים בין שני המפעלים שתיארנו? האם הסיבה היא, שהמפעל הראשון הוא חדש (נבנה ב־1976), ואילו השני ישן? כן ולא. לא כל המפעלים החדשים נהנים מגישה כה פוריה לארגון העבודה, ולא כל המפעלים הישנים סובלים מבעיות כל־כך מסובכות. האם הסיבה היא, שבמפעל אחד, העובדים מאורגנים באיגוד מקצועי, ואילו בשני לא? שוב - כן ולא. נוכחותו של האיגוד המקצועי עלולה למסד סכסוכים וביצוע לקוי, אך רק לעתים רחוקות היא הסיבה שלהן.

יש לנו כאן ענין בשתי אסטרטגיות שונות בתכלית בניהול כוח העבודה של מפעל או של בית־חרושת; אלו שתי השקפות, שאינן מתיישבות זו עם זו, על מה שמנהלים יכולים לצפות באורח סביר מפועלים ועל סוג השותפות שיכולה להתקיים ביניהם. למען הפשטות, אדון באותם הבדלים עמוקים, כמשקפים בחירה בין אסטרטגיה של שליטה מלמעלה לבין אסטרטגיה של השגת מעורבות.

הגישה המסורתית לניהול כוח העבודה - זו של שליטה מלמעלה - התגבשה בחלק הראשון של המאה, כתולדה של חלוקת העבודה למשימות קטנות וקבועות, שאפשר היה להטיל את האחריות עבורן על העובד-הפרט. רמת הביצוע הסבירה התבססה על ההנחה, שמיומנותם של הפועלים והמוטיווציה שלהם שואפים ל"מכנה המשותף הנמוך ביותר." כדי לעקוב אחרי רמת המאמץ ולפקח עליה ארגנה ההנהלה את עבודתה בהיירארכיה של תפקידים יחודיים, שחוזקה על־ידי הקצאת סמכות דירוגית, מן הפסגה עד לתחתית, ועל־ידי סמלי סטאטוס תואמים את הדירוג ההיירארכי.

לגבי הפועלים, השכר התבסס על הסיסמה "שכר יומי הוגן תמורת יום עבודה הוגן"; הערכות מדוייקות היו אפשריות, שכן דרישות המשימה האינדיווידואלית היו מוגדרות בקפדנות. רוב המנהלים סברו, שיש לראות את העבודה בתור הוצאה משתנה, אם כי כמה חברות יוצאות־מן־הכלל נתנו ערובות נגד פיטורים, כדי למנוע מראש נסיונות ארגון של האיגוד המקצועי.

הגישה המסורתית מיעטה, בדרך כלל, להגדיר את מדיניותה ביחס לזכות הבעת הדעה מצד העובדים, אלא אם כן כוח העבודה השתייך לאיגוד המקצועי, ובמקרה זה הכוונה היתה בעיקר לפיקוח על נזקים. ללא איגוד מקצועי, הסתמכה ההנהלה על מדיניות של "דלת פתוחה", סקרי התייחסות ואמצעים דומים, כדי לעמוד על הלך הרוח בקרב העובדים. אם כוח העבודה היה מאורגן, ניהלה ההנהלה מו"מ על תנאי העבודה והקימה מנגנון ערעורים. פעילויות אלו הוטלו על מומחים ליחסי עבודה, שעצם קיומם במערכת התבסס על האמונה בניגוד בלתי־נמנע בין פועלים למנהלים.

בליבו של דגם מסורתי זה מונח הרצון לקיים סדר, להפעיל שליטה ולהשיג יעילות בשימוש בכוח העבודה. אף כי יש לדגם זה מקורות עתיקים בביורוקרטיות של הכנסיה והצבא, אביו החוקי הוא פרדריק ו. טיילור, "אבי הניהול המדעי" של סוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20. השקפותיו על ארגון עבודה הולם השפיעו במשך זמן ממושך הן על אורח הניהול והן על מדיניות התגובה של תנועת העבודה בארה"ב.

אלא שתמורות בציפיותיהם של העובדים גרמו לאחרונה לאכזבה הולכת וגוברת ממנגנוני הפיקוח. בו־זמנית הוכיחו התפתחויות מהירות בחו״ל, שאס־טרטגיה מסוג זה שוב אינה יכולה לעמוד בתחרות. דגם, שבנוי על מעורבות נמוכה של המועסקים ויחד עם זאת נועד להפיק ביצוע אמין, פשוט אינו מסוגל להתמודד עם סטנדרט האיכות שנקבע על־ידי מתחרים בינלאומיים. במיוחד בארץ בעלת רמת שכר גבוהה, כדוגמת ארה״ב, ההצלחה בשוק תלויה ברמת ביצוע גבוהה, וזו מצידה דורשת מעורבות עמוקה של העובדים. מעורבות כזו לא תוכל לשגשג במקום העבודה מבוסס על דגם השליטה המיושן.

האסטרטגיה של מעורבות

מראשית שנות ה־70 ניסו חברות שונות אסטרטגיה אחרת לגמרי ביחס לכוח העבודה ברמת המפעל. החלוצים הגלויים יותר לעין (ביניהם: ג׳נרל פודס קורפוריישן בטופיקה, קנזס; קאמינס אנג׳ין קומפני בג׳יימסטאון, ניו־יורק; פרוקטור את גמבל קומפני בלימה, אוהייו; ג׳נרל מוטורס בברוקהייוון, מיסי־סיפי) התחילו להוכיח כמה גדולה ופוריה יכולה להיות התרומה של כוח עבודה מעורב באמת. תחילה היו כל המפעלים החדשים מסוג זה בלתי־מאורגנים; אבל ההצלחות של מאמצים שנעשו במשותף עם איגודים מקצועיים הצטברו עד 1980 לסיכום מרשים די הצורך, כדי לעודד מנהלים במפעלים חדשים וישנים להעריך מחדש את יחסם לנושא.

מנהלים מקומיים ונציגי איגודים מדברים יותר ויותר על אינטרסים משו־תפים, פועלים לפיתוח אמון הדדי ומסכי־מים ביניהם לתמוך בפעילויות ״למען איכות חיי העבודה״ (QWL) או ״מעור־בות מועסקים״ (EI). מרביתן של יוז־מות אלו התחילו אמנם ברמה המקומית, אך יש גם יוצאים־מן־הכלל. אחד מהם הוא מאמץ משותף של איגוד פועלי התקשורת של ארה״ב וחברת הטלפון והטל־גרף האמריקנית (בל) לקדם ״איכות חיי העבודה״ בכל מערכת חברת בל; מקרה שני הוא תכנית משותפת לקידום ״מעור־בות מועסקים״ של איגוד פועלי המכו־ניות וחברת פורד. בקרב חברות שהעבו־דה בהן בלתי־מאורגנת, רוחן של יוזמות חדשות אלו בולטת בהחלטת עובדי דלתה–איירליינס להוכיח את מעורבותם בחברה על־ידי איסוף כספים למען רכישת מטוס חדש.

לאחרונה התחילו במספר הולך וגדל של חברות לבטל רמות של היירארכיה מפעלית, להרחיב את תחומי הפיקוח של מנהלים, לעגן פעילויות בתחום האיכות והייצור ברמות ארגוניות נמוכות יותר, ולפתוח אפשרויות קידום חדשות בפני העובדים. תאגידים אחדים התחילו אפילו לתכנן שינוי ארגוני לכל החברה. קא־מינס אנג׳ין, למשל, התחייבה לספק לעובדים מידע על העסק, לעודד השתת־פות של כל אחד, וליצור מקומות עבודה שבהם האחריות והגמישות רבים יותר.

על־פי גישה חדשה זו לכוח העבודה, שמתבססת על מעורבות, תפקידי עבודה נועדו להיות רחבים יותר, התכנון והביצוע צריכים להיות משולבים יותר, ויש לעשות מאמץ לשפר את העבודה במקום רק לשמור על רמתה הקיימת. עם שינוי הנסיבות מצפים, שגם האחריות האינדיווידואלית תשתנה, ולעתים קרו־בות, הצוות, ולא היחיד, יהיה אחראי על טיב הביצוע. כאשר ההיירארכיה הניהו־לית קטנה יחסית והבדלי הסטאטוס הם מינימליים, הפיקוח והתיאום האופקי תלויים יותר בשותפות ביעדים ובמומ־חיות מקצועית מאשר במעמד פורמלי המעניק השפעה.

למשל: פיפל־אקספרס איירליינס התחילו בהיירארכיה ניהולית מוגבלת לשלוש רמות, ארגנו את כוח העבודה בקבוצות של שלושה וארבעה ויצרו משרות בעלות טווח פעילות רחב ביותר. למעשה, כל עובד מלא הוא ״מנהל״: מנהלי טיסות הם טייסים, שגם עוסקים

במשלוח ובביקורת בטיחות; מנהלי תח־זוקה הם טכנאים הנושאים גם בתפקידים אחרים; מנהלי שרות לקוחות מטפלים בכרטיסים, בבדיקות בטחון, עליית נוס־עים למטוס ושרותים בשעת טיסה. הכל, לרבות קצינים, נדרשים לעבור דרך תפ־קידים שונים, כדי להעמיק את הבנתם של כל העובדים בעניני העסק ולקדם התפחות אישית.

אסטרטגיית המעורבות מצפה לבי־צוע מעולה, מדגישה חתירה קבועה לשיפור ומשקפת את דרישות השוק. מדי־ניות הפיצוי משקפת לפיכך לא את הנוס־חאות הישנות של הערכת תפקיד, אלא את משקלו הגדול של ההישג הקבוצתי, את הטווח הרחב יותר של התרומה האינ־דיווידואלית ואת הדאגה הגוברת לנוש־אים של "צדק", כגון שיתוף בהישגים, בעלות על מניות ושיתוף ברווחים. עיקרון השיתוף הכלכלי אינו חדש. כיום, פורד רואה בו חלק חשוב במעבר החברה לאסטרטגיית מעורבות.

אתגר חשוב לא פחות העומד בפני אסטרטגיית המעורבות הוא הצורך להע־ניק לעובדים בטחון מסויים במקום העבודה – אולי על־ידי הענקת עדיפות בהכשרה לשם הסבה מקצועית, כאשר תפקידים ישנים מתחסלים וחדשים נוצ־רים. אתגר נוסף הוא בהבטחת גישה חפשית של העובדים למיכניזמים של קבלת ההחלטות וגיבוש הליכים שיאפ־שרו להם להשמיע את דעתם בנושאים כגון שיטות יצור, פתרון בעיות וטיפול במשאבים אנושיים. במקומות עבודה מסונפים לאיגוד המקצועי יש משימות נוספות: צמצום העימות ביחסי העבודה, הרחבת הבסיס לשותפות בפתרון בעיות ובתכנון וגיבוש הליכים נוחים להתייע־צות עם העובדים.

ההשקפה הניהולית העומדת מאחורי כל אלה מכירה בזכויות הלגיטימיות של כל מי שיש לו חלק בחברה מסויימת: בעלים, מועסקים, לקוחות והציבור. במוקד ההשקפה מצויה האמונה, שמעו־רבות המועסקים תוליך להישגים משופ־רים. הראיות בידינו מוכיחות שיש יסוד איתן לאמונה זו. עם זאת יש לציין, שבהיעדר מעורבות אמיתית, עשויה מדי־ניות ניהולית חדשה, המניחה מעורבות, להפוך חברה לפגיעה יותר משהיה קורה על־פי הגישה המסורתית, שבנויה על שליטה היירארכית. היתרונות וכן הסיכו־נים הם ניכרים.

עלותה של מעורבות

תהליכים מסויימים, בייחוד אלה התובעים עבודת צוות מתוחכמת, פתרון בעיות, למידה ארגונית ומעקב עצמי, מתאימים לדגם של מעורבות יותר מאח־רים. אכן, חלוצי אסטרטגיית המעורבות העמוקה התבססו כולם על טכנולוגיות־של־תהליך־רציף, והיו כולם עתירי הון ועתירי חומרי גלם. כולם סיפקו תמריצים כלכליים גבוהים לשיפור במיומנויות ובהתייחסות העובדים, וכולם יכלו להציע אתגרי עבודה ניכרים.

האם גם ההיפך נכון? האם אסטרט־

גיית השליטה ההיררכית מתאימה בכל מקום, שבו אפשר להגדיר משימות בצורה חד־משמעית, התפקידים הם סטטיים ודורשים מאמץ אינדיווידואלי? למעשה, מנהלים ענו על כך במשך זמן ממושך בחיוב. הייצור ההמוני, שביטויו הקלאסי הוא הסרט הנע, נחשב במשך שנים למתאים לשיטת הפיקוח מלמעלה הישנה.

תוקפה של הנחה זו פג. יצרנים רבים, העוסקים בייצור המוני, מנסים לאחרונה לשנות את מבנה העבודה ולהעניק לעובדים תפקיד משמעותי בפתרון בעיות ובשיפור שיטות. מדוע? מטעמים רבים, לרבות העלאת איכות הביצוע, הקטנת עלות ביקורת האיכות, צמצום הבזבוז, הרחבת ניצול המכונות וכושר הייצור הכולל באותו מפעל ובעז־רת אותו הציוד, צמצום מספר מפעילי הציוד ועובדי העזר, צמצום התחלופה וההיעדרות, והאצת ישומם של שינויים. נוסף לכך, מדיניות של מעורבות מקדמת את פיתוחן של מיומנויות אנושיות ואת ההערכה העצמית של העובד היחיד.

אך מהי, בכל־זאת, העלות? כדי להגיע להישגים אלה, נאלצו מנהלים להשקיע מאמץ נוסף, לפתח מיומנויות ויחסים חדשים, להתמודד עם רמות גבוהות יותר של דו־ערכיות ואי־ודאות, ולהתנסות כללית במכאובים ובאי־הנוחות הכרוכים בשינוי הרגלים וגישות. מסלול הקידום של אחדים מהם נפל קרבן לתמורה. גם פעילי האיגוד המקצועי נאלצו להתמודד עם עקירה ממקומם ועם אי־נוחות, שהם תוצאה בלתי־נמנעת ממהפכים בגישות ובמיומנויות.

חלק מן הקושי לאמוד את העלויות הללו נובע מן העובדה, שבעיות רבות של אסטרטגיית המעורבות עדיין מחכות לפתרונן. למשל: מנהלים בתעשיה הכבדה חייבים להתמודד עם מציאות כלכלית שמקשה מאד על הבטחת תעסו־קה; ועמיתיהם בתחום הטכנולוגיות המתוחכמות, שהתחרות בו היא חריפה, נאלצים לשקול מחדש ערובות שניתנו קודם לכן להבטחת מקום העבודה. האם יבטיחו עבודה לכל החיים לאחדים – למשל, למי שמגיעים ל־15 שנות ותק – או יאמצו מדיניות כוללת של אי־פיטו־רים? היוכיחו הלכה למעשה כי לבטחון במקום העבודה יש עדיפות גבוהה משהיתה לו על־פי גישת השליטה המסו־רתית? האם יטלו על עצמם מידת אחריות גבוהה יותר להסבה מקצועית?

במובן מסויים מגיע למועסקים, שפריונם גבוה יותר בגלל המעורבות, גם שכר גבוה יותר תמורת מאמציהם העדי־פים; אבל כיצד יאזנו מנהלים תביעה זו מן המשאבים הקיימים עם המציאות, שבה גובה השכר בארה"ב מונע מתע־שיות רבות להתחרות בשוק הבינלאומי? כבר עתה, בתעשיות כגון תובלה במש־איות וחברות תעופה, באו מתחרים חדשים והעמידו חברות השומרות על גובה השכר המקובל במצב קשה. קשה לגבש גישות חדשות לפיצוי בתקופה שבה ההנהלות אינן מסוגלות להעלות את רמת השכר הכוללת.

עדיין לא ברור, מה הגישה התואמת באמת את דגם המעורבות. סיווג תפקידי עבודה מסורתי מעודד אצל העובד תחושת "בעלות" על המשרה. היכולות שיטות תשלום, המתבססות על רמת המיומנות, כפי שהן נהוגות כבר זמן רב בהנדסאות ובמקצועות קרובים, להיות יעילות בקנה מידה רחב יותר? האם המיומנות הגבוהה יותר, המוטיווציה החיובית והגמישות הרבה יותר של כוח העבודה, מסוגלים לאזן עלות גבוהה יותר של השכר הממוצע?

בעסקים עתירי הון, שסך כל השכר מהווה בהם רק אחוז קטן מעלות הייצור, החישוב הכלכלי צריך לעודד תזוזה בכיוון לשכר מבוסס על העמקתה והרח־בתה של המקצועיות. בכל־זאת, בעיות של תפישה עומדות בעינן: כיצד למדוד מיומנות; איך להגיע לעקיבות בהחלטות על שכר ולהקצות הזדמנויות לרכישת מיומנויות חדשות; כיצד להשיג טווח רחב וגמישות תמורת ויתור על העמקה, ולהת־

מודד עם תופעת ״הבריחה מלמעלה״ במערכת, המעודדת צמיחה אישית ומע־ניקה לה תגמולים?

יש גם קשיים מעשיים. מפעלים קיי־מים אינם יכולים, למשל, לעבור בן לילה למבנה מבוסס על מיומנות, בגלל אינט־רסים מעוגנים של עובדים בעלי סיווג גבוה. בדומה לכך, לא תמיד ניתן להפעיל תכניות פורמליות של שיתוף בהישגים־רווחים, כדוגמת ״תכנית סקנלון״ (שלפיה מתחלקים בהישגים בפריון על־ידי שיפור היחס בין השכר לערך המסחרי של הייצור). ברמת המפעל לא קל לגבש נוסחאות, שהמועסקים יכולים להבינן בנקל ושהם יכולים להשפיע לפיהן.

תפקידם של מנהלי עבודה

דגם המעורבות דורש מנהלי עבודה בקו ראשון, שתפקידם לכוון את כוח העבודה יותר מאשר לנהל אותו, להאציל ממומחיותם הטכנית והמינהלית במקום רק להפעילה ולסייע לעובדים לפתח את יכולת הניהול העצמי. למעשה, הם נדר־שים להעביר את רוב תפקידיהם המסור־תיים לידי העובדים – לעתים קרובות ללא הכשרה מספקת ובלי תמיכה הולמת במשימות החדשות של גיבוש צוותים.

דילמות אלו נחשפות אפילו על־ידי התוארים החדשים של מנהלי עבודה – למשל, ״מדריכי צוותים״ או ״יועצי צוותים״ – שרובם רומזים שהמשגיחים ומנהלי העבודה אינם נמצאים עוד בעמ־דות פיקוד, אם כי מצפים מהם לכוון בשעת הצורך וליטול על עצמם תפקידים שנמסרו לעובדים, אם אלה אינם ממל־אים אותם כשורה. אולם יש להניח, שהבעיה תצטמצם עם הצטברות הנסיון, כאשר מנהלים בקו ראשון יתרגלו לרעיון של האצלת תפקידים שהעובדים מוכנים ומסוגלים למלא.

קשיים אחרים הם עקשניים יותר. הסוג החדש של מנהל עבודה חייב להיות בעל רמת מיומנות בין־אישית ובעל כושר השגה, שחסרים לעתים קרובות למי שעוסקים בעבודה זו בהווה. חברות אחדות ניסו להתגבר על בעיה זו על־ידי הפיכת משרה זו לעמדת כניסה לניהול לבוגרי מכללות. ברם, גישה זו חוסמת מסלול קידום לעובדי המפעל ומחדדת את ההפרדה בין ההנהלה למועסקים אחרים. אפילו אם תפקידי הניהול החד־שים מאויישים בהצלחה על־ידי עובדים קיימים, יש דילמות הנשארות בעינן. אחרי שהצוותים כבר פיתחו את כושרם המלא וקיבלו לידיהם תפקידים שונים – מהם האתגרים החדשים למנהלי העבו־דה, שיאפשרו להם לנצל את כישוריהם ניצול מלא? האם כישורים אלה תואמים את עבודות הניהול האחרות, שהיו יכולים ליטול על עצמם? מהן הזדמנויות הקידום של שאר העובדים?

חלק מן החברות העוברות משליטה למעורבות שואפות לסילוק האיגוד המקצועי, ובו בזמן לחזק את הקשר בין העובדים לחברה. אחרות חותרות לשיתוף פעולה עם האיגודים שלהם, מתוך הנחה שהן זקוקות לתמיכתם הפעילה. עניינן של ההנהלות בשיתוף פעולה גבר בשנות ה־70 המאוחרות, כאשר התברר שאין די בשיפור היעילות והפריון כדי לסגור את פער ההתחרות בתעשיות רבות, והיה צורך בוויתורים בתחום השכר. על יסוד ניתוח עצמאי של תנאי ההתחרות, הס־כימו האיגודים במקרים מסוימים לוויתו־רים, אך תמורת זאת הם הרחיבו את השפעתם על תחומים שקודם היו כפופים לשליטה מצד ההנהלה.

התפתחויות אלו מעלות שאלות חדשות. במקום שחברות מנסות לא לתת לאיגוד המקצועי לחדור לחלק מן המפע־לים, ובאותה עת לקדם יחסי שיתוף פעולה עם האיגודים במפעלים אחרים – האם האיגודים ילכו ויאלצו את החברות לבחור באחת הדרכים? אם כן, מה יעשו הנהלות אחרות? ובמקומות שבהם שיתפו חברות ואיגודים פעולה לקידום איכות חיי־העבודה – איך יוכל האיגוד למנוע מן ההנהלה להשתמש בתכנית כדי לפנות

ישירות לעובדים בנושאים שכפופים למו"מ קיבוצי?

אם שני הצדדים יסכימו, ברוח זיקת הגומלין, להרחיב את סדר היום המשותף שלהם, אילו סיכונים חדשים יעמדו בפניהם? האם יש לנציגי האיגוד המקצועי כישורים כדי לטפל בהצלחה בנושאים כגון השקעות, קביעת מחירים וטכנולוגיה? כדי לתמוך בפעילויות של "איכות חיי העבודה", הם כבר נאלצו להרחיב את מיומנותיהם ולהשתמש במשאבים רצינים, בעוד שמספר חבריהם, וכתוצאה מכך מצבם הכספי, ירד בגלל צמצום בתעסוקה.

שלב המעבר

אף כי ארגונים אחדים אימצו לעצמם גרסה כוללת של דגם המעורבות, מרביתם מתחילים מקבוצת שינויים מוגבלת יותר, שאני מכנה אותם "שלב מעבר". כאן האתגר טמון בשינוי הציפיות, בהענקת אמינות לכוונותיהם המוצהרות של המנהיגים בדבר התקדמות נוספת, ובחיזוק האמונה אחרי שינויי התנהגות ראשוניים. מאמצי מעבר אלה יכולים ליצור איזון זמני, בתנאי שהם נתפשים כתזוזה לקראת אסטרטגיה של מעורבות כוללת.

אבן הפינה של שלב המעבר היא השתתפותם הוולונטרית של המועסקים בקבוצות לפתרון בעיות, כגון "חוגי איכות". בארגונים מסונפים לאיגוד המקצועי, התנאי לסוג זה של מעורבות עובדים הוא דו־שיח בין האיגוד להנהלה, שמטרתו תכנית משותפת. על המנהלים גם לחפש דרכים להיוועץ בעובדים ביחס לשינויים שנוגעים לעבודתם, ולהבטיח להם שההנהלה תעשה מאמץ למנוע, לדחות או לצמצם עד מינימום פיטורים כתוצאה מפריון מוגדל.

בדרך כלל, בשלבים המוקדמים של שינוי האסטרטגיה, יכולים לחול רק מעט שינויים בתיחום הבסיסי של משרות, בשיטת הפיצוי או בשיטת הניהול עצמה. קל לנסות לשנות יותר מדי ומוקדם מדי. שגיאה נפוצה עוד יותר, בייחוד בארגונים מבוססים, היא הכנסת סדרה של שינויים בטכניקות, זה אחרי זה: העשרת תפקידים, הכשרה לרגישות, קבוצות חשיבה, חוגי איכות וכו'. יהיו היתרונות של טכניקות אלו כאשר יהיו, ערכן לארגון יתפורר במהרה, אם ההלכה והמעשה של הניהול לא ישתנו בהתאם.

באיזה קצב מתנהלת התמורה באסטרטגיית כוח העבודה? קשה להשיג נתונים מדוייקים, אך מגמות מסויימות ברורות. ב־1970 עסקו רק מפעלים מעטים בארה"ב ברוויזיה שיטתית של התייחסותם לכוח העבודה. ב־1975 היו כבר מאות מפעלים מעורבים בתהליך. אני מעריך, שלפחות אלף מפעלים נמצאים בתהליך של תמורה כוללת – ופי כמה ממספר זה נמצאים אי־שם בשלבי המעבר.

בשנות ה־70 המוקדמות נטו מנהלי מפעלים לתמוך במאמצים קיימים. היום נשיאי חברות עצמם מנסחים את תכניות השינוי. עד לפני זמן לא רב, היו ליוזמות אלו אופי של ניסוי – עתה הן מייצגות מדיניות. שינויים מוקדמים התמקדו בעובדי "צווארון כחול" (יצור) ובאותן מערכות פקידות הדומות ביותר לבית החרושת; היום, אף כי התמורה בעבודות הפקידות מפגרת, יש סימנים להאצה גם בתחום זה.

רק חלק קטן ממקומות העבודה בארה"ב יכולים להתפאר היום באסטרטגיית מעורבות כוללת, אך התאוצה של תהליך התמורה גוברת, והתזוזה בכיוון למעורבות, דרך שלב מעבר זה או אחר, מקיפה מספר מפעלים ומשרדים גדל והולך. יתכן שהתמורה ניזונה מהכרח כלכלי, אך גורמים נוספים מעצבים ומריצים אותה: מנהיגות אישית בהנהלות ובקרב העובדים, השקפה עקרונית, כושר ארגוני לניהול תמורה, ולמידה מצטברת מן השינויים עצמם.

חוזה-מרי מנדיזאבל

קואופרטיבים באירופה

ינואר 1986. בימים אלה, בשהותנו בסיור באירופה, נמשיך במה שנהגנו לעשות - נמשיך בהרהורים על הקואופרטיביזם שלנו. העבודה, שאני מתחיל בה היום, אוכל לכנותה ''מבוא ועשרה צעדים אל הקואופרטיביזם''.

בימים אלה מדאיגה אותי המחשבה, שהקואופרטיביזם מתחיל להימאס עלינו. בני־אדם מתעייפים ממה שיש להם. האדם נוטה להשתעמם ואז הוא מבקש להתרענן, להמציא דברים חדשים, להציג דברים בצורות שונות. אף על פי שאנו מעריכים ומבינים, שהמכובדות והאצילות הן תכונות המאפיינות את הקבוע ואת הנצחי, ואם כי אנו מכבדים את הדעות עתיקות־היומין, בכל־זאת אנו אוהבים לשנות. בני־האדם, האבנים, הניירות והמילים העתיקות מעוררים בנו כבוד והערכה. קונפוציוס, כתבי־הקודש של הודו והתנ''ך הנם מקור השראה לבני־אדם. ואף על פי כן, הם משעממים אותנו ולכן אנו מחפשים תפישות חדשות. נראה, שהקואופרטיביזם אינו מציע לנו חידוש מספיק. בוודאי, היינו רוצים, שהקואופרטיביזם יהווה מקור לחזון, אך היותנו סקפטיים מגביל רצון זה. האמת היא, שאנו זקוקים בדחיפות לחזון, ועל כן נחפש אחריו.

מתוך Trabajo y Union (Lankide)
(''עבודה ואחדות'') - ירחון בהוצאת הבנק המרכזי (ארגון־הגג) של התנועה הקואופרטיבית במונדרגון, חבל הבסקים, ספרד. הכותב הוא חבר הנהלת הבנק. תרגום מספרדית: ד''ר אברהם דניאל.

צמיחה קואופרטיבית

יש להביא בחשבון, שהקואופרטיביזם צומח - והדבר מתרחש דווקא בזמנים הקשים ביותר. אמר חוזה-מנואל מורנו, במדריד, 1985:

''ענין מיוחד עורר מודל מסויים של מפעל זעיר, אשר התגלה כיעיל במיוחד ליצירת מקומות עבודה מאז פרוץ המשבר הכלכלי: מדובר בקואופרטיב הייצרני. מודל זה הוכיח את עצמו בכושר הקיום שלו''.

''יש לציין את הצמיחה האינטנסיבית, הכמעט־ספונטנית, של הקואופרטיבים הייצרניים בכל העולם המערבי בשנים האחרונות - ובמיוחד מאז אמצע שנות ה־70, כאשר תופעה זו הגיעה לשיא. ספרד הנה רק דוגמה - ולא מקרה בודד או מיוחד - לצמיחה זו. בשנת 1971 היו בספרד 2382 קואופרטיבים תעשייתיים - ואילו ב־1981 הגיע מספרם ל־7901. תהליך זה מעודד במיוחד, אם לוקחים בחשבון שהוא התרחש דווקא על רקע עויין למודל זה של מפעלים''.

מדברים אלה עולה, כי נושבות רוחות קואופרטיביות מלהיבות, שיש בהן כדי לתת לנו עידוד, חום וחזון. באותו המעמד אמר מורנו על הקואופרטיבים: ״מדובר כאן במפעלים, שבגלל תכונותי־הם המיוחדות יכולים לתפקד על בסיס של רווחים נמוכים יחסית ובכל־זאת למשוך מגזרים רחבים של האוכלוסיה; שכן הקואופרטיביזם מציע אלטרנטיבות ומאפשר להימלט ממצב של שיעבוד, תלות ותסכול, המאפיין את העבודה השכירה.״

היתרונות הלא-כלכליים

הרהרתי רבות בדברים הללו והגעתי למסקנה, שבוודאי יש מודלים אחרים של קואופרטיבים, שונים מאלה שלנו. שהרי המודל שלנו איננו בממדים זעירים; יש לו בסיס כלכלי איתן, טכנולוגיה מתק־דמת והוא בעל יכולת התחרות בשווקים הבינלאומיים; המעודד מכל הוא עצם הצלחתו הכלכלית. אך היתרונות החוץ־כלכליים, המעוררים משיכה חזקה ביותר, אינם ניתנים למדידה ולהבנה בקלות - למשל: עצמאות, יכולת לקבל החלטות, אחריות ויצירתיות, הטבות בתנאי עבודה, אפשרות של ביטוי עצמי בתחומים מעני־נים ומגוונים בעבודה וכו׳. ויש לציין, שדווקא הם משמעותיים יותר מהיתרונות הכלכליים.

הרצון לעלות על דרך המלך, משמ־עותו הוא המשך הביקורת העצמית והדיון על מעשינו. לא הייתו רוצה, שהכיוון המחשבתי לשנת 1986 יהיה בעל גוון רוויזיוניסטי, אלא שיהיה בו משום חזרה למקורות. הקואופרטיביזם המונדר־גוני היווה בשבילנו מוקד משיכה משום שהוא ״הומצא כאן״ והמשיך להתחדש ללא הפסק. ותכונת המקוריות שבקואו־פרטיביזם המונדרגוני קשורה דווקא במעבר בין ההשקפה של קואופרטיביזם המתקיים ללא תוצאות כלכליות מרחי־קות־לכת לבין קואופרטיביזם המבוסס על הישגים כלכליים מרשימים, על טכנולו־גיה מתקדמת ועל תחרות בשוק החפשי.

המהות של הקואופרטיביזם שלנו קשורה באדם. לכן קואופרטיביזם זה חלש או חזק במידת החולשה או החוזק שלנו, של חברי הקואופרטיב. הקואופר־טיבים שלנו משקפים חברות של בני־אדם. אנו מבינים, שמפעל כלכלי צריך גיוס הון מסיבי. אך יש להיזהר פן ניגרר למשחקים קפיטליסטיים מסוכנים עקב הרדיפה אחרי הכסף. מה שמבדיל אותנו ומייחד אותנו הן תמימות הדעים במע־שינו, העזרה ההדדית והסולידריות.

העולם התחרותי, העשיר והשופע, שאנו שרויים בו, מאלץ אותנו להתאחד ולהיות סולידריים. עלינו להמשיך ולהע־מיק את הסולידריות ואת הקואופרטי־ביזם בתוך אירופה הקפיטליסטית.

התרחבות הקואופרציה החדשה

(על־פי נתונים של:
(Bruno Catelano, Revue des Etudes Cooperatives, No 13, 1985, p .136

ארצות הברית:

שנה	מספר קואופרטיבים	מספר חברים
1975	44,000	6,000,000
1983	91,000	23,000,000

ארצות הקהיליה האירופית:

1976	8,000	261,000
1983	22,000	771,000

(על־פי נתונים של: J. Defourny, Annals, January – March 1984, p. 201)

צרפת: בשנים 1979-82 נוסדו יותר מ־700 קואופרטיבים. גידול של 250%.
איטליה: מאז 1977 מוקמים בין 500-400 קואופרטיבים יצרניים בשלוש פדרציות ארציות.
אנגליה מאז 1976 נוסדו יותר מ־500 קואופרטיבים במסגרת ״התנועה לבעלות תעשייתית משותפת״.
הולנד: ב־1979 היו 80 קואופרטיבים יצרניים; ב־1984 היו 400. גידול פי 5.

(ליקט וערך: ד״ר אברהם דניאל)

Die Neue Gesellschaft

דטלב אלברס

הסוציאליזם בשנת 2000

עבור דורות של סוציאליסטים מהאינטרנציונל הראשון, השני, והשלישי, סימלה שנת 2000 ציון־דרך. האמינו, קיוו, וסברו כי אותה שנה תהיה כבר מעבר ל״קרב האחרון״, המוזכר בהמנון המאבק שלהם. מחברי ״המניפסט הקומוניסטי״ ועמיתיהם, אשר חשפו את רזי התחוללותה של החברה הבורגנית, ובכך גם את הדרך הכמוסה למפלתה; הלוחמים בחוקים האנטי־סוציאליסטיים של ביסמארק ודומיו, אשר יצרו את תנועת הפועלים המאורגנת וגילו את כללי המאבק במרכזי החברה המודרנית; גיבורי מהפכת אוקטובר וההולכים בעקבותיהם, אשר זיהו בחוליות החלשות של מערכת הרווחים את ניצני הכוח המדיני של הפרולטריון - כל אלה לא ידעו בדיוק, ואף לא יכלו להעריך נכונה, מתי תבוא התגשמותו המיוחלת של התהליך ההיסטורי, אשר בו הם נטלו חלק. אולם לכל אלה לא היה ספק, ואף לא היתה סיבה שיהיה להם ספק, כי העשורים שיחלפו עד לאלף השלישי לספירה ישאירו לכך זמן בשפע, בארצותיהם הם ובעולם כולו.

לעומת זאת, היום עדים אנו להתנפצות ההדרגתית של אגדת שנת 2000 כנגד עינינו. אנו רואים כי בכל מקום - ממחלקות הפיתוח והשיווק של הקונצרנים הגדולים, דרך המפקדות המרכזיות של המנגנונים הצבאיים, ועד לתכניותיהם של גופים ממלכתיים באיכות בינונית לחלוטין - הפכה שנת 2000 מזמן לתאריך מן המנין. אין עוד הבדל בין היחס אליו לבין האופן המובן מאליו של התכנון לגבי, נניח, שנת 1995 או שנת 2005.

על הסוציאליזם, על כל זרמיו, להתייחס למצב זה כאל קריאת תגר. משמעותו היא, שכל זוועות המאה ה־20 - פטרסבורג 1917, פקין 1949, שתי מלחמות עולם, משברים כלכליים בקנה מידה עולמי, אושוויץ והירושימה - כל אלה לא הספיקו כדי לזעזע את הבטחון העצמי והדינמיות השוררים במצודתה של המערכת הישנה. חברי מערכת זו, המתיימרים לראות את הנולד, מתכחשים לא אחת לאיום הממשי, כי עלולים להתרחש שינויים נוספים, מופלגים לא פחות, ואף הרי אסון. בשאננותם מדמים הם, כי אין בשינויים אלה כדי לערער את עקרונותיה ועליונותה של החברה הבורגנית. לנוכח מצב זה דרוש לסוציאליסטים לוותר על אגדות ועל דגמים, שהוכח כי אין בכוחם להשיג את המצופה מהם.

מתוך DIE NEUE GESELLSCHAFT, ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 32 מס׳ 12, דצמבר 1985. תרגום: שרון נאמני.

הכותב הוא פרופסור למדעי המדינה באוניברסיטה של ברמן, גרמניה המערבית. בן 43, כתב על גרמשי ואוטו באואר, וכן מרבה לכתוב על בעיות הסוציאליזם במאה ה-20.

מארכסיסטים ועתידנות

מאז ומתמיד קשה למארכסיסטים להסתדר עם העתידנות. והואיל ושנת 2000 מוציאה את עצמה עתה מתוך האין־סוף המעורפל של העתיד הרחוק, כדי לשקוע בדמדומיו של הווה, בלוויית כל ההערכות והנבואות המשתייכות לה - אל למעריכים את סיכויי הישרדותו של הסוציאליזם עד לאותה שנה למקד את חישוביהם בנקודה עתידנית כלשהי. כבר הזהיר אנגלס את הסוציאליסטים חסרי־הסבלנות בני־תקופתו, שמא ינסו לחבר ״מרשמים לעתיד המבושל היטב״. וגרמשי הדגיש, בצורה בסיסית ועקרונית ביותר: ״האדם מכיר את מה שהיה ואת מה שישנו, ולא את מה שיהיה, את העתיד, שאינו קיים כעת, ולכן, מעצם הגדרתו, אינו ניתן להכרה. במציאות ניתן אך ורק לחזות את המאבק באופן ׳מדעי׳.״ לפיכך, על־פי תורתו של גרמשי, הדרך היחידה לעסוק בחיזוי כזה היא על־ידי השתתפות פעילה באותו מאבק.1

שניהם פוסלים כל חישוב פוזיטיביסטי של מהלך ההיסטוריה, המיועד לבודדה מהשפעתן של תופעות איכותיות, כגון שינויים פתאומיים בתודעה, במאזן הכוחות, בכורח הנסיבות, לכאורה או למעשה. כלום עולה הדבר בקנה אחד עם קביעתו של המדען הסובייטי בסטושוב-לאדה, כי ״העתידנות המודרנית והמחשבה ב׳דגמים עולמיים׳ נמנות בין ׳הנקודות החמות׳ בחזית הקדמית ביותר של המדע המודרני״? ולחיזוק דברים אלה הוסיף: ״הכלים העומדים לרשות החיזוי המודרני מאפשרים הערכות מחקריות ונורמטיביות לגבי צורת התפתחותם של תהליכים גלובליים חשובים ביותר, למשך תקופה בת 20 שנה ויותר.״2

דומה, כי שתי תפישות אלה מתיישבות זו עם זו בדרך אחת בלבד: בהודאה כי גבולות ההווה נעשו בעצמם נזילים ובלתי־מחייבים. חלקים משמעותיים של הבסיס הכלכלי, וכן של תוצאותיהן הישירות והעקיפות של פריצות דרך טכניות לאחר תחילת התרחשותן, מתייחסים לטווח ארוך כל־כך וכוללים הנחות רבות כל־כך גם לגבי העתיד הקרוב, עד שהמאבק על מה שאפשר להגדיר כחיזוי ״מדעי״ לא יוכל שלא להשתרע גם על גבי מרחב הזמן ההולך וגדל של המחר.

אולם על העתידנות המארכסיסטית לקחת גם את זאת בחשבון. היא תוכל להגביל את תחום התוקף של הצהרותיה. היא לא תקבל כמובנות מאליהן את הקפיצות של מהלך ההיסטוריה, אלה אשר ״מעצם טבען אינן ניתנות להגדרה״ -מ״תאונות״ קטנות או גדולות על במת הכלכלה והפוליטיקה העולמית ועד לאפוקליפסה של מלחמת עולם שלישית, גרעינית; ואף לא תנסה לקזז אותן בחישוביה. כך תגן על עצמה, ולא תחנוק את התקווה ל״קפיצות קדימה״ - לנצחונות מהפכניים, אשר בסופו של דבר גם ישנו את פני הקרקע שעליה היא עומדת - בדרישתה לדיוק, כביכול, בחיזוייה. כך יוכל תהליך עיבודן של תחזיות העתיד לא רק להוסיף ולדרבן את הסוציאליסטים לפעולה, אלא גם לשמש להם קנה מידה חדש, שבאמצעותו יידעו לאמוד את איטיות עשייתם במהלך הזמן.

המציאות והמחשבה הגלובלית

עד היום מבוססת המחשבה המארכסיסטית בנושאי העבר והעתיד, התקדמות ההיסטוריה, והאפשרויות לפעולות התערבות בה, על שני משפטי יסוד: ״לעולם לא ייעלם מבנה חברתי מן העולם, לפני שיפותחו כל כוחות הייצור שהיא מסוגלת לספק; ולעולם לא יקומו יחסי ייצור חדשים ומושכללים יותר, בטרם יתפתחו נסיבות הקיום החומריות, הנחוצות לאותם יחסים, בתוך רחמה של החברה הישנה. לכן, האנושות

מציבה לעצמה תמיד אך ורק מטרות בנות ביצוע; או, במחשבה מדוייקת יותר, המטרות בעצמן לא תתגלינה, אלא כאשר הנסיבות החומריות להשגתן כבר קיימות, או נמצאות, לכל הפחות, בתהליך התהוות.״ אולם איך ניתן להסתדר עם משפטים אלה בתקופה שבה חמישית מהעולם רעבה ללחם, שבה מתים מרעב מדי שנה אנשים במספר השווה לכל קרבנותיה של מלחמת העולם השניה? כלום אין מקום להעמיד בספק את נכונותה של תיזה זו, בתקופה שבה דרישות החימוש מגיעות למימדי ענק? שבה תקציב החימוש של ארה״ב בלבד (שהיא, למעשה, הכוח המגיע במירוץ החימוש) מסתכם ביותר משליש מהתוצר הלאומי הגלמי של כל ארצות מערב אירופה יחדיו? שבה, לצד הפחד האיום בפני התפרצות שואה גרעינית, צועדת כעת סכנה לא פחות גורלית (גם אם ניתן היה להתעלם ממנה עד כה) - סכנתם של אסונות אקולוגיים?

בוודאי, גם בהנחה שמציאות יסודית זו תמשיך להתקיים לפחות עד שנת 2000, יוכל לעזור לנו עקרון מארכסיסטי היסטורי–גנטי זה: הואיל והעולם נעשה כפי שהינו, חייב הוא להיות גם בר־שינוי. אך האם אותה מציאות אינה מכריחה אותנו לקחת בחשבון גם את ההיפך - את אשר תואר פעם בפי גרמשי כסיבה ״ל׳דראמות מודעות׳ רבות אצל הקטנים יותר ול׳התנהגות אולימפית׳ אצל הגדולים״? אר־אז יהיה זה עולם, שבו יצליח חלק זה או אחר של האנושות להתנתק לתמיד מסבלם של שאר ״העולמות״, ושבו לא יספיקו כוחות העבודה המשותפת וזכות הקיום השווה לכלל האנושות כדי לחולל שינויים בסיסיים. אותה תוצאה עלולה להתקבל, או בעקבות התרחשותו למעשה של אסון בלתי־הפיך בתחום הצבאי ו/או האקולוגי, או בעקבות הצלחה לשים קץ סוף־סוף לסבל האנושי ולהריסת הטבע על־ידי מנגנוני המערכת הישנה (ואז לא יחסרו לעולם נביאים, שיבטיחו לנו כי בניגוד לכל הראיות, אין עוד צורך בסוציאליזם).

רק משום שכל אחד מפתרונות אלה ייכשל בהתמודדות עם המציאות, יצטרך הרעיון הסוציאליסטי להחזיק מעמד. אולם נוכח הצורה האבסורדית של עולמנו כיום, לא נוכל לקבל את העקרון, העושה מהתפתחות ההיסטוריה והמשכה את עמוד השידרה של המארכסיזם, אלא אם נבחן את נכונותו בקנה המידה היחיד שאליו היה מכוון עקרון זה מאז ומתמיד: גורלה הגלובלי של האנושות. רק הוא מאפשר להבין, כי גם את צורותיה הבוטות ביותר של הברבריות - דווקא בגלל אי־יכולתן להתפשר - ניתן בהכרח להכניע.

קלפי הנצחון של מעמדות השליטים

אם היה אי־פעם ספק כלשהו לגבי מהות הגורם החזק ביותר המגן על התלכדותה של המערכת הישנה, גם בשעות משבר, כנגד הסוציאליזם על כל סוגיו, כיום הוסר ספק זה לחלוטין. זוהי טכניקה אשר נולדה בקרב החברה הבורגנית, והמנוצלת על־ידיה בלהט ובקפדנות שאין שני להם: פיתוחם של אמצעי ייצור אנושיים לצד אמצעי הרס אנושיים, שתמיד משווים לה עליונות מעשית. היום, בתחילתה של מהפכה תעשייתית נוספת, שוב מחזקים הישגי הייצור המדהימים של ״הטכנולוגיות החדשות״ את מעמדה של הבורגנות בעיני כלל האנושות. החל בהחלפת החומרים והאנרגיות המשמשים כאבני יסוד בייצור תעשייתי (נושאי אנרגיה הניתנים לחידוש במקום דלק מהסוג הישן, ואף במקום ״האינטרמצו של האנרגיה האטומית״; סיליקון וחומרים ביולוגיים בתור חומרי יסוד); דרך תחומי היישום הבלתי־מוגבלים, כנראה, של המיקרו־אלקטרוניקה, ובנייתה של רשת טלקומוניקציה לעולם כולו, ואף מעבר לו; ועד להתקדמות עוצרת נשימה בתחום הייצור האגררי, באמצעות פלאי ״הכימיה הרכה״ והביוטכנולוגיה - כל אלה ניכרים כמבשריו של ״העידן־שלאחר־התיעוש״, המסוגלים בהחלט להגדיל את הילתה של כל צורה חברתית, שבכוחה לסלול את הדרך אליו.

אלא שלרשותה של ההגמוניה הבורגנית עומדים גם קלפי נצחון נוספים. בניגוד אירוני למשימתה ההיסטורית, קשורה היא היום לכוחות, נוהגים, מבנים אידיאולוגיים נוספים, המנוגדים לתמורות חברתיות. כבר מזמן, לשם ״ההתגוננות״ המשותפת כנגד הרעיונות הסוציאליסטיים, מאוגדים דפוסי מחשבה פטריארכליים, דתיים, פיאודליים, גזעניים, ופשיסטיים/אוטוריטריים בקואליציות מודעות פחות או יותר עם מורשת המחשבה הבורגנית, הליברלית. אולם התאגדויות אלו, מעצם טבען, רוויות סתירות פנימיות. הרחבתם והעמקתם הבלתי־פוסקות של האמצעים האלקטרוניים יאפשרו בעשורים הבאים גידול עצום בהשפעתם של מנגנונים אידיאולוגיים. בשרות החברה הישנה יחדרו אמצעים אלקטרוניים אלה הישר לתוך חייהם הפרטיים של רבבות מיליוני אנשים; תודעתם של אותם אנשים, כל עוד היא נשלטת על־ידי אמצעים אלה, תישאר מחוסנת בפני הבנת המציאות - ועל אחת כמה וכמה בפני היכולת לשנותה - ככל שימשיכו אותם אמצעים לשעבד אותה לאינטרסים מיוחדים, לדעות קדומות, לבורות, ואף לאנאלפביתיות.

זאת ועוד: בבואנו להעריך את הפוטנציאל הטמון ביחסי הייצור הקיימים עד לשנת 2000, אל לנו להתעלם מן הכוח במובן הרחב ביותר, החל במגמות התפתחותן של חברות שלמות ועד למנגנוני דיכוי ממשלתיים. בוודאי, השימוש באחרונים לטובת המערכת הישנה לא יתאפשר לנצח, ואף אינו מתאפשר בכל המקרים. אולם גם כאן, ניצולם של דרכים חדשות למיצוי הטכניקה יקשה יותר על התנגדות למדינה רודנית, שהקמתה פשוטה היום מאי־פעם.

הדרך לשנת 2000 דורשת מבורגנות העולם ומשותפיה את השליטה בכלים נוספים. כבר היום מתגלה קיומו של השוק העולמי - שוק ה״חפשי״ מכל תכנון והכוונה המבו־ססים על סיכויי התפתחות שווים לכלל האנושות - כמנגנון רב־עוצמה, המנציח שוב ושוב את ההגיון החברתי-כלכלי הישן. ״השוק העולמי החפשי״ נעשה להתגלמותה החשובה ביותר, מהבחינה הפוליטית, של החברה הבורגנית. ״מודרניזציה!״ היא תרועת הקרב הנשמעת בפי כל ״מפקדי הכוחות״ בארה״ב, באירופה המערבית, ביפן, ובקונצר־נים הרב־לאומיים שלהם. אך כל אחת מהטכניקות מחייבת שווקים ענקיים, עולמיים יותר, ביקושים חזקים יותר; כל אחד מתחומי הייצור והשרותים החדשים, המתחלפים בתדירות הולכת וגוברת, נמצא במצב של תחרות בלתי־מוגבלת עם כל התחומים האחרים.

עם מירוץ החימוש התחיל מזמן להתהוות מנגנון נוסף - מנגנון שכאילו נועד לגזול מהחברה הבורגנית, הנמצאת במצב דעיכה, את שארית ייעודה האחרונה - מנגנון שבו משתלבים ומתמקדים כל האינטרסים בשימור המערכת ואף בהרחבתה. בטכנולו־גיה הניתנת היום לחיזוי אין כמעט תחום, שלא ירוויח בצורה משמעותית מהתפתחויות־המשנה של מחקר החימוש. כמעט שאין תכנית חימוש, שלא יהיה ניתן להתגבר עליה, אם אפשר יהיה לטעון שהיא נכפית, כביכול, על־ידי העימות בין המערב למזרח, ובכך להעניק לה לגיטימציה אמיתית או מדומה.

הפוטנציאל ״החדש״ לשינוי

לעומת זאת, אם נשים לנגד עינינו את כוחותיו של הצד השני, נבין כי ההכרעה בהתמודדות על ההגמוניה העולמית תלויה במידה שבה יגיע פוטנציאל ההתנגדות לידי מודעות, תכליתיות, ועקביות במעשיו. או, במלים אחרות: השחרור הכללי, במסגרת חברה עולמית חסרת־מעמדות, מעבר לכל מאמץ מודע לכיוון הסוציאליזם, יכול כבר היום להתרחש, בתנאי שיוכרז מאבק עיקש ומוחלט בתוצאות מסויימות של המציאות, שבלעדיהן לא תוכל החברה הישנה להחזיק מעמד.

התנועה הפמיניסטית תיווכח לדעת שוב ושוב, כי תביעתה הבסיסית לביטול האפליה המינית על כל צורותיה ולשוויון אמיתי בין שני המינים תישאר ללא מענה גם בעתיד של הקפיטליזם־שלאחר־התיעוש. אמנם, מציאות חייהן של הנשים בעולם הראשון שילבה בתוכה כבר מזמן יסודות חשובים של הבורגנות לקראת השוויון, ובכך שיתפה פעולה בשיפורים חומריים וחברתיים. אולם באותה המידה התברר, שלמרות כל זאת, עדיין קיימת אפליה בחלוקת התפקידים במבניהן של המשפחה והרביה, עדיין קיימת גישה מינית פטריארכלית, ועדיין (ואף הרבה יותר מתמיד) חשופות הנשים למשברים. נסיון הנשים בארצות הסוציאליסטיות, וכמוהו גם המפגש עם כוחות הקידמה בעולם הראשון והשלישי, מלמד, כי כל ציפיה לשינוי התנהגות הגברים, החורגת מהשוואת מעמדות רשמית בשכבות החברתיות הנמוכות יותר, דורשת לחץ מתמיד מצד תנועת נשים חזקה ועצמאית.

הפציפיזם - השלילה המוחלטת של כל צורות הלחימה - הולך ונעשה בעידן גרעיני זה למפלגה כשלעצמה. בין מתנגדיו, הנמצאים בכל מחנות הפוליטיקה, בכל הדתות, הכנסיות, וההתאחדויות, נמנים כל אלה המאמצים עילה כלשהי לצורך האמונה במירוץ החימוש, באיום בכל מחיר, באפשרות למלחמה אטומית מוגבלת. כל דרישה לפירוק הנשק, המהווה חלק בלתי־נפרד מהתמיכה בשלום - ותהא זו דרישה חלשה ביותר, במונחים של ״הקפאת״ החימוש בלבד - תתרום לאיחוד הכוחות המשותפים של תנועת השלום, ובכך להגברת השפעתה הפוליטית האמיתית לאורך ימים.

האקולוגים והדוגלים בהגנת הטבע נחשבו במשך זמן רב למנודים מבחינה חברתית. הגילוי המחודש של הקשר הבסיסי בין האדם לטבע, המודעות הגוברת לעוורון ואף להרסנות שבהם בוצעו חדירות אין־ספור לרשות הטבע, והתהוותה של תודעה אקולוגית ניכרת שייכים בוודאי לאותן התרחשויות חדשניות, שיהוו חלק מקורות העולם לפני תחילת האלף השלישי לספירה ואחריה. שלא כמו סיסמת ה״שלום בין בני־אדם״, שמאז ומתמד היכתה שורשים בקרב ה״עמך״, סיסמת ה״שלום עם הטבע״ צריכה לגבור על תדמיתה ה״אליטית״ כביכול. ככל שישתכנעו יותר אנשים, כי חיים המתיישבים עם דרישת הטבע אינם בגדר מותרות, אלא בבחינת תנאי בל־יעבור להישרדות, גם אם תנאי זה מחייב הקרבה ומאמצים משותפים, כך יגברו הסיכויים שהמסר האגולוגי יישמע בטרם יומט על עולמנו אסון שאינו ניתן לתיקון.

הפוטנציאל ״הישן״ לשינוי

גם אם נטשנו את כל האגדות על אודות ״הקרב האחרון״, נשאר לנו לאמוד את מידת השלמות, התקווה, וכנראה גם הכוח (או החולשה), שבה מצפים מתנגדיה של המערכת הישנה לשנת המפנה. לכאורה, רק דבר אחד בטוח: אף לא אחד מהכוחות המתנגדים יצליח לבדו לשבור בצורה מכריעה את עוצמת ההגמוניה של הבורגנות הכלל־עולמית. אולם אם לשאול את עצמנו לאיזו תרומה ניתן יהיה לצפות מכל אחד מהכיוונים השונים של הגיאוגרפיה הפוליטית, נצטרך לבחון בצורה מדוייקת יותר את הנסיבות האזוריות השונות.

הכוחות המהפכניים שבפריפריה הקפיטליסטית עמדו מאז ומעולם בפני ההכרח הקשה ליצור מהמעמדות, מהמסורות השונות ומעוורונם של האביונים והסובלים את הכוח המניע ל״גוש היסטורי״ חלופי (עפ״י גרמשי), ל״התאגדות עממית״ רחבת היקף. החל בסיסמת הבולשביקים, ״שלום ואדמה״ (או ״שלום ולחם״), דרך קומוניזם האיכרים של מאו־צה־דונג, ועד למאבק הסנדיניסטים בימינו, אנו מכירים דוגמאות היסטוריות רבות לגישה זו. דווקא בעשורים הקרובים יהיה זה הכרחי לצרף לכוחות ההתנגדות החברתית-מהפכנית פוטנציאל נוסף לשינוי. למשל, מלבד הדבקות בזהות אתנית או לאומית, יהיה זה חשוב מאד למצוא קשרים אל החשיבה הדתית.(---)

מהו הפוטנציאל הסוציאליסטי במטרופולין של המערכת הישנה? הוא נדחק לתפקיד משני; נעשה מיותר כביכול, לנוכח ההתפתחות הטכנולוגית המתמשכת; מפוזר ומחולק לכיוונים שונים; ואף סובל מירידה גדולה בהשפעתו. נשאלת איפוא השאלה, אם ניתן לחולל תמורות חברתיות יסודיות במרכזי האוכלוסיה. אמנם, לאחרונה שוב התפשטו הסבל, ההשפלה, והדיחקה של בני־אדם לשוליים, אך ההתמרדות נגד תופעות אלה נשברת תכופות אף בשורותיה של תנועת הפועלים עצמה. אמנם, לרשות השמאל, מפלגותיו ואיגודיו המקצועיים, עומד אוצר של נסיון של דורות באסטרטגיה סוציא־ליסטית. אך מערכת ביצוריו של הצד השני מתוחכמת עוד יותר. במצב זה, יצטרך כל שינוי להפוך ממש את יסודותיהן של דרכי העולם הישנות. המאבק למען הרפורמה - או, אם לשוב ולהשתמש במילת הקסם של ימים אלה, למען המודרניזציה - חייב להתנהל בקרקע המציאות הנוכחית; אך באותה מידה חייבים אנו - בעת מתקפה כבעת מגננה - לגלות ולהסביר את הצורך באלטרנטיבות סוציאליסטיות מקיפות, ואף להציב צורך זה כ״קוטב נגדי״. כך בדיוק מכתיבים כללי המאבק על נפש האדם: לאתר את הסתירות במערכת הישנה ועוד במסגרתה לעורר התנגדות, אך בו בזמן להוכיח השתת־פות פעילה בתכנית העצמית לשינוי פני החברה.

לו היינו סופרים את קלפי הנצחון של הבורגנות העולמית כנגד אלה של מחנה מתנגדיה, ומבססים על ספירה זו את תחזית העתיד לעשורים הקרובים, אין כמעט ספק כי ידה של הבורגנות היתה נראית על העליונה. אולם אין היא יכולה להתחמק מהמשך השפעתו של אותו כלל בהיסטוריה, שבזכותו קמו והתהוו גם יריביה: הנטיה למשברים במהלך התפתחותו של הקפיטליזם מאז ומתמיד. לעתים קרובות לא הבינו חברי כל המחנות את אופיה האמיתי של תכונה זו. לעתים נתפשה היא כהוכחה להתמוטטות אוטומטית של המערכת - דבר שגרם לשמאל להסתפק בהמתנה פסיבית, בעוד שהימין ניסה בבהילות להירגע ולהשתכנע כי לא כך יתרחשו הדברים. אלא שחיזוי ההתמוטטות בפי המטריאליזם ההיסטורי לווה תמיד בציון העובדה, כי מחולל־המשברים חסר־המעצורים, הטבוע בקפיטליזם, **בצירוף** המאמצים המשותפים של כל מתנגדיו, חייב בסופו של דבר להביא לשחרור החברתי של כלל האנושות.

ובכן, מהי משמעות הדבר לגבי שנת 2000? בעקבות המהפכים הטכניים הגדולים העוברים עלינו כיום, לא היה מנוס מתקלות, מהתחממות־יתר נרחבת, ואף מקריסה רבת־היקף של שיטת הכלכלה המקובלת במערב. צורותיהם של משברים כאלה, אם כהתפרצויות פתאומיות ואם כמגמות המתמשכות על פני עשורים, מתחלפות לעתים תכופות: משברי נפט, משברי חומרי גלם, משברי פלדה או כריה, משברי הדולר, משברי הטלת אשמה. אין כל סימן, שהגענו לקץ הזעזועים החברתיים, החוזרים ומתלווים למשברים אלה. הדבר נכון גם לגבי המחזור העסקי־כלכלי, הקשור אליה קשר הדוק ביותר: אין לנו כל דרך לדעת אם ומתי ישובו ויפקדו אותנו מפלות הרות־אסון, כדוגמת אלה שהתרחשו בעקבות ״יום ששי השחור״ בשנות ה־20. אך הואיל ואין לצפות להתפתחותו של מנגנון וויסות בר־ביצוע מתוך המערכת עצמה, נשאלת השאלה לכמה זמן נוכל באמת לקוות להתחמק מאנדרלמוסיה מחריבה, מהסוג העלול להתחולל כל יום, בעקבות משבר בנקים או משהו דומה?

כן ברור, כי המשברים שיפקדו את השוק העולמי בעתיד כבר לא יהיו משברים ״רגילים״. למשל, לא יתכן היום עימות צבאי נרחב בפועל בין מרכזי הכוחות של העולם הראשון, מהסוג שתרם להתגברות על השפל הכללי בשנות ה־30. האם יוכל מירוץ החימוש להמשיך ולהחליף עימות זה לנצח? מתי יגיעו מדינות העולם השלישי, שאז היו עוד שקועים במצב של תלות קולוניאלית, לתגובה של התקוממיות המוניות נגד פקודות, המונחתות ממוסדות חוץ כגון הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומי? ואולם, כיצד יגיע המשבר הסופי הצפוי, אם לא תהיה תגובה כזו? האם המדינות בגבול העולם הראשון מחוסנות לחלוטין בפני סכנות דומות? לבסוף: מעבר לכל הסיכונים הצבאיים, חוזרות ומתגלות לנגד עינינו דוגמאות תכופות יותר ויותר להשתלבותם של משברים

כלכליים ואקולוגיים - מצב הגורם, גם אם באופן מוגבל עד כה, למעגל קסמים של קשיי הייצור האנושי מחד, יחד עם פגיעה ביסודות החיים הטבעיים מאידך.

כמובן, אף לא אחד מקשיים אלה לבדו יגרום לאבדן סיכויי ההישרדות של מבנה החברה הבורגנית. אף לא אחד מאתנו יוכל לחזות כמה פעמים עוד יצליח המוצא הישן של ביטול כוחות עבודה וחלקי הון לשם התגברות על משברים. ללא פעולה מודעת, לעולם לא נוכל להפיק ממשברים וסתירות פוטנציאל לשינוי.

״פרולטרים מכל העולם, התאחדו!״

בשנת 2000 יהיה העולם כבר חמישה דורות אחרי הקול־הקורא הגדול של אותו ״מניפסט״, חמישה דורות מעבר לציון־הדרך הראשון בתנועת הפועלים בת־ימינו. תקופה זו נראית קצרה להדהים, אם אנו משווים את דרכו והתפשטותו של הרעיון הסוציאליסטי עם קורותיהן של תנועות אחרות, שהשיגו תוצאות מוגבלות הרבה יותר. אולם אם נחשוב על גורלם של תומכיו הרבים, נראה כי תקופה זו ארוכה פי מאה מן הדרוש. ומסובכת פי אלף נראית הסיסמה, אם אנו משווים אותה עם מצב העולם למעשה, שלא חלו בו שינויים משמעותיים עד היום, ואשר, סביר להניח, לא ישתנה באופן משמעותי גם מחר.

״פרולטרים מכל העולם״ - זוהי, במובן המילולי של המלה, קטגוריה גלובלית. הרעב בעולם, טירוף החימוש, סכנת מלחמה כלל־עולמית, והאסונות האקולוגיים משדרים כולם מסר חד־משמעי: לא ניתן להשיג את שחרור הפרט ללא שחרור הכלל; או שכולם יוצאים לחופשי, או שאף לא אחד מאיתנו. יתכן שהאיכר הרוסי או הסיני הצליח להתגבר על הרעב ולשפר את רמת חייו, אולם טרם התחסן הוא בפני הסכנות האקולוגיות, ואף לא בפני הכופר הברברי הנכפה על־ידי מרוץ החימוש. יתכן כי התמזל מזלם של נשים וגברים רבים, בכל תחומי העבודה במערב, שכל אחד מהם השיג מקום עבודה בטוח למדי והגיע לרמת חיים גבוהה. אולם ללא שינויים חברתיים מרחיקי־לכת, אף אלה לא יהיו מחוסנים, לא בפני ניצול בנסיבות עבודתם, ולא בפני הסכנה המתמדת של דחיקה ל״קבוצות בעייתיות״ בשולי החברה. אף אלה לא יוכלו להתחמק, לא מהשתתפות במנגנון הגזל של השוק העולמי ולא מסכנת הכליה המאיימת על האנושות כולה. ועל הרוב המוחלט של מיליארדי האנשים ב״דרום״, הנופלים קורבן לחלוקת העבודה הבינלאומית הקיימת במקום ליהנות ממנה, לוחצת כל אחת מבעיות אלה במשקל רב הרבה יותר.

אם כן, איזה תוכן יוכל להיות ל״התאחדו!״? כיצד נוכל לזכות אי־פעם באותו איחוד חובק עולם כדי לשים קץ לתחלואות הבלתי־נסבלות של החברה הבורגנית? לי נדמה, כי האלטרנטיבה הפרולטרית של הסוציאליזם העולמי חייבת לקבל על עצמה, כקו מנחה יחיד במאבקה לקראת סדר חדש בעולם, את זכות הקיום השווה לכל אדם ואדם, את השלום בין האדם לחברו, ואת הדו־קיום בשלום בין האדם לטבע.

אם ברצוננו לטפל בצורה הראויה בשאלת פירוק הנשק, על־מנת להבטיח לאורך ימים את קיומם של אותם אמצעים שיידרשו לסוציאליזם של העתיד, דרושות התחלות של ממלכתיות כלל־עולמית חדשה. אם ברצוננו לסייע לכל העמים להתגבר לאורך ימים על הנחשלות, להתנער מן העבר, ולהשיג את חלקם הצודק בעושר האנושי, דרוש סדר כלכלי חדש, כלל־עולמי, המבטל את מניע הרווח כקו מנחה בינלאומי, והמעמיד את עצמו לרשות ביקורתו הדמוקרטית של הציבור העולמי. בסופו של דבר, יידרשו מאמציה המשותפים של כלל האנושות כדי להגיע לידי תודעה קולקטיבית המקיפה מיליארדי אנשים, שתשים קץ לתהליך הגזל מן הטבע, על־ידי פיתוחן של טכניקות המותאמות לטבע, עד אשר ישתלבו במודע כל צורות הייצור והצריכה האנושיים בתוך רשות הטבע - בדיוק כפי שמארכס הגה פעם בהתייחסו ל״תהליך שיפור״.

הדרך למטרה

המרחק בין הסוציאליזם הגלובלי הדרוש לבין יחסי הכוחות הקיימים למעשה הינו רב כל־כך, והפער במידות של הבנת המשימה בולט כל־כך, שאי־אפשר להתקדם ללא תכנון של שלב מעבר, וללא אסטרטגיה שתשקול גם את הנסיבות האזוריות והלאומיות. כדי ליצור קירבה בין הפוטנציאל ה״ישן״ וה״חדש״ לשינוי, ולקחת בחשבון את ההבדלים העצומים הקיימים בין צורותיהם הנוכחיות ודרכי התפתחותם הצפויות של שני סוגי הפוטנציאל, נצטרך להמשיך מעבר לדרישות מופשטות של ״סוציאליזם כלל־עולמי״. באותם מקרים שבהם הוביל נסיון השמאל לגישות אסטרטגיות מסויימות, כגון העקרונות המיוחדים של ״המהפכה במערב״, או של ״הדרך השלישית, הדמוקרטית, לסוציאליזם״ - דבר שהוא שונה לגמרי מהסיכויים המוחמצים ל״מלחמות התנועה המהפכנית״ בעולם השלישי - יש לנהוג על־פי גישות אלה. באותם מקרים שבהם מעיד ייחוד היסטורי על פתרונות־ביניים מדיניים חדשים, כגון המאמצים לקראת השלמתה של הקהילה ה(מערב-)אירופית המשותפת, יש לאמץ אותם פתרונות המאפשרים לשמאל מרחב פעולה.

זאת ועוד: אותה הסיסמה האסטרטגית-פרוגרמטית של הסוציאליסטים תוכל לגלם בתוכה גם תכנים וערכים שונים בתכלית ב״עולמות״ השונים ובמדינות השונות. במערב מסמלת המלה ״מודרניזציה״, גם במשמעותה ה״אקולוגית״ החדישה ביותר, מושגים של תחרות חפשית בשוק העולמי; את המעבר מאלה ועד לקביעת המטרות הסוציאליסטיות הכלל־עולמיות יש לכפות צעד אחר צעד, ויהיה דומה יותר להרחבת מערכת הרפורמות. בפריפריה הקפיטליסטית מתקבלת סיסמת המודרניזציה כדו־משמעית עוד יותר, שכן שם שולטת מגמת ההתפתחות המוכתבת על־ידי זרים, ואילו הרפורמות לובשות לרוב צורה של ״רפורמות מדומות״, הטומנות בחובן תוצאה של תלות מוגברת. לעומת זאת, במקרה של ״ארבע המודרניזציות הגדולות״ בסין, למשל, התעוררה השאלה של אבדן כושר ההכרעה הכלכלית מאוחר הרבה יותר. כאן נעוצה הבעיה בכך, שהסינים עדיין עוסקים יותר מדי בשאלה כיצד ״להשיג את הצפון״, במקום לפעול לפי הגיון החברה העולמית הסוציאליסטית העתידית.

לא העיסוק בפרטים מקומיים יוצר קשיים. אדרבה, דווקא הוא מאפשר קריאת תגר על ההגמוניה הבורגנית בכל מקום בעולם, שבו קיימת תנועה סוציאליסטית לוחמת. אך מה שדרוש היום יותר מאי־פעם הוא העיסוק המתמיד במשימה האנושית של הסוציאליזם. מצב העולם היום אינו מאפשר לשמאל לא מעשה ובוודאי שלא תיאוריה האמורים להביא את ההתנתקות מצורת החברה הישנה בעקבות ניצול סוציא־ליסטי של קורפורטיזמים לאומיים. ניתן יהיה להתגבר לאורך ימים על ביצורי המגן של המעמדות השליטים הישנים, על כוחותיהם החומריים והאידיאולוגיים המאורגנים ברחבי העולם, רק אם הנדכאים בעצמם יבינו כי אין הללו בלתי־מנוצחים; ורק אם הם יידעו להינצל מהסכנה הטמונה בסכסוך בין פלגיהם השונים, על־ידי מתן העדפה מתמדת למטרותיהם המשותפות.

הערות

1) Antonio Gramsci, *Il Materialismo Storico e la Filosofia di Benedetto Croce*, Turin, 1948, P. 135.

2) Igor Bastushev-Lada, *Die Welt in Jahr 2000. Eine Sowjetische Prognose fur Unsere Zukunft*, Freiburg, 1984, S. 15/16.

3) Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Okonomie*, BD. 13, S. 9.

קריס וויטברד

Capital&Class

כלכלת הסוציאליזם

"כיצד יש לארגן כלכלה סוציאליס־טית?" "כיצד יש לארגן כלכלת־מעבר?" אלה שאלות החיוניות לתחיית חזונו וגישתו של השמאל כתנועה המסוגלת לעצב מחדש ובצורה מתקדמת יותר את הכלכלה. אסקור בקצרה את שלושת

מתוך CAPITAL AND CLASS, מוצא־לאור על־ידי "הוועדה של כלכלנים סוציאליסטים", לונדון, מס. 26, 1985. תרגום: שרון נאמני.

מאמר זה דן בשלושה ספרים שגרמו לוויכוחים בסוציאליזם הדמוקרטי בעולם, ואלה הם:

Alec Nove, THE ECONOMICS OF FEASIBLE SOCIALISM, George Allen & Unwin, 1983.

Andre Gorz, FAREWELL TO THE WORKING CLASS, pluto, 1982.

Geoff Hodgson, THE DEMOCRATIC ECONOMY, penguin, 1984.

ספרים אלה מביעים דעות שונות על מהותו של הסוציאליזם, כיצד אפשר להשיגו ואיך לעצב את הכלכלה. האם פרושה של כלכלה סוציאליסטית הוא משק מולאם גדול או מפעלים שיתופיים קטנים? מדיניות של תכנון או הזדקקות כלשהי לשוק? אפשר לקבל ואפשר לדחות את הדעות המובעות בסקירה זו, אבל השאלות עצמן, המעסיקות היום את הסוציא־ליזם הדמוקרטי בעולם, חיוניות גם לדיון הסוציאליסטי בישראל.

הספרים, ולאחר מכן אדון בשאלה, כיצד נוכל להיעזר בהם כדי להבהיר את דעו־תינו בקשר לניהול עצמי, תכנון, שווקים, ותחרות.

מצב המחשבה הסוציאליסטית בנוש־אים אלה אינו משביע רצון; הדבר נובע, כמובן, מהעובדה, כי, גם לאחר יותר מיובל שנים, טרם פיתחה ברית־המועצות צורות ארגון הנחשבות למשופרות בעיני הרוב המכריע של הפועלים בארצות הקפיטליסטיות המתקדמות. בבריטניה כבר היינו עדים לוויכוחים רבים ומבול־בלים בנושאי "השוק", "תכנון עממי", "דמוקרטיה", "ביזור", "תחרות", וכו׳. כמובן, ישנם אנשים מסויימים בשמאל המפקפקים בחשיבותם של ויכוחים כאלה, בהעדיפם לתת את אמונם בהמשך ההלאמה על־פי התבנית המסורתית, תוך תקווה שניתן יהיה לשנות את ההסתיי־גות העממית הנרחבת מהלאמה, המד־ווחת בסקרי דעת קהל שונים. (לפי סקר דעת קהל, שהתקיים בחודשים שקדמו לבחירות הכלליות של 1983, היו 10% בלבד מכלל הציבור, ו־20% מתומכי הלייבור, בעד הגברת אחוז הבעלות הציבורית בתעשיה.) אך גם בין המתייח־סים ברצינות לענינים אלה, פרושם של המחסור בדגמים מתפקדים ומשכנעים של סוציאליזם קיים, ושל ההכרזות הבטוחות הן של תומכי השוק החפשי מקרב הימין והן של מצדדי ההלאמה המסורתית מקרב השמאל, הוא שחסר עד

כה בסיס נאות לחשיבה אסטרטגית. ניתוחיהם של גורז, נוב, והודג'סון – הנובעים מתנאי רקע שונים, ואשר כל אחד מהם מהווה תוצאותיה של תקופת עבודה משמעותית – עשויים לסייע בהבהרת מהותו של הענין.

שאלות אלה חשובות לעשיה הסוצי־אליסטית ברמות אחדות. בפוליטיקה אלקטורלית, הן נוגעות לקווי המדיניות התעשייתית המוצגים במסעי בחירות והמאומצים על־ידי ממשלות לאומיות ומקומיות. למשל, בשנת 1984 נשא סגן יו"ר מפלגת הלייבור, רוי הטרסליי, נאום אשר אמור היה לבחון מחדש את מדיניות המפלגה בשאלת הבעלות הציבורית. בפועל הסתכם הנאום בפירוט הצורות השונות של בעלות חברתית – מונופולין ממלכתיים; חברות גדולות בבעלות ממלכתית המתחרות בחברות פרטיות גדולות אחדות; קואופרטיבים; חברות בחסות הרשויות המקומיות – וכן מספר רעיונות לגבי חלוקת מניות לממשלה ולעובדים ולגבי שיתוף עובדים. לא היה כל דיון ממשי בארגונם הפנימי של מפע־לים "בבעלות חברתית" או ביחסים בין מפעלים כאלה, ואף לא נדונו היבטים אסטרטגיים, מלבד השאיפה לשיפור היעילות וביצוע השקעות ו־"לפזר את העוצמה בצורה נרחבת יותר".

דוגמה אחרת היא התפשטותם של קואופרטיבים לעובדים. חוק "הבעלות המשותפת בתעשיה" משנת 1976 – אשר, בין היתר, הקים את "הסוכנות לפיתוח קואופרטיבים" – סיפק ככל הנראה את היסוד לגידול האדיר שחל, זמן קצר לאחר מכן, במספר הקואופרטיבים הייצר־ניים הקטנים. מאז ניסו רשויות עירוניות בשליטת הלייבור, כגון מועצת לונדון־רבתי ומועצת מחוז מידלנדס־מערב, ליזום מדיניות תעשיה מקומית, למרות סירובה של ממשלת בריטניה להתחייב במדיניות כלל־ארצית מתאימה. תכניות פעולתן של הרשויות הללו כוללות את קידומם של הקואופרטיבים לעובדים. איזו מדיניות על רשויות אלה לאמץ לגבי היחסים בין הקואופרטיבים לבין חברות אחרות הזוכות לתמיכתן? כיצד יש לשלב, במקרה כזה, את התכנון ואת התחרות? ההכרזות האידיאליסטיות הנשמעות מעת לעת מפי אנשי התנועה הקואופר־טיבית, ש"הקואופרטיבים אינם מתחרים בינם לבין עצמם", אינן מדוייקות כלל. גם קואופרטיבים דמוקרטיים למופת מבחינת ארגונם הפנימי עלולים לפעול אחרת לגמרי במישור היחסים הבין־מפעליים: לעתים קרובות למדי נראה קואופרטיב כזה מהלך על חבל דק בין תחרות רצחנית מחד לקנוניה נגד הצרכן מאידך – בדיוק כמו בשוק הקפיטליסטי. כיצד להגדיר את העקרונות המנחים במקרים כאלה? המבוכה שולטת; העמדה הברורה היחידה היא של הציניקנים, החוזרים ומכריזים כי, ללא תכנון מרכזי, יסבלו הקואופרטיבים מפגעיו החמורים של "השוק".

גם הפוסלים כל התערבות ביוזמות כאלה על שום היותן "רפורמיסטיות", והמאמינים כי, בתור מהפכנים, שדה המערכה הראוי להם הינו מלחמת המע־מדות, חייבים לחשוב על דגמים לכלכלה סוציאליסטית. שאם לא כן, לא נדע לקראת מה אנו חותרים. הבה נראה מה יש לגורז, נוב, והודג'סון לומר בענין זה.

"נושא ההיסטוריה" של גורז

העתונאי הפריזאי אנדריי גורז ניסה משך זמן רב לשמור על פילוסופיה מדי־נית מארכסיסטית, הרואה במעמד הפוע־לים התעשייתי את הגורם להשמדת הקפיטליזם ולבנין הסוציאליזם. אולם הוא הושפע יותר ויותר מהיבטים אקולו־גיים המבקרים את מושג הצמיחה הכל־כלית ואת אופי התפתחותה של החברה התעשייתית; איבד את אמונתו במעמד פועלי התעשיה כגורם העיקרי לשינוי; והגיע למחשבה שהמטרות של תכנון דמוקרטי וניהול עצמי בתעשיה מודרנית אינן אלא אשליה, בגלל מידותיה הגדו־לות ומורכבותה של אותה תעשיה.

כבר בשנת 1974 כתב גורז: "תארו

לעצמכם... שהתעשיות הראשיות תהיינה בשליטה ריכוזית ותייצרנה אך ורק את הדרוש למילוי צרכיה הבסיסיים של האוכלוסיה: ארבעה או חמישה סוגים של נעליים ובגדים חזקים, שלושה או ארבעה דגמי מכוניות חזקות ורב־תכליתיות... אחידות, חד־גוניות. שיעמום? לעומת זאת, תארו לעצמכם כי בכל שכונה, בכל עיירה, תהיינה סדנאות המצויידות בקשת רחבה של כלים, מכונות, וחומרי גלם, אשר בהן יוכלו האזרחים לייצר עבור עצמם, מחוץ לכלכלת השוק, את המוצרים שאינם חיוניים על־פי טעמם ורצונם.״ (גורז, 1980:9).

כאן אנו רואים כבר בכתביו של גורז את השפעתן המעמיקה של דעות המבקר החברתי הקאתולי איוון איליץ׳ (או, לפחות, את החפיפה בין דעותיהם של השניים). אולם, במקום האנטי־מודרניזם של איליץ׳ וכמיהתו לחברת ימי־הביניים וכלכלה של מלאכת־יד, מציע גורז כלכלה דואלית, שבה יצומצם עד מאד תפקידה של התעשיה המודרנית.

בספרו ״היה שלום, מעמד הפועלים״ (FAREWELL TO THE WORKING CLASS), גורז חוזר לתיאוריה מארכסיסטית של ההיסטוריה והמהפכה, המדגישה את אשר שאב מארכס מהגל. הגל כתב: ״כייעודו של העולם הרוחני – הואיל וזהו העולם הממשי, בעוד שהעולם החומרי נשאר כפוף לו... אנו רואים את מודעות הרוח לחרותה־היא, ובעצם העובדה, את מציאותה של אותה חרות.״ (הגל, 19: 1956) הגל ראה את ההיסטוריה כסדרת שלבים, כאשר בכל שלב (אם נרשה לעצמנו לפרש את דבריו באופן סוציולוגי–מודרני) ״נוצרים״ חיי חברה על־ידי רוחו או תרבותו של אותו עידן. סתירותיו הפנימיות של כל שלב (ברמה התרבותית) גורמות לסיומו ולמעבר לשלב הבא, עד לסופה (או ״ייעודה״) של ההיסטוריה – אותו הרגע, שבו תכיר הרוח במעשה־ידיה: העולם החברתי.

לפי גורז, הפילוסופיה ההיסטורית של הגל הינה ״המפתח לדיאלקטיקה של מארכס״. את מושג ״הרוח״ במשמעותו ההגליאנית החליף מארכס במעמדות בתור ״נושאים חברתיים״, העושים את המלאכה שבעשיית ההיסטוריה, ללא כל קשר להשקפותיהם ומטרותיהם של חברי מעמדות אלה. ייעודה של ההיסטוריה נשאר בהתגברות על שונות העולם החברתי והחומרי; אולם, לדידו של מארכס, התגברות זו פרושה קומוניזם, ובנינו הוא התפקיד ההיסטורי של הפרולטריון. מעמד זה יוכל להצליח בכך, כיוון שיסגל לעצמו, באופן קולקטיבי, את היכולת לארגן את כל הייצור החומרי; והוא יצטרך להצליח בכך, כיוון שהאופי החברתי ההולך וגובר בחיי הכלכלה ימנע את ניהולם התקין וההגיוני על־ידי המוני בעלים פרטיים.

זהו ״מעמד הפועלים לפי מארכס הקדוש״, טוען גורז במרירות גוברת. לכן אין לראות באורתודוכסיות, בדוגמטיות, ובדתיות תכונות מקריות בתורת המארכסיזם. אלה אופייניים לפילוסופיה המושתתת על הגליאניזם. (גורז, 1982:21) דומה, כי גורז פשוט מתעלם מאותם פרושים סטרוקטורליים של מארכסיזם, אשר ניסו להפריד בינו לבין קודמיו ההגליאניים – פרושים ששלטו במחשבה המארכסיסטית בשנות ה–1970. (אחזור לנושא זה מאוחר יותר, בקשר לעבודתו של הודג׳סון.) אכזבתו של גורז מהמארכסיזם ומהפרולטריון (הרי במקור הצרפתי כינה גורז את ספרו ADIEUX AU PROLETARIAT) נובעת מהעובדה כי, למרות דבקותו בחזונם של הגל ומארכס בנוגע לסופה וייעודה של ההיסטוריה, שוב אין הוא מאמין שהפרולטריון יהיה מסוגל להגשים ייעוד זה, או אף להבין את משמעותו.

אך מהי המטרה עכשיו? ״שחרור הזמן וביטול העבודה.״ על־פי תורתו של גורז מוגדר המושג ״עבודה״ כפעילות ״הטרונומית״ – פעילות המבוצעת עבור הזולת ונשלטת על־ידי הזולת, למשל, תמורת שכר. ההיפך מ״עבודה״ איננו ״מנוחה״ או ״פנאי״, אלא פעילות אוטונומית בניהול עצמי. ״פעילות ייצור

בהגדרה עצמית קשורה ביצירת עצמים אשר אינם מיועדים למכירה, אלא לצריכה או לשימוש על־ידי הייצרנים עצמם או על־ידי ידידיהם או קרוביהם.״ (גורז, 1982:2).

המטרה, אם כן, היא ״שחרור הזמן וביטול העבודה״. כאן מגיעה מחשבתו של גורז לפרשת דרכים – ושתי הדרכים מובילות למבוי סתום.

כתוצאה מהתפתחות הקפיטליזם, אומר גורז, אבד למעמד הפועלים בהד־רגה יכולתו להשתלט באופן קולקטיבי על אמצעי הייצור. ראשית, הטכנולוגיה עצמה היא אנטי־סוציאליסטית. ״כוחות הייצור שמקורם בהתפתחות הקפיטליזם הושחתו עד היסוד תוך כדי התהוותם, כך שאינם מסוגלים להסתגל להגיוניות סוציאליסטית.״ שנית, התביעות הפולי־טיות של מלחמת המעמדות הביאו את תנועת העבודה לבנות את עצמה בתור ״שחזור הדגם הקפיטליסטי״. האוטו־נומיה איננה ערך פרולטרי. לפיכך, האידיולוגיה המסורתית של תנועת העבודה מאשרת, מרחיבה ואף משלימה את מלאכת הקפיטליזם: הריסת כל יכולת ואפשרות לאוטונומיה בקרב הפרולטר־יון.״ שלישית, לאורך ההיסטוריה היה רעיון ההשתלטות על אמצעי הייצור נחלתם של פועלים מיומנים, אשר, למעשה, כבר שלטו בייצור ברמה של מקום העבודה. הפועלים המיומנים הרב־ערכיים, טוען גורז, הולכים ומתמעטים. ״ברובם העצום של המקרים, בבית החרושת ובמשרד, העבודה הינה כעת פעילות סבילה, מתוכנתת מראש, אשר שועבדה כליל לפעולתו של מנגנון גדול, בלי שיישאר מקום ליוזמה אישית.״

הדרך השניה המסתעפת מהפרשה – דרך שנלקחה מה״קפיטל״ של מארכס ושגורז מרבה להזכירה (1982:95; מארכס 1959:820) – מדגישה את העובדה, כי נוכחותו של ״תחום ההכרח הפיזי״ (כלומר, של המאבק עם הטבע) בלתי־נמנעת בכל צורות החברה. רק מעבר לתחום זה יכול ״תחום החרות האמיתי״ להתפתח, ותנאי מוקדם לכך הוא קיצור יום העבודה. מכאן נקודת המבט הדוא־ליסטית של גורז.

״הנושא החברתי הפוטנציאלי״ לביטול העבודה נמצא ב״אל־מעמד חדש של הפרולטריון הבתר־תעשייתי״. קבוצה זו כוללת את כל מי שתעסוקתם הופסקה או קוצצה כתוצאה מן האוטומציה. ״היום, מעמד הפועלים המסורתי אינו יותר ממיעוט הנהנה מזכויות־יתר. רוב האוכלוסיה שייך כעת לניאו־פרולטריון בתר־תעשייתי – אלה שאין להם קביעות בעבודה ואף לא זהות מעמדית מוגדרת; אלה הם המועסקים על תנאי, על־פי חוזה, בעבודות מזדמנות, בעבודות זמניות, ובמשרות חלקיות.״ הדבר עשוי להזכיר לנו את מושגי ״הגמישות״, שפותחו לאחרונה על־ידי מנהלי חברות, השואפים ליצירת גרעין עובדים בעלי קביעות ושכבות שונות של קבוצות בפריפריה, מזדמנות–למחצה ללא קביעות.

גורז מסיים את ניתוחו של המגמות בקפיטליזם בקביעה, כי ״ברגע שתושג אוטומציה מלאה״, תוכל ״חברה בת־קיום הניחנת בכל המועיל והנחוץ״ להסתפק ביום עבודה בן שעתיים בלבד, או שווה־ערך – אם כי זה היה נכון בתחום ההכרח, בתחום התעשיה בקנה־מידה גדול, שבה לא יהיה טעם לשאוף לדמוקרטיה או לניהול עצמי. ״מבחינת האדם היחיד, אין לתכנית זו כל יתרון לעומת השוק״ – כלומר, היא נשארת בגדר ״אחרת״. כל עוד נשאר התכנון בנקודה המרכזית בתכניות סוציאליסטיות, לא תהיה לתכ־ניות אלה אוזן קשבת בחברות עשירות, אשר תושביהן רוצים לבנות לעצמם תחום חופשי מחוץ ל״עבודה״.

גורז רואה את הפמיניזם כיסוד מוביל בתנועה למען חברת העתיד, דווקא בגלל הפרדת עניניהן ותודעתן של הנשים מהמנגנון התעשייתי והעבודה השכירה. תנועת הנשים, בכך שהיא ״קובעת את חיוניותם של ערכים לא־כלכליים ופעילויות אוטונומיות״, עשויה

"להפוך למרכיב דינמי במהפכה הבתר־תעשייתית, ומבחינות רבות, אף **לעמוד** בראש המערכה." כאן מזכיר גורז את מרקוזה (1975) וטוריין Touraine, 1978). "פעילויות הנשים וערכיהן רואים מראש את החברה והתרבות הבתר־קפיטליסטיות והבתר־תעשייתיות".

כך הופכת נקודת המבט האסטרטגית של גורז **לחברה דואלית**, שבה מוקדש חלק קטן מהזמן למערכת הכלכלית, בעלת אופי של מנגנון גדול המחייב תכנון וניהול ריכוזיים. את יתר הזמן ניתן להקדיש בתחום האוטונומיה. גורז מתנגד לגישה האנרכיסטית, וטוען כי המדינה נחוצה על־מנת לאכוף חוקים ולנהל את המגזר המתוכנן. תפקיד הפוליטיקה הוא הגדרת תכונותיה של המדינה והכנת קווים מנחים וכלים למערכת התכנון.

בתור סופר, אימץ גורז ללא בושה את שיטת האוטופיות. הוא מספר לנו אגדה על חברה חדשה המוכרזת על־פי פקודה ממשלתית, והוא בונה על יסוד מגמות קיימות לקראת פעילות אוטונומית ברמה הבסיסית.

נוב: סוציאליזם בחיינו?

אלק נוב, לשעבר פרופסור לכלכלה באוניברסיטת גלזגו, משתדל להימנע מאוטופיות. בספרו "כלכלת הסוציאליזם בר־הביצוע" (THE ECONOMICS OF FEASIBLE SOCIALISM), הוא שואף לבחון את האפשרות של "התהוות מצב (של סוציאליזם בר־ביצוע) בחלק עיקרי כלשהו של העולם המפותח, במהלך חייו של ילד אשר ייוולד השנה, בלי שנצטרך להניח או לקבל הנחות בלתי־סבירות או לא־טבעיות בענין החברה, המין האנושי, והכלכלה." אם כי עמדתו היא סוציאליסטית (במובן הרחב של המלה), הוא חורג ממנהגם של שני הסופרים האחרים הנסקרים כאן: הוא אינו מתחיל ממסגרת מארכסיסטית (הגם שהוא מוכן לצטט את מארכס כאשר הוא מעונין בו). התיאור הטוב ביותר, אולי, לגישתו של נוב הוא "שכל ישר ומאורגן", המבוסס על תקופה ארוכה של לימוד וחקר הכלכלה הסובייטית והמזרח־אירופית ושל התעשיה המולאמת במערב.

נוב טוען, כי "לא היה למארכס הרבה לומר על כלכלת הסוציאליזם... והמעט שאמר לא היה לענין, או שהיה מטעה בצורה חמורה." הואיל והשפע הינו הנחה בלתי־מתקבלת, יהיה עדיין צורך בהקצבת טובין באמצעות מחיריהם; ותיאוריית הערך של העבודה אינה כוללת הנחיות לגבי קביעת מחירים בכלכלה סוציאליסטית. המארכסיסטים שלאחר מארכס ולנין לא העריכו כראוי את הקשיים הטמונים בארגון כלכלה קומוניסטית. הם ראו בארגון זה ענין פשוט – לא מסובך יותר מארגון שרות דואר. אך לא לקחו בחשבון את מידותיה העצומות ואת מורכבותה של כלכלה תעשייתית מודרנית, כגון זו של ברית־המועצות, שבה יש יותר מ־12 מיליון מוצרים, 50,000 מתקני תעשיה, וכו'. ההנחה המוטעית היא, שניתן לכוון את הייצור על־פי צרכים שנקבעו מראש. אולם גישה זו אינה עולה בקנה אחד עם מתן הבחירה לצרכנים – ובכל זאת, האדם הוא יצור הפכפך, הנוטה לשנות את דעתו. התחרות (המגונה על־ידי סוציאליסטים) היא תולדה של הבחירה, הואיל וכל כלכלה, שאינה כלכלת־שוק, אינה מסוגלת, מבחינה טכנית, להגיב במהירות, בגמישות, ובפירוט מספיקים.

כנגד הגישה המארכסיסטית המסורתית כותב נוב: "...בעקרון, היחס ההדדי בין מרכיביה של כלכלה תעשייתית מורכבת יכול להתבסס או על חוזים המושתתים על משא־ומתן חופשיים (כלומר, אוטונומיה וסוג זה או אחר של ייצור מצרכים), או על מערכת הוראות מחייבות ממשרדי תכנון. **אין דרך שלישית.** אבל ניתן, כמובן, ליצור שילוב כלשהו של שני העקרונות הבסיסיים... למעשה, אותם עקרונות **חייבים** להשתלב, **חייבים** להתקיים בצוותא (ואכן, מתקיימים בצוותא גם בקפיטליזם המודרני)." (1983:44; ההדגשים במקור.)

נוב כותב, שעל הכלכלנים הסוציאליס־טיים לצפות לסדר־יום ארוך, וכי לא יוכלו אף להתחיל בהתמודדות עם הבעיות האמיתיות עד אשר ינטשו בגלוי את היסודות האוטופיים שבמסורת המארכ־סיסטית.

בברית־המועצות נפסלו מנגנוני השוק לטובת תכנון כלכלי ריכוזי, שהשל־כתו מערכת פוליטית בלתי־דמוקרטית. נוב מפרט את בעיות התכנון הסובייטי: ״קללת הגודל״, מחסורים, שוקי מוכרים, חוסר גמישות, בעיות של סימני הצלחה וקביעת מחירים, וכשלון השיטות המתי־מטיות למרות המומחיות הטכנית הגבוהה. בסוקרו ארצות מזרח־אירופיות נוספות, נוב מעריך את ״סוציאליזם השוק״ ההונגרי כהצלחה מסוייגת – אם כי הוא מעיר, כי לשם תחרות יעילה באמת יש לנקוט גם בצעדי עונשין על כשלונות, ואלה אינם קיימים בכלכלה ההונגרית. המערכת היוגוסלווית נחשבת בעיני נוב לצרור סתירות: ביזור ומקו־מיות לצד שליטה ריכוזית (מאולתרת ובלתי־סדירה) והתערבות פוליטית. ״הדעה הרווחת ביוגוסלוויה היא שהמע־רכת במצבה היום לא תוכל להימשך.״ (1983:40) האסון הפולני מוסבר כהרכב יחיד במינו של אזלת־יד מצד השלטונות, אנטי־סובייטיזם (והתנגדות לממשלת פולין) מצד העם, והרפתקנות כלכלית.

מכאן לאסטרטגיה של מעבר לסוצי־אליזם במערב. נוב מבקר את השמאל על התעסקותו המרובה בחלוקת שכר, חוסר דאגתו לפרודוקטיביות, והתנגדותו לפיקוח על השכר לצד אמונתו בפיקוח על המחירים ועל הייבוא. התוצאה המשולבת של מדיניויות אלה, לפי נוב, תהיה הזזת המרכז הפוליטי ימינה – בעוד שרק תזוזת המרכז שמאלה תאפשר נצחון בבחירות.

נוב רואה שתי אסטרטגיות אפשריות לממשלת שמאל:

(1) ״לנסות להוציא בהדרגה את הכוח הכלכלי מידי העסקים הגדולים... בשיתוף עם העסקים הקטנים (או לפחות בשמירה על נייטרליותם). ברור כי ההל־אמה... היא דרך חשובה קדימה.״ הלחץ לשכר גבוה יותר עלול להיות המכשול העיקרי. יש להתיר את פעולתם של כוחות השוק – ולא להציב בפניהם הפר־עות כגון פיקוח מחירים, הגבלות על הייבוא, וקיצוב. הגבלת ההעלאות בשכר חיונית; השפעה פוליטית (סוציאליסטית) באיגודים המקצועיים נחוצה אף היא.

(2) ״לנצל תזוזה שמאלית זמנית בדעת הקהל; לחזק אותה בחלוקת הטבות מידית כלשהי, אשר תרוקן את האוצר ותגמר את הרזרוות; ואז לנקוט בצעדים מדיניים כדי למנוע תגובה ימנית עוינת – צעדים שיכללו שינויים תחוקתיים לקראת ׳דמוקרטיה עממית׳, חיזוק המש־טרה ׳הסוציאליסטית׳, הקמת מיליציה של פועלים אשר תחליף את הצבא או תילחם נגדו, וכו׳.״ לדעתו של נוב, הסכנה כאן טמונה בכך שממשלת שמאל (כדוגמת צ׳ילה) עלולה לנקוט במדיניות שתיצור משבר מסוג זה **שלא במתכוון**.

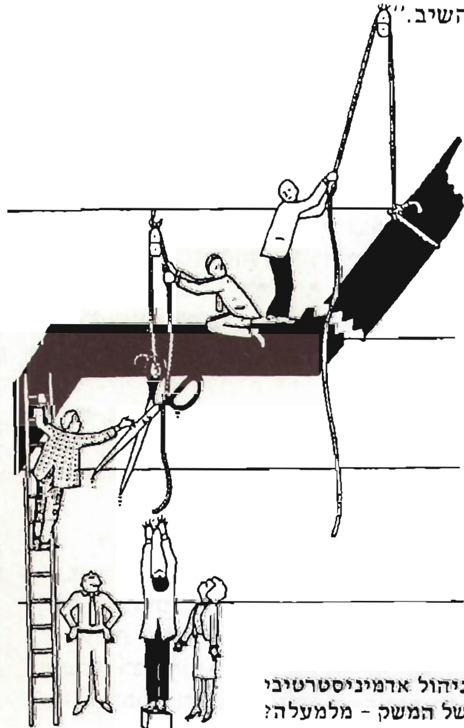
לגבי המעבר מ״סוציאליזם״ לסוציא־ליזם בגוש המזרח, נוב מצהיר כי לא ניתן להגיע לידי דמוקרטיזציה של מער־כת התכנון בלי לחזק את יסודות השוק, אלא אם כן יוחלט על הקצבתם של כל 10 טונות מתכת, כל 1000 מטר בד, וכו׳ באמצעות הצבעה. הדרך היחידה להתקד־מות היא זו שנוסתה בהונגריה בשנת 1968 – דרך הרואה ביצירת יחידות אוטו־נומיות קטנות, ובמיוחד קואופרטיבים, ענין דחוף ביותר. המלצתו של נוב עבור ״הסוציאליזם ההתפתחותי״ בעולם השלישי היא כלכלה מעורבת, ״קפיטליס־טית–ממלכתית״, שתקצה תפקיד עיקרי לשוק ותיקח בחשבון את אופן פעולתו ודרך מחשבתו.

לבסוף דן נוב בצורתו הרצויה של המשק הסוציאליסטי, ובמטרה הרצויה של הפוליטיקה הסוציאליסטית בתקופת המעבר. ההנחה הפוליטית היא דמוק־רטיה רב־מפלגתית ובחירות תקופתיות. על המבנה המשפטי להתיר מספר סוגי

מפעלים פרודוקטיביים, כדלהלן:

- חברות ממלכתיות ריכוזיות.
- מפעלים בבעלות חברתית ובאוטונומיה מלאה.
- מפעלים קואופרטיביים.
- מפעלים פרטיים בקנה־מידה קטן, תוך הגבלות על מספר העובדים בהם והיקף ההון שלהם.
- יחידים.

על מבנה משפטי זה לאמץ, כאחת ממטרותיו, את זכות הייצרנים להביע את רצונותיהם בארגון העבודה; ואילו בקביעת המוצרים לייצור תינתן עדיפות לרצונות הצרכנים. מבחינה זו, יש יתרון למקומות עבודה ומפעלים קטנים, ויש לעודד אותם בכל האפשר (בהתחשב במגבלות הטכניות הנובעות מכלכלת הגודל). כאן מתייחס נוב לגורז: כיצד ישתלבו המפעלים הקטנים, שגורז מתאר אותם, ביחסים הדדיים ביניהם? נוב חושב, כי גישתו של גורז רומזת על שוק, אם כי גורז אינו מציין זאת ישירות. נוב "הציג לו את השאלה במכתב, אך הוא לא השיב."

ניהול אדמיניסטרטיבי של המשק - מלמעלה?

באשר להתחרות, נוב אומר שעלינו לחקור הן את תכונותיה הרצויות, או המטיבות, והן את הבלתי־רצויות. הבחנה כזאת אינה זהה כלל ועיקר להבחנה המופיעה בתיאוריה הסובייטית בין "תחרות" (שלילי) ל"חיקוי" (חיובי). הנסיון הסובייטי בעצמו מראה, כי "הצד הרשע" של התחרות עלול להופיע - עם שוק או בלעדיו. הכלכלנים הסוציאליסטיים צריכים להמציא כללים, שימנעו היווצרותה של תחרות מהסוג הבלתי־רצוי.

נוב מציע, שתפקידו של התכנון הריכוזי יהיה כדלהלן: עליו להיות אחראי להשקעות עיקריות ולעקוב אחר השקעות מבוזרות; עליו לבצע פעילויות "ריכוזיות מטבען", כגון חשמל, נפט, רכבות, וכו'; עליו לקבוע את הכללים החוקיים עבור המגזרים האוטונומיים–חופשיים; ועליו לארגן את המסחר והתכנון לטווח ארוך.

לאורך כל הספר טוען נוב, כי הדרך הטובה ביותר להבעת רצונותיהם של הצרכנים היא באמצעות השוק, ולא על־ידי תהליך דמוקרטי כלשהו (תהליכים כאלה טובים אך ורק לשם קביעת עדיפויות כוללניות). "בחלוקת הכנסות נתונה (שוויונית ככל שהחברה תרצה), אין דרך טובה יותר לאפשר לאזרחים את הבעת רצונותיהם מאשר להתיר להם להוציא את... כספם. אם תוקע דרך זו על־ידי פונדמנטליסטים, אשר יכנוה 'שוק', יהי כן... שום מערכת של הצבעות לא תוכל לבוא במקומה - ראשית, כי מגוון הרצונות העצום יסבך את המשימה בצורה בלתי־נסבלת; ושנית... כי בכל מקרה אין זה ענין להצבעת רוב, שכן גם למיעוטים זכות לקבל אספקה כרצונו." (1983:54)
נושא אחר בכלכלה סוציאליסטית הוא, שיש לאפשר תפקיד לעסקים יחידים או קטנים: "אני מודה שיש לי התנגדות עמוקה להפעלת המשטרה כדי למנוע מאנשים את ייצורם של סחורות ושרותים, שאחרים רוצים בהם ומוכנים לשלם תמורתם... אם אמנם הייצור בקנה־מידה

גדול יעיל יותר, לא יהיה כל צורך בכפיה לא־כלכלית כדי למנוע תחרות מצד החקלאי הפרטי. אך אם נניח, שהמשקים הגדולים מספקים את כל צרכי החיטה, התירס, החלב, והחמאה, ואילו המגדלים הפרטיים רואים יתרון באספקת פטריות, פטל, פלפל ירוק, או גבינת עזים... ודאי שהפסקת ייצור זה, בשם הסוציאליזם, תגרום עוול.'' (1983:144).

הודג'סון: קיברנטיקה ודמוקרטיה

ג'ף הודג'סון, מבית־הספר הפולי־טכני בניוקסל, כותב בספרו ''הכלכלה הדמוקרטית'' (THE DEMOCRATIC ECONOMY), שאחת ממטרותיו הראשיות היא ''שינוי תנאי הפולמוס הפוליטי והכלכלי. הדו־שיח הקיים בין השמאל לימין עסוק בקביעות דוגמטיות לזכות הבעלות הציבורית מחד, ולזכות השווקים והבעלות הפרטית מאידך. מה שחסר הוא דיון רציני על דמוקרטיה כלכלית...''. הודג'סון מאמין, שהדמוקרטיה הינה ''מושג על־מעמדי'' ומטרה בפני עצמה, וכי ''תכונת הסוציאליזם החשובה ביותר היא דמוקרטיה מלאה ונרחבת'', שהעם משתתף בה בצורה פעילה. כן הוא טוען, שתפקידם של השווקים והתחרות בסוצי־אליזם הוא חיוני, אך נחות.

''על הקפיטליזם להסתגל לקיומן של צורות ארגון וצורות וויסות אחרות בתוכו: המשפחה, התכנון בתוך המפעל, והמדינה. נקרא לאלה צורות לא־טהורות. לעצם נחיצותן למערכת הקפיטליסטית נקרא עקרון של חוסר־טוהר (טוהר – במובן הקפיטליסטי)''. הודג'סון מוסיף, שיש לראות את המערכות בתור מכלולים בעלי מבנה מעוצב, ולא בתור 'מרקים' המבושלים ממרכיבים שונים. לאחר זיהוי צורות לא־טהורות במערכות העבדות, הפאודליזם, והקולקטיביזם הממלכתי, הודג'סון מציג את **עקרון הדומיננטיות** – ברוב המערכות הכלכליות–חברתיות קיים מבנה כלכלי דומיננטי. כך מקבל העקרון של חוסר־טוהר צורה חדשה: ''...כל מערכת כלכלית–חברתית כוללת מבנה לא־דומיננטי אחד לפחות... לכל מבנה דומיננטי דרוש מבנה אחד נוסף לפחות, על־מנת שהמערכת בשלמותה תוכל לתפקד.'' גישה זו מושווית עם דעתו של מארכס, ש''המערכת הכלכלית הדומיננטית תוכל, בעקרון, להקיף את חיי החברה תוך כדי תהליך צמיחתם, עד כדי הרס כל המבנים הכלכליים הגובלים בו'', וכך לגווע כתוצאה מסתירותיה הפנימיות.

עד כאן נראים עקרונותיו החדשים של הודג'סון כהערות שטחיות בלבד. אך נעשה נסיון לתת להם העמקה תיאורטית בקיברנטיקה ובתורת המערכות הכללית. ''חוק הרב־גוניות הנדרשת'' של ו.ר. אשבי קובע, כי ''אם יש להשיג תוצאת יעד יציבה, אזי רב־גוניותה של המערכת השולטת חייבת להיות זהה לפחות לזו של הפעילות הנשלטת על־ידיה.'' סטאפורד ביר (שעבד בצ'ילה בימיו של איינדה) מיישם חוק זה בתורת הניהול; יתר על כן, בעבודה חדשה מאת אספחו והווארד מופיע ''חוק הרב־גוניות הבלתי־מספקת'': ''עבור כל מערכת קיימת הפרעה, שלגביה אין כל תגובה אשר תביא לידי תוצאת יעד.'' ''רב־גוניות בלתי־מספקת'' הינה אופיינית למערכות טהורות. דבר זה מהווה צידוק לעקרון של חוסר־טוהר, אם כי לא ברור לי אם הודג'סון מודע לכך, שצידוק זה הוא תיפקודי. הודג'סון מנצל מושגים אלה לשם תמיכה בטיעונו, שהסוציאליזם צריך להיות פלורליסטי, מהבחינה הכלכלית והפוליטית כאחת.

לאחר מכן מפתח הודג'סון תסריטים שונים להתפתחויות בקפיטליזם בעתיד הקרוב. בתסריט התאגידי, כלכלת השוק מנוהלת באופן בלתי־דמוקרטי על־ידי פוליטיקה של קבוצות אינטרסים ברמת המדינה. תסריט הימין החדש מנסה להחזיר את היוזמה לשוק, אלא שהדבר מוביל להפרעות חברתיות ודיכוי הולך וגובר. התסריט המומלץ על־ידי הודג'סון עצמו, כאסטרטגיה לתנועת העבודה, היא ''תהליך קשה אך מתקדם של דמוקרטי־זציה תחת משטר קפיטליסטי, אשר יוביל להפיכתו למערכת סוציאליסטית.'' סימ־

נים מבשרים לתחילת תהליך כזה יש לראות בתנועות להגברת ההשתתפות הפוליטית, בצמיחת הקואופרטיבים, בתנועת הנשים, במודעות לעניינים אקולוגיים, במסעים אנטי־גרעיניים, וכו'. "קיומה והרחבתה של הדמוקרטיה מהווים מטרה ראויה בפני עצמה, ומשימה שאין לדחותה לעתיד שמעבר לקפיטליזם. מדובר בהפעלת המנוף הדמוקרטי על המערכת הקיימת, עד אשר יושג שינוי יסודי בחברה." למרות התנג־דות השמאל, הודג'סון תומך בהשתתפות העובדים בניהולן של חברות קפיטליס־טיות; זוהי "תיבת פנדורה". "את חברת העתיד השתפנית יש לעצב מראש, במס־גרת הקפיטליזם שבהווה. העם לא ישתכנע לעולם, כי הסוציאליזם הינו בר־ביצוע, אלא אם יוכל להצביע על דוגמ־אות לכך."

הודג'סון מבקר את הגישה האורתו־דוכסית, שמערכותיה הכלכליות מסודרות בה לאורך קו, שבו בקצה אחד נמצאת הכלכלה המתוכננת, ובקצה השני, הכל־כלה החפשית (כלכלת השוק). תחת זאת הוא מציע מבט דו־מימדי, שהציר האנכי שלו מוגדר כ"היקף השתתפות העם בקביעת החלטות", והציר האופקי כ"מידת הדומיננטיות של השוק/התכנון". את המשקים השונים ניתן יהיה להציג אפוא כנקודות על־פני רצף זה. אין צורות טהורות. אפשר יהיה לשרטט נתיבים בין עמדות שונות, ובכך לצייר אסטרטגיות פוליטיות, כולל דרכים שונות שבאמצ־עותן ניתן להגיע מאותה "נקודה נוכ־חית" ל"נקודת מטרה". הודג'סון משתמש בתרשים כזה בטיעוניו נגד אותה דרך שרוב הסוציאליסטים דוגלים בה – דרך המתחילה בהרחבתה של בעלות המדינה. דרך זו טומנת בחובה את סכנת הקורפורטיזם, והודג'סון מעדיף להציע שיודגש תחילה הביזור.

הודג'סון מכנה את משמעות העקרון של חוסר־הטוהר בשם "פלורליזם כל־כלי". כן הוא טוען, כי "צורה כלשהי של פלורליזם פוליטי, בדרך כלל בהקשר של דמוקרטיה פרלמנטרית, נחוצה לתיפ־קודה של חברה סוציאליסטית בריאה, המושתתת על בעלות משותפת ופיקוח משותף על המשק." ראשית כל, פרושו של מושג "הפלורליזם" הוא ריבוי מפלגות: "...העובדה שחלקי שמאל מזל־זלים לעתים קרובות בפלורליזם, ואף פוסלים אותו לחלוטין, קשורה הן באי־הבנתם את אופי המציאות החברתית בכלל, והן בתפישתם הבלתי־סבירה על אופן פעולתה המעשית של כלכלה סוצי־אליסטית בריאה."

בכלכלה כזאת, טוען הודג'סון, יש להקצות תפקיד דומיננטי לתכנון, אך גם לכלול בה מידה מסויימת של וויסות על־ידי השוק. כיום, כאשר משווקים 12 מליון מוצרים שונים, גם למחשב המהיר ביותר יידרשו 18 שנה כדי לערוך את החישובים הנחוצים לתכנון ריכוזי של המשק כולו. אבל הודג'סון מבקר גם את הדוגלים ב"תכנון עממי", משום שאלה פוסלים הן את מושג התכנון הריכוזי והן את מושג השוק. "נשאר לנו, ככל היותר, דגם גולמי ומוגדר־למחצה של חברה פרוטו־סוציאליסטית, חברת "שדולה", כביכול, שבה העם מפעיל לחץ על המוס־דות הציבוריים, כדי שאלה יזמינו סחו־רות חלופיים כדי לענות על צרכים ברורים." חזון זה מכונה בפי הודג'סון "'אוטופיה' של הפגנות רחוב מתמידות." "אין מנוס מכך שביזור השליטה על התעשיה פרושו הקמת מנגנון שוק; עד כה לא התגלתה כל ברירה מציאותית." הודג'סון "מודע לכך שדברַי הם דברי כפירה" – טוני בן, למשל, הגדיר תכופות את הסוציאליזם כהעדר שוק. אולם, הודג'סון היה טוען, כי אין הדבר עולה בקנה אחד עם תמיכתו של בן בקואופר־טיבים כמפעלים אוטונומיים.

על חברה סוציאליסטית, אומר הודג'סון "לבנות סימביוזה בריאה בין תכנון לבין שוק הכפוף לו" – כלומר, מסגרת שהתכנון שולט בה על: (1) החל־טות ארוכות־טווח וסביבתיות; (2) מסג־רות כוללניות, כגון תחבורה; (3) נכסי הון; (4) מגזרים, כגון חינוך ובריאות, שלגביהן אין הצרכן מסוגל לבחור בצורה

הגיונית ומודעת. דרושים צעדים שיבטלו את התכונות השליליות של השוק (רכושנות, חוסר־שוויון), אך יתירו את קיומן של החיוביות (גמישות, חידושים, דרגות טיב שונות). אין זה "טיעון חיוור בעד כלכלה מעורבת", שכן אחד משני הגורמים (תכנון או שווקים) חייב להיות דומיננטי. "העתיד הינו בידי הרדיקלים ובעלי החזון."

בסוף ספרו של הודג׳סון מופיע מושג האוטונומיה. "כדי לשגשג, הדמוקרטיה צריכה לטפח מה שנראה, במובן מסויים, כמנוגד לה – כלומר, את האוטונומיה, או השליטה העצמית של המיעוט. אולם יש לעצב את האוטונומיה כך שתישאר כפופה לשליטה הדמוקרטית הכוללנית." "המטרה צריכה להיות הקמת קהילות בלתי־תלויות ככל האפשר." הסיסמה... היא דמוקרטיה ואוטונומיה... ולכן, הדרישה לשבוע עבודה בן 30 שעות חשובה מן הדרישה להלאמת הבנקים; שחיקתן של זכויות האזרח מדאיגה יותר מאשר שלילת הזכות למו"מ קיבוצי; הומניזציה של החיים והעבודה קודמת לחיפוש אחר צמיחה כלכלית."

הגם שהעסקים הקטנים "אינם מעורדים את הטובות שבתכונות אנוש, יש להתיר את קיומם... עד גבול מסויים, ואין עוד לראות בהם את סרטן הקהילה. צורות אוטונומיה כאלה – שכמעט אינן מזיקות באופן כללי, אך מאפשרות למיליוני אנשים שליטה מסויימת על חייהם – יש להן תכונות חיוביות, נוסף לתכונותיהן השליליות. על־פי מסורת השמאל, די בהיבטים של פרטיות ושוק בעסקים הקטנים, כדי לחרוץ את דינם לעתיד. אך הבעיה האמיתית מתעוררת באותם מקרים, שבהם העסקים הקטנים פועלים בניגוד לאינטרסים של הרוב ומנהלים את עניניהם הפנימיים בצורה רודנית. לפיכך, רצוי כי לא יושם הדגש על סילוקם של העסקים הקטנים ויחסי השוק, אלא על עידוד צורות דמוקרטיות, קואופרטיביות, של מפעלים בקנה־מידה קטן, במגזרי המשק המתאימים." (---)

נקודות מבט סוציאליסטיות

מה מספרים לנו שלושת הסופרים הנסקרים מנקודות מבט סוציאליסטיות? עד כמה יוכלו לסייע לנו בהגדרת האפשר ו/או הכדאי? ואם כן, מה התחום הרצוי למטרות סוציאליסטיות, ומה ההרכב הרצוי לתכנית מחקר עבור הכלכלנים הסוציאליסטיים?

ראשית, עלינו להבחין בין ארגונם הפנימי של מפעלים מחד, לבין היחסים בין מפעלים אלה לבין עצמם, או ביניהם לבין הצרכנים מאידך. לדגם המפעל הקפיטליסטי ארגון פנימי הירכי (או, במלים של מארכס, "עריצותו של בית־החרושת"); ההנהלה עומדת על זכותה לנהל, והוצאת הערך העודף בצורת רווחים הינה תנאי מוקדם להישרדות המפעל. ברור, כי דמוקרטיה פנימית מלאה לא תעלה בקנה אחד עם גישה זו, אם כי הודג׳סון טוען, כי "השתתפות הפועלים" הינה תיבת־פנדורה הקוראת תגר על ארגונו הקפיטליסטי של תהליך העבודה. על־פי גורז, **אין כל אפשרות** של ארגון דמוקרטי של התעשיה המודרנית. הוא טוען, שאופן פעולתה של הטכנולוגיה הכרוכה בתעשיה זו מצריך הכתבת תיאום ומשמעת על־ידי הדרג העליון כתנאי ליעילות. מכאן הוא מגיע לנקודת מבט דואליסטית, שלפיה לא ניתן לצפות לקיומה של עבודה רצויה – עבודה המאפשרת, **בכוחות עצמה**, את מילוי רצונות העובדים – אלא מחוץ למנגנון התעשייתי. אך תחום האוטונומיה של גורז, למרות מחאותיו, דומה לתחום של תחביבים, בעוד שהמאבק האמיתי לקיום מתנהל במקום אחר, בעולם המנוכר של התעשיה. כנגד דואליזם זה מציעים נוב והודג׳סון תסריט עשיר יותר, ובו מפעלים מסוגים שונים ובצורות שונות.

לא כל אחד רוצה לעבוד במבנה המתנהל באורח עצמאי, ואין לצפות לכך שכל אחד ירצה זאת. נוכל, אולי, להסיק, כי על נקודות־המבט הסוציאליסטיות לקחת בחשבון יחידות עבודה בעלות סוגי

ארגון שונים – אך בתנאי שמגזר הניהול העצמי יהיה גדול בהרבה מהקיים כיום.

האפשרות של ניהול עצמי פנימי קשורה הן בגודל המפעל והן במורכבותו. למרות המחקר הכלכלי שבוצע עד כה, טרם ברור לנו עד כמה קשורה הצמיחה במפעלים קפיטליסטיים בצרכים ו/או צורות משק טכניות, ואף לא באיזו מידה נובעים גידולן ומיזוגן של פירמות מסיבות אחרות, הכרוכות בכוח השוק, בהון, ובבניית אימפריות ניהוליות. למשל, כבר אמרו מספר מומחים בתעשיית הרכב, שבעולם המערבי ״אין מקום אלא״ לשבעה יצרני מכוניות בהיקף תחרותי. אין זאת אומרת דווקא, שאין טעם להקים מפעל קטן, או קבוצה של מפעלים, לייצור מכוניות; פרושו של דבר הוא כי רק ענק מסוגל להתחרות בענקים אחרים בקנה־מידה כלל־עולמי.

באופן דומה הוכיח מחקר (Prais, 1981), כי לגידול הניכר בריכוז אזורי התעשיה בבריטניה לאחר מלחמת העולם השניה לא נלווה גידול כללי במימדי המפעלים עצמם. אחדים (לדוגמה: Tomlinson, 1982:132) טוענים, כי פרוש הדבר שאין כל צורך טכני במימדי הענק שסיגלו לעצמם מפעלים רבים, וכי החזון הסוציאליסטי יוכל לקחת בחשבון את פיצולם למקומות עבודה קטנים יותר, שבהם תוכל הדמוקרטיה הפנימית להתפתח ולשגשג. אלא שאין הדבר פשוט כל־כך: ייתכן שבכל־זאת ישנם יתרונות טכניים בהתאגדותם של מספר מפעלים; ומהו הגודל הקריטי, שמעבר לו הופכת הדמוקרטיה הפנימית למסובכת מדי? אולם מתקבל על הדעת, שיהיו מחלקות קטנות עצמאיות בתוך הפירמות הגדולות. במידה מסויימת חופף רעיון זה את גישותיהם של מנהלים ותיאורטיקנים קפיטליסטיים אחדים, במיוחד בתעשיה המבוססת על חדשנות בקצב מהיר. נתון נוסף, חשוב יותר לשמאל, הוא, שהחשיבה בכיוון זה עונה על עקרונות ״הכלכלה הירוקה״, המדגישה קנה־מידה קטן, מקומיות, ואקולוגיה. אך בכל הגישות האלו (וכן בגישתו של גורז) טמון ליקוי גדול ומשותף: הם מזניחים לחלוטין את שאלת היחסים בין המפעלים – אם אלה מפעלי תכנון או מפעלי שוק – ואת תוצ־אותיהם.

אמנם יש קשר בין ארגון פנימי לקנה־מידה. אך כל הקטנה בקנה־המידה של מפעלים מעלה את בעיית היחסים בין היחידות השונות, והשלכותיה על התהוות המעמדות, התרבות, והפוליטיקה.

תכנון או שוק?

תכנון או שוק? זו החידה הגדולה והבלתי־פתורה של הכלכלה הסוציאליסטית. קשה שלא להסכים עם נוב, כי אין דרך שלישית – אלא אם כן נסכים לזנוח, באופן חלקי, את חלוקת העבודה החברתית, ונחזור לעצמאות מקומית חלקית על בסיס של כלכלה-ללא-שוק: רעיון שככל הנראה תואם את חזונו של גורז. גם אז, קשה להבין כיצד לא יצוצו מחדש ייצור המצרכים והשוק באופן ספונטני – אלא אם כן ייאסרו על־פי חוק... ואז נראה כנגד עינינו את חלום־הבלהות של נוב: אדם הנעצר והנזרק לכלא משום שפתח מסעדה. וביקורתו של הודג׳סון על ״התכנון העממי״ נראית מבוססת למדי. הדוגלים בתכנון עממי פשוט טרם תפשו את מורכבותה של הכלכלה בת־ימינו: מורכבות היוצרת את הצורך באלפי החלטות, המבוזרות היטב במסגרת של כלכלת שוק. קשה לקבל את החלפתן של החלטות אלה על־ידי סדרת דיונים אין־סופית, או ״אוטופיה של הפגנות רחוב מתמידות״. גם נוב טוען, שרעיון קבלתן של כל החלטות הייצור באמצעות תהליך פוליטי דמוקרטי אינו בגדר המציאות.

אפשר, אולי, ללמד סנגוריה על הדגם הסובייטי לתכנון ריכוזי בתור הרע במיעוטו לעומת כלכלת השוק. לכל הפחות יוכל התכנון הריכוזי למנוע את ייסורי העוני, חוסר הבטחון, והאבטלה. אבל תמורת אלה, הוא מבטיח את ייסורי

העריצות, הנוקשות, וחניקת היצירתיות והיוזמה.

התפקוד הטכני של מערכת השוק הוא מוקד התחיה החדשה של האידיאו־לוגיה הימנית (הארגון הפנימי של המפעלים מודגש הרבה פחות). לדבר זה היבטים שונים. התיאורטיקנים של אידי־אולוגיה זו מוכיחים באופן מתימטי, כי ''התחרות המושלמת'', הנחזית כמערכת שוק דמיונית ואידיאלית – אוטופיה בורגנית – מפיקה תוצאות ''אופטימליות'' התואמות את הנחות היסוד שלהם. כידוע, הנחות אלה – ריבוי חברות קטנות, צרכנים בעלי טעם קבוע ופרטי, וכו' – רחוקות מאד מהמציאות של ג'נרל מוטורס ו–י.ב.מ. יתרה מזאת ''האופטי־מום'' המושג, כביכול, במערכת זאת, אינו קשור כלל בחלוקת הכנסה. אך בכל זאת, הכלכלנים הבורגנים, ללא יוצא מן הכלל, לוקחים את העולם הדמיוני הזה כנקודת ייחוס בבואם לשפוט את העולם הממשי.

ברמה מעשית יותר, כלכלני השוק מצביעים על שלושת התפקידים של מערכת המחירים בהכוונת הקצאתם של האמצעים על פי הצרכים (וכמובן, על פי היכולת לשלם) (לדוגמה: פרידמן, 1980:33–44): המחירים משדרים מידע, נותנים תמריצים, ומחלקים גמולים. למעשה, רוב הקשיים בתכנון הריכוזי נובע מכך, שלמחירים במערכת כזאת אין תפקידי מידע ותמריץ. (נוב אמנם מעלה את נושא התמריצים המוסריים, אך פוסל אותם כפעוטי ערך.)

לאלה מאתנו שאינם תיאורטיקנים בכלכלה, השוק והתחרות בחיי היום־יום מופיעים בשתי צורות, הנראות כסותרות זו את רעותה. מנקודת מבטו של הצרכן, התחרות בין יצרנים נראית כתופעה חיובית, שכן היא מעודדת מוצרים ושרותים טובים וזולים יותר (אם כי עלול להיווצר בזבוז אמצעים סמוי, על פרסום, כפילויות, וכו'). לעומת זאת, לפועל נראית התחרות כדבר שלילי, המפעיל לחץ כלפי מטה על שכרו ותנאי עבודתו; ''השוק'' נתפש על־ידי הפועל ככוח הרסני, המסוגל לסגור את המפעל או את הקואופרטיב שבהם הוא עובד, ובכך לשלול ממנו את פרנסתו. התכנון הריכוזי מונע, אמנם, את חוסר־הבטחון של השוק, אך אינו רגיש לרצונותינו בתור צרכנים.

מה אופייני ל''תערובת'' (על־פי נוב) משני אלה? הודג'סון מחדד את השאלה, הן באפיינו את המערכות הכלכליות כ''מכלולים בעלי מבנה מעוצב'', והן ב''עקרון של חוסר הטוהר'' שלו. הבעיה כאן היא לגלות את השוני בין המוצע על־ידי הודג'סון לבין ''הכלכלה המעו־רבת'', המוכרת היטב לאנשי מערב אירופה, ושבה קיימים מונופולין ממלכ־תיים ביורוקרטיים יחד עם חברות־ענק רב־לאומיות. אחד מהשניים חייב להיות דומיננטי; ומתפקידה של כלכלה סוציא־ליסטית להבטיח שהתכנון יהיה הכוח הדומיננטי, ושתפקידו של השוק (למרות חיוניותו) יישאר מוגבל. כפי שכותב איטוול (Eatwell, 1982:143): ''בדומה לאש, השוק הינו משרת טוב, אך אדון גרוע.'' לי נראה, כי אימרה זו מצביעה באופן מדוייק ביותר הן על הפרובלמ־טיקה הטמונה בנושא והן על תכנית המחקר הדרושה לכלכלנים סוציאליס־טיים.

האם כל זה אינו בגדר אשליה, כניעה לרעיונות הבורגנות ורמאות זרמי המרכז? נדמה לי, שלא. דיכוי השוק בכוח המדינה גורם לאבדן גדול מדי. אכן, לתחרות היבטים שליליים. משימת הסוציאליסטים היא למצוא חוקים וכללים, שיצמצמו את ההיבטים השלי־ליים ככל האפשר.

תחרות, תרבות, מבנה המעמדות, פוליטיקה

בעוד שגורז מתעלם משאלת השוק־לעומת־התכנון, נוב והודג'סון מקדישים תשומת־לב מועטה מדי להשפעות הבלתי־רצויות של השוק והתחרות. ראשית, מערכת של שוק תלויה בתמריצים חומ־ריים, ובכך מעודדת תרבות רכושנית. תגובתו של הודג'סון מסתכמת בציטוט המהגר הפולני ברוס, שטען כי, על־פי נסיונו, הרכושנות שולטת יותר במזרח מאשר במערב. נוב מעיר, כי ''הצד הרע

של התחרות'' צץ גם בברה"מ, מחוץ להקשר השוק. אף לא אחת מתגובות אלה היא ענינית ממש. יתר על כן, מערכות השוק מחוללות חוסר־שוויון – אם שיטת התמריצים פועלת, אזי המצליחים מקבלים יותר, ואילו הנכשלים מקבלים פחות. תופעה זאת ניתנת לריכוך באמצעות מסים והטבות; אך בכל־זאת קיים מתח ברור בין יעילות התמריצים החומריים לבין השוויוניות. הסוציאליסטים הם אנשים שאיכפת להם; רבים בתוכנו רואים את השוק בתור מחולל סבל, פשוטו כמשמעו.

חשובות עוד יותר, אולי, הן ההשלכות על מבנה המעמדות והתפתחותם. אנשי שמאל מסויימים מתנגדים זה מזמן לקואופרטיבים בטענה שהללו מעודדים, כביכול, מנטליות של עסקים קטנים בקרב עובדיהם, ומסכסכים, כביכול, בינם לבין עובדי הקואופרטיבים האחרים – בניגוד לאיגודים המקצועיים, המלכדים פועלים מקשת רחבה של מפעלים. נוב (1983:42) מתייחס לגישתו של לנין, כי ''הייצור הזעיר מחולל את הקפיטליזם והבורגנות באופן מתמיד, יום יום, שעה שעה, באופן ספונטני, ובקנה־מידה המוני.'' אכן, על־פי לנין, ''קל פי אלף להכניע את הבורגנות הגדולה והריכוזית מאשר 'להכניע' מליונים על גבי מליונים של בעלי עסקים קטנים; אך אלה, בפעילותם הרגילה, היום־יומית, הבלתי־נראית, החמקנית, והמערערת, משיגים אותן התוצאות הדרושות לבורגנות והנוטות להחיות את הבורגנות.'' (1970:33)

ברור, כי נוב אינו מסכים עם גישה זו. אך כיצד יוכל סוציאליזם בר־ביצוע למנוע את הגשמת נבואתו של לנין, שהקפיטליזם יעלה ויצוץ ללא הרף, כעשבים שוטים בגינה? נוב טוען, שניתן לעשות זאת על־ידי הגבלת קנה־המידה של המפעלים הפרטיים ואיסור על הכנסות מבעלות טהורה על רכוש. (האם זה ''בר־ביצוע''? מה לגבי אדם המועסק במפעל שבו הוא נמנה גם עם בעליו, והמפחית בהדרגה מהיקף עבודתו, אך הממשיך למשוך אותה משכורת?)

האסטרטגיה הסוציאליסטית ותכנית המחקר לכלכלנים סוציאליסטיים

התמיכה ב''צורות חדשות של בעלות חברתית'' (למשל, בקרב חלקים מסויימים במפלגת הלייבור הבריטית) נראית בעיני אחדים כנסיון מצד סוציאל־דמוקרטים ימניים לבלבל את השמאל ולזכות בתמיכתו במדיניות המנוגדת להלאמה, אך התואמת את רצונות הבוחרים על־פי סקרי דעת קהל. לעומת זאת, הדוגלים במפעלים בבעלות מוניציפלית, קואופרטיבים, וכדו', עשויים לראות בעצמם את השמאל, ובמגיניהם של ההלאמה המסורתית ושל ''הכלכלה המתוכננת'' את הימין.

בלבול זה נובע (על־פי גישתו של הודג'סון) מכך, שסוקרים שני מימדים שונים בבת אחת: מימד העבודה לעומת ההון, ומימד הדמוקרטיה לעומת הביורוקרטיה והטוטליטריות.

יתכן כי התוקפים צורות מקומיות, קטנות, ונסיונות של בעלות חברתית, רואים את חולשתן של צורות אלה בהשוואה לאונו של ההון. על־פי גישה זאת, תוביל התמיכה בקואופרטיבים, למשל, לקידום מגזר המנצל את עצמו והכפוף לתאגידי־ענק קפיטליסטיים, שיחלבו ממנו את הערך העודף, עד אשר יחליטו למחצו כליל; ואילו כל נסיון של מדיניות תעשייתית מקומית אינו אלא אשליה בהיעדר מדיניות תעשייתית לאומית, מופעלת על־ידי ממשלת שמאל חזקה. ברור, כי על ממשלת־מעבר סוציאליסטית לשלב את קידומם של מפעלים קטנים ובינוניים בבעלות חברתית עם מדיניותה התעשייתית, וכן עם מגזר המפעלים הממלכתיים המתוכננים. אך אכיפת המשמעת של כוחות השוק על מפעלים בבעלות חברתית אינה בהכרח דבר רע, כל עוד כוחות אלה מסתכמים בהבעת רצונות הצריכה של העם.

הדגשת ''השוק'' באידיאולוגיה הימנית מערפלת את עצם הכוח הנובע מבעלות, או משליטה, על אמצעי הייצור. יתכן שתופעה זו הסיחה את דעתנו לעבר

״השוק״ בתור גורם מארגן, המואשם בתחלואי הקפיטליזם, עד כדי כך ששכח־נו את השאלה החיונית הרבה יותר של הכוח. כפי שטוען וויינרייט (1984, Wainwright): ״ביחסי ייצור שונים, השוק משמש לתפקידים שונים... על כן, חייבת אסטרטגיה סוציאליסטית להתמקד על שינוי הייצור עצמו, כולל שינוי תפקידה ותוצאותיה של התחרות בין מפעלים.״

הסכנה הטמונה ב״דיון מחודש על הלאמה״, כגון זה המאומץ על־ידי מפלגת הלייבור, היא, שיוביל להורדת ההלאמה מסדר היום, בעוד ש״צורות הבעלות החברתית החדשות״ נזנחות בשקט, לשילוב התכנון והשוק, כפי שהוא נדון במאמרי זה, אין כל קשר לתופעה, המכונה בפי חברות־הענק הרב־לאומיות בשם ״כלכלת שוק חברתית״.

ישנן נקודות נוספות, העולות בספ־ריהם של גורז, נוב, והודג׳סון, אך נבצר ממני, מחוסר מקום, לדון בהן: למשל, היחס בין מבנים חברתיים למבנים פולי־טיים, ומושג הטוטליטריות. ברצוני להציע, שנוכל לגלות בעבודות אלה יסודות אחדים לתכנית מחקר לכלכלנים סוציאליסטיים – תכנית הצופה לקראת העתיד, והמעורה בעיניני דיומא.

יסודותיה של תכנית כזאת יכללו:

★ מבנים המשלבים תכנון ושוק.

★ היבטיה החיוביים והשליליים של התחרות, והסדרתם של היבטים אלה.

★ השלכותיהן של צורות הבעלות השונות.

★ תורת ארגון סוציאליסטית לניהול מפעלים באורח דמוקרטי.

★ הנהלת חשבונות סוציאליסטית ברמת המפעל וברמה הלאומית; ביקורת חשבונות סוציאליסטית.

★ מפעלים בקנה־מידה קטן וגדול: בעד ונגד.

★ סגולותיו ומגבלותיו של ״התכנון העממי״.

★ האפשרויות של צורות ארגון חד־שות הנובעות מהשימוש באלקטרוניקה.

★ השלכותיהן של מדיניות תעשייתית, צורות מפעלים חוקיות, ומערכות תמרי־צים על מבנה המעמדות והתרבות.

★ תפקידן של השכבות הניהוליות והיזמות הקיימות באסטרטגיית־מעבר.

★ היחס בין הכלכלה הסוציאליסטית, תנועת העבודה, ונקודת המבט האקולו־גית של הכלכלה ״הירוקה״.

אכן, המלאכה מרובה; ודומני, שקריאה זהירה וקפדנית של עבודות הסופרים הנסקרים כאן תשמש התחלה טובה.

ביבליוגרפיה

Benton, T. (1984) *The Rise and Fall of Structural Marxism*, Macmillan.

Eatwell, J. (1982) *Whatever happened to Britain?*, Duckworth/BBC.

Fine, B., L. Harris, M. Mayo, A. Weir, E. Wilson (1984) *Class Politics: Answer to its Critics*, Central Books.

Friedman, M. (1980) *Free to Choose*, Penguin.

Gorz, A. (1980) *Ecology as Politics*, South End Press.

Gorz, A. (1982) *Farewell to the Working Class*, Pluto.

Hall, S. and M. Jacques (eds) (1983), *The Politics of Thatcherism*, Lawrence and Wishart.

Hegel, G.W.F. (1956), *The Philosophy of History*, Dover.

Hodgson, G. (1984), *The Democratic Economy*, Penguin.

Illich, I. (1983), *Gender*, Marion Boyars.

Jacques, M. and F. Mulhern (eds) (1981), *The Forward March of Labour Halted?*, Verso.

Lenn, V.I. (1970), *'Left Wing' Communism: An Infantile Disorder*, Peking.

Marcuse, H. (1975), 'Marxisme et Feminisme', in *Actuels*, Galilee.

Marx, K. (1959), *Capital*, Vol. 3, Lawrence and Wishart.

Nove, A. (1983), *The Economics of Feasible Socialism*, George Allen and Unwin.

Prais, S.J. (1981), *The Evaluation of Giant Firms in Britiain*, 2nd edition, Cambridge.

Tomlinson, J. (1982), *The Unequal Struggle: British Socialism and the Capitalist Enterprise*, Methuen.

Touraine, A. (1978), 'La revolution culturelle que nous vivons', *Le Nouvel Observateur*, 1 August.

Wainwright, H. (1984), 'What's wrong with "The Market"', *Socialist Society Bulletin*, London, December.

New Socialist

רפאל סמואל

פולחן התכנון

התכנון השתרש עמוק בלב הדמיון הסוציאליסטי. נועד לו תפקיד של תרופת פלא, הן בימין של תנועת הפועלים והן בשמאלה. מן הראוי, אם כן, לזכור כי זו תופעה מאוחרת יחסית בהשקפה הסוציאליסטית. מייסדי התנועה העדיפו לראות בקואופרציה ''מדעית'' או באוטופיות את חזון הסדר החברתי החדש, ולאו דווקא בתיאום או בתכנון. הם לא דגלו בפיקוח והכוונה או בסמכות מבקרת, אלא בהתארגנות של יצרנים בהנהלה עצמית.

כאשר הסוציאליזם קיבל מפנה ''אטאטיסטי'', עם הקמת תנועת המונים בשנות ה־90 של המאה הקודמת וייצוג תנועת העבודה בפרלמנט, לא נתן את דעתו על מדיניות כלכלית אלא על חקיקה חברתית ובעיות רווחה – כמו, למשל, בתביעה הכל־אירופית ליום עבודה בן 12 שעות. בתחומים אחרים – כגון בהתנגדותם לחימוש ולמלחמה – עסקו הסוציאליסטים דווקא בהגבלת כוחה של המדינה, ולא בהגברתו. כמו קודמיהם, מנתצי המוסכמות בשנות ה־40 של המאה ה־19, הם חלמו עדיין על ביטולה המוחלט של המדינה. כזו היתה אף גישת המהפכנים: ב־1917, עוד ממש ערב מהפכת אוקטובר, שאף לנין עדיין באופן בלעדי לדמוקרטיה של הפרולטריון; הקומונה הפריזאית שימשה לו דוגמה.

התכנון אינו מופיע במצע היסוד של מפלגת העבודה, ''הלייבור והסדר החברתי החדש'', ובחוקתה משנת 1918. אמנם מוזכר שם מושג ההלאמה לגבי תעשיית הפחם והרכבות, ובהתחייבות המפלגה לבעלות הציבורית – אולם לא בתור אמצעי של מדיניות כלכלית, אלא כדרך להשגת יתר שוויון, לשבירת מונופולין, לחלוקה מחדש של ההון ולמען קידום הדמוקרטיה התעשייתית. אין גם כל זכר למושג התכנון ב''אנציקלופדיה של תנועת העבודה'', כפי שנוסחה על־ידי ה.ב. ליז-סמית ב־1924. ג.ד.ה. קול, במאמרו על ''שיקום תעשייתי'', מעוניין אך ורק בשינוי שיעשה את התעשיה אחראית בפני פועליה – ''האצלת סמכויות כוללת של כוח ואחריות בכל הדרגות והרמות.''.

חשדנות כלפי המדינה

בשנות ה־20 עסקה מפלגת העבודה בחובת הדיווח והאחריות של מנהלי המשק, ולא בהכוונתו. אף מי שנודעו כתומכים בריכוז הכוח הכלכלי בידי המדינה (''אטאטיסטים''), כמו בני הזוג ווב (Webb), דגלו באותה עת בניהול

מתוך New Socialist**, ירחון מפלגת הלייבור הבריטית, מס. 34, ינואר 1986. תרגום: חנה לש.**

המחבר מרצה בראסקין-קולג', אוקספורד, ועורך כתב-עת של סדנה היסטורית.

עצמאי בתעשיה; ספרם "חוקה לקהיליה סוציאליסטית" (1920) עסק באופן בל־עדי בהרחבת תחומי הקואופרציה והשל־טון המקומי ובהנהגת דמוקרטיה של יצרנים. התעשיה היתה אמורה להיות מבוקרת לא על־ידי הממשלה ולא על־ידי בית הנבחרים, אלא על־ידי "פרלמנט חברתי" חדש, שבידיו תהיה הסמכות להחליט בכל תחומי התעשיה והשרות הציבורי. התפעול היומי של התעשיות והשרותים היה צריך להיות על יסוד של ניהול עצמי קולקטיבי של ועדי עובדים, אשר ישתפו פעולה עם ההנהלה. ב"קהי־ליה הקואופרטיבית" שבעתיד לא יהיה כל מקום לבעלות.

"החוקה" של הזוג ווב ינקה מנס־יונם העשיר בקואופרציה, באיגוד המק־צועי ובשלטון המקומי. אך היא משקפת גם את התסיסה בתנועה למעורבות הפועלים שהתעוררה כשנים שלאחר המלחמה - בתקופה של תנועת "הגיל־דות" בענף הבנין והחתירה לניהול עצמי ברכבות. הקהיליה האידיאלית שלהם היתה אמורה להיות מופעלת אך ורק באמצעות הפצת ידע. אכן, זהו חזון אציל של דמוקרטיה משכילה, שבה הורחב עקרון הייצוגיות לכל תחומי החיים הלאומיים.

פיליפ סנודון (Snowdon), מדינאי סוציאליסטי בעל השקפות רדיקליות ונונ־קונפורמיסטיות, ביטא דעה דומה, אם כי מוגבלת יותר, בספרו "תנועת העבודה והעולם החדש" (1920). כמו בני הזוג ווב הוא מגדיר את הסוציאליזם בתור הפעלת העיקרון הדמוקרטי לארגון ולניהול תעשיה.

באופן כללי, אדישותה של תנועת העבודה בעת ההיא משקפת את דמותה כמפלגה אזורית. ובהיותה תנועה אנטי־מלחמתית בוודאי שלא נטתה לתמוך בהמשך שיטות הפיקוח של שנות המל־חמה. מפלגת הלייבור חזרה לשלטון ב־1924 על מצע של "סחר חפשי" ומנהי־גיה התנגדו הן למיסוי והן למכסים ולא בחלו בניצול עמדתה זו למטרות אלקטו־ רליות. שלא כאחיהם לאחר 1945, היו מנהיגי הלייבור דאז רחוקים מלהיות להוטים לאחוז במנופי העוצמה הכלכ־לית; בעת ההיא הם אימצו לעצמם עדיין את החשדנות הליברלית הטיפוסית של המאה ה־19 כלפי המדינה. ג'ימי תומאס, בספרו "כאשר תשלוט מפלגת הלייבור" (1920), תומך ב"דבולוציה" - קרי הא־צלת סמכויות מן המדינה לאזורים ולעיריות. הוא התנגד לפיקוחים של ימי המלחמה, אישר מחדש את עקרון הסחר החפשי, ובאשר ליזמה הציבורית, ציפה הרחבה מתמדת של מסחר עירוני.

בשנות ה־20 גם הקומוניזם לא היה מזוהה עם רעיון התכנון. באותה תקופה שלאחר המלחמה, כאשר קומוניזם וסינ־די קליזם מהפכני נחשבו זהים כמעט, היו מעיני הקומוניסטים נתונים לשליטה פועלית. רק מאוחר יותר התחזקה המגמה ל"מהפכה עולמית", לפעולה ישירה ולמלחמת המעמדות ב"מקום הייצור", בתור כוחות השחרור שישימו קץ לקפיטליזם. מועצות פועלים (סובייטים) היו אמורות לשמש בתור סוכנים לסדר החברתי החדש, תוך כדי אימוץ הדוגמה של מהפכת אוקטובר בכל מקום. הבולשביקים - אשר בהתחלה ייצגו את ההמונים ברוסיה ולא את שוטריה - העלו על נס את שלטון הפועלים בניהול, יחד עם הסיסמה של "שלום, לחם ואדמה". בתחילת המהפכה תיאר לנין את הסדר החדש במעט במושגים של הזוג ווב בתור "דמוקרטיה של יצרנים וצרכנים".

צמיחת התכנון

אכן, המנהיגים הבולשביקים - כמו אמני התקופה - השתכרו מפוטנציאל המנגנון. גם לנין וגם טרוצקי התעניינו מאד ב"טיילוריזם" (ניהול "מדעי") כאמצעי לשחרור רוסיה מפיגורה העמוק. לנין, כשהגיע לשלטון, עבר לתפישה אטאטיסטית יותר של הסוציאליזם. ב־1918 הצהיר, ש"הקומוניזם זקוק לריכוזיות מירבית של הייצור בקנה־מידה גדול ברחבי המדינה".

אלא שעם סיום מלחמת האזרחים הוחלפו אמצעי החרום של ״הקומוניזם המלחמתי״ במדיניות הכלכלית החדשה (NEP), שהחזירה את עליונותם של כוחות השוק. המשק הסובייטי של שנות ה־20 היה בעיקרו משק פרטי והתכנון בא לביטוי יותר בדיבורים מאשר במעשה. ״גוספלן״, הוועדה לתכנון הלאומי שהוקמה ב־1921, שימשה אך ורק כגוף מייעץ. (טרוצקי טען לשוא שיש לתת לה כוח ביצועי). הוועדה אויישה ב״מומחים בורגניים״ ולא (כמו הממשלה המהפכ־נית) בקומיסרים עממיים. תכנונה עסק יותר בייעוץ מאשר בהכוונה.

״תכנית החומש הראשונה״, שהחלה ב־1928 (אם כי דובר עליה עוד שנתיים קודם לכן), לא שינתה את המצב מיד, שכן מתכנניה היו חלוקים בינם לבין עצמם באשר לסדר העדיפויות. לדעת כל החוקרים, רק ב־1929, כאשר גובשו היעדים, הוגבר הקצב והונהגה הקולקטי־ביזציה הכפויה של החקלאות, צעדה ברה״מ צעד מכריע לקראת משק מתוכנן. אין ספק, כי התכנון לא מילא כל תפקיד באידיאולוגיה הקומוניסטית או בזו של מעריציה ומבקריה בשנות ה־20. תשומת לב רבה הרבה יותר ניתנה בעת ההיא למתקפה על הדת, לשחרור חיי המין (אחד הדחלילים של השמרנים בבחירות של 1924 בבריטניה היה שהלייבור עומד ״להלאים את הנשים״, כפי שנעשה הדבר בברה״מ). ״הנסיון הרוסי״ התקבל הן על־ידי תומכיו והן על־ידי מתנגדיו במונחים פוליטיים–מוסריים יותר מאשר במונחים כלכליים.

המונח תכנון היה במקורו ביורוק־רטי וטופח על־ידי האדמיניסטרציה הבכירה שהוסמכה לגייס את המשאבים הכלכליים בזמן מלחמת העולם הראשו־נה. היתה זו תופעת־לוואי של הקפיט־ליזם המלחמתי, שגובשה תחילה בגר־מניה, שבה הוקם ב־1914 משרד לתכנון במסגרת המחלקה לחומרי גלם במשרד ההגנה הפרוסי. רתנאו ומולנדורף, שניהם שרים בעלי השפעה בזמן המלח־מה ובשנים הראשונות של רפובליקת ויימאר הגרמנית, לחצו לאמץ תכנית שאפתנית, שמטרתה רציונליזציה ושיקום של המשק ושלפיה ישועבד האינדיווידו־אליזם של עולם העסקים לצרכים האורג־ניים של הכלכלה המשותפת. זה היה הדגם שעל־פיו נערכו נסיונות התכנון של המשטר הסובייטי הצעיר. גם בצרפת בזמן המלחמה עובדו תכניות שיקום שחזו הכפפת העסקים הפרטיים לוויסות ולפיקוח ממשלתיים.

בבריטניה של שנות ה־20 היו אלה הליברלים – ובפרט אלה שהתנסו בממש־לה בשנות המלחמה, כגון בוורידג׳, קיינס, ולויד ג׳ורג׳ – שהפכו את עצמם לשליחים לרעיון התכנון. ב־1924 פרסם לויד ג׳ורג׳ את ספרו ״פחם ועוצמה״ ובו הוא מפתח מחדש את אחת מתכניות השיקום הנשכחות של ממשלת הקואלי־ציה בזמן המלחמה. בוורידג׳ התבסס על נסיונו כשר ההספקה ושר התחמושת, כשהציע להקים ״מטכ״ל כלכלי״. והיה זה קיינס שבסופו של דבר הצהיר, באול־פניות הקיץ של הליברלים, כי הגיע הקץ לעידן ה״לסה פייר״ (הכלכלה החפשית), המליץ על כסף זול כאמצעי למלחמה באבטלה ואף חזה ״מיתת נשיקה״ למשקיע הפרטי.

״התחקיר התעשיתי״ (1928), הספר הצהוב המפורסם של הליברלים, היה כתב אישום מרחיק־לכת של התעשיה הברי־טית. התחקיר מתייחס אל ראשיתה של האבטלה ההמונית ואינו נרתע מלהאשים בכך את ההשקעה הפרטית. יש בספר המלצות להתערבות ממלכתית בתעשיה, הרחבת היוזמה הציבורית ואימוץ עבודה יזומה כאמצעי להקלת חוסר העבודה. כאן מאגר הרעיונות, שמהם שאבו הפולי־טיקאים אחרי המשבר הכלכלי העולמי, לרבות אנשים כאוסוואלד מוסליי והארולד מקמילן, כמו גם אדמיניסטר־טורים בכירים כג׳ון רייט וכן השדולה הרפורמית, שהעלתה סדר־יום חדש למדי־ניות החברתית.

התכנון – רעיון לא־סוציאליסטי

מפולת הבנקים בוואל־סטריט וכשלון

הממשלה ב־1929/31 היו הגורמים שבסופו של דבר שינו את עמדותיה של מפלגת הלייבור וגרמו לה - וכן גם למת־חריה - להיות פתוחים לרעיונות תכנון. תוך שינוי מיוחד במינו בעמדות מדיניות וכלכליות זכה מושג התכנון - שעד לשנות ה־20 נעדר לחלוטין מן המילון הפוליטי של הלייבור - לעוצמה מיסטית. לפתע היה זה לניב השגור ביותר בניסוח תכניות שיקום למיניהן. הדעה שהיוזמה הפרטית והקפיטליזם נמצאים בנסיגה, שאין ביכולתם להושיע את עצמם ללא עזרה, שהשיטה התחרותית נכשלה ושהתערבות ממלכתית היא צו השעה - זאת היתה החכמה המקובלת של התקו־פה, אבחון מאוחד של כל שלוש המפל־גות.

התכנון היה למושג אוניוורסלי הנישא בפי כל, במישור הלאומי, האזורי והמקומי כאחד. התכנון היה אמור לפתור את בעית חוסר העבודה ואת המחסור בהשקעות ולהיות התרופה היחידה למש־בר בעולם. במישור אחר ישחרר התכנון עוצמה של טכנולוגיה חדשה. אוואן דורבין, אחד מאדריכלי החשיבה החד־שה בלייבור, כתב ב־1935 בספרו ״מגמות חד־שות בסוציאליזם״: ״בימים אלה אפשר כמעט לומר שכולנו מתכננים. אכן, התכ־נון היה לאחד המוש־גים שכמעט אין חול־קים עליו במי־שור הבין־מפלג־תי. הלייבור מציעה סוציא־ליזציה ובעקבו־תיה תכנון של מגזר תעשייתי גדול על־ידי כינון 12-10 תאגידים ציבו־ריים. והרי לך ללא ספק מפל־גה של תכנון.

אך היתה זאת המפלגה השמרנית שהע־בירה את חוק אספקת החשמל ב־1928, רשמה את חוק רשות התחבורה של לונדון בספר החוקים, גרמה לקרטליזציה חלקית בתעשיה החקלאית, ניסתה לארגן מחדש ולאחד את תעשיות הברזל והפלדה, סיבסדה את התובלה הימית והחלה שלבים ראשונים של תכנון גיאו־גרפי. כל האמצעים הללו תובעים, במידה זו או אחרת, פיקוח חברתי על התעשיה. קיים, איפוא, הסכם חשוב בין המפלגות הגדולות שעבר זמנה של היזמה הפרטית בהכוונה עניננו הכלכליים״.

לא היה כל ייחוד סוציאליסטי במדי־ניות התכנון החדשה של הלייבור. התופעה היתה כמו שינוי סייסמי בעולם הקפיטליסטי כולו. היא אומצה על־ידי הפשיסטים באיטליה, על־ידי הניו־דיל בארה״ב, והרעיון של יזמה קפיטליסטית ריכוזית ומתואמת התקבל גם בתעשיות מתקדמות בבריטניה.

תכנון?

הרשות הציבורית, אמצעי שנבחר על־ידי הלייבור לשמש כמכשיר להלאמה, נוסתה כבר בשנות ה־20 בניהול ה־ב.בי.סי., במדור הייעור ובחברת החשמל ומאוחר יותר גם בחברת התעופה הבריטית. באשר לתכנון האזורי, הקדימה "הקואליציה הלאומית" את הלייבור לאחר המלחמה במדיניותה של הלוואות וסובסידיות ל"אזורים מיוחדים" ושל הכוונת השקעות פרטיות. והפיקוח על המטבע ומועצות השיווק לחקלאות הבריטית היו דוגמאות ברוכות עוד יותר למעורבות ממשלתית בכלכלה מעורבת. דוברי הלייבור עצמם הדגישו, כי המבדיל את הצעותיהם מאלו של השמרנים והליברלים היו המטרות שהציבו לעצמם - הגדלת השוויון וצמצום הפערים המעמדיים; אך תכניותיהם התבססו על המשך קיום התעשיה הפרטית, אם כי באופן מבוקר.

אם כי הציגו את התכנון כעניין של "הגיון פשוט", הרי הפיכתו לאליל כל־יכול העלתה אותו מאמצעי מינהלי לרמה של כעין אידיאולוגיה. הוא העניק עמדה בעלת זכויות־יתר למעמד שלם של "מומחים", מנהלים, טכנוקרטים ועובדי ציבור. עוצמה וידע חברו יחדיו. אחת התוצאות היתה תחושת הכוח הכל־יכול. אדם מבכירי התנועה הקואופרטיבית הציג את "תכנית העשור" של תנועתו ב־1935 כשלב משמעותי באבולוציה: "התכנון כמוהו כשימוש באש על־ידי האדם הקדמון, נסיונותיו הראשונים בחקלאות, השתלטותו על המתכות, המצאת המכונה והתחבורה המכאנית... אלה שהיו הראשונים לנצל המצאות חדשות היו לגזע השליט... סוף סוף גילינו כי חובה על האדם לעשות סדר... ההבדל המשמעותי בין תגלית זו לאחרות שקדמו לה הוא, שבעבר למד האדם לנצל כוחות ויסודות שמחוצה לו בעוד שבעת נוכח הוא לדעת כי כל אותם הכוחות והיסודות טמונים בתוכו פנימה."

בין הדמויות הבולטות שאימצו את התכנון היו התומכים לשעבר במעורבות הפועלים בניהול כגון ארנסט בווין. בהיותו דמות דומיננטית בוועידות המפלגה, תמך בהענקת מעמד בכיר לאיגודים המקצועיים במועצות הפנימיות תוך חשד כלפי העסקנים והפוליטיקאים. אך לאחר כשלון השביתה הכללית זנח את עמדותיו הסינדיקליסטיות ואימץ את כלכלתו של קיינס. עלון שפירסם ב־1932, בשם "תכניתי לגבור על אבטלה של שני מליונים", היה בין הפירסומים וההחלטות של הלייבור שהעמידו את התכנון במרכז סדר היום של הלייבור. חסיד חדש אחר של התכנון היה ג.ד.ה. קול. בכנותו האופיינית, הוא מציין את אכזבתו מרעיון הגילדה הסוציאליסטית ומהסינדיקליסטים, שבהם תמך עד כה ושבמשך עשור היה דוברם הנלהב.

השפעת הדוגמה הסובייטית

בתור כוח מעשי לא הצליחה תנועת הגילדות לעמוד בלחצים של המשבר הכלכלי. עם גבור השפל ירדה גם התביעה לשליטה פועלית מסדר־היום המידי של האיגודים המקצועיים. הרעיון של ניהול עצמי בתעשיה היה נראה במבט לאחור כאוטופיה - אוטופיה של אדם בעל תודעה פוליטית, שגם אם תתגשם אי־פעם, האיש הפשוט יתעתע בה בסרבו לנהוג בדרך הצפויה ממנו." לפי התפישה החדשה, הקצבות ממשלתיות חיוניות להבראה הכלכלית. יהיה צורך ב"רשות מתאמת" לכל מקומות הייצור; ובמצב של אבטלה כרונית, רשות השקעות ממלכתית היתה כורח השעה. "הלשכה הפביאנית החדשה למחקר", שקול הקים ב־1931, אמורה היתה להיות חלוץ בדרך של הלייבור אל התכנון. בשורה ארוכה של ספרים, שפירסם בנושא מדיניות הלייבור ועל האנטומיה של המשבר הכלכלי בבריטניה, טען קול ל"טרנספורמציה של יסודות חיי הכלכלה" ולזהות בין סוציאליזם ותכנון.

אחד ההיבטים באימוץ התכנון על־ידי הלייבור, שזכה לפחות מדי תשומת־לב, הוא השפעת הדוגמה הסובייטית. במשך כשנתיים הפכה זו למעין "מֶכָּה"

לפעילי הלייבור והוגיה המאוכזבים מממשלתו של רמזי מקדונלד. אי־אפשר להגזים בחשיבות ההשפעה של "תכנית החומש" הסובייטית על הדימיון הסוצי־אליסטי בשנות ה־30. יש להניח כי השפ־עתו על הלייבור היתה גדולה אף יותר מזו על הוגי הרעיון עצמם. אניירין ביוואן, ג'ון סטרצ'י, ג'ורג' שטראוס, הגרעין השמאלי בלייבור בסוף שנות ה־30, ואשר ביקרו בברה"מ ב־1931, דיווחו על התמורה המופלאה שנגרמה שם הודות לתכנון מרחיק־לכת ואינטנ־סיבי (כוח הקניה של העם הרוסי היה אמור לעלות בעקומה גיאומטרית במקום אריתמתית). קלמנט אטלי המליץ על דו"ח המשלחת הפאביאנית מ־1932, הפנה את תשומת־הלב ל"נסיון הרוסי הגדול" ואחר כך לחץ למען תכנית חומש בריטית לפי הדוגמה הרוסית.

מיתוס חדש

סידני וביאטריס ווב שאימצו את הקומוניזם הסובייטי ב־1932, יחד עם פביאנים אחרים, כתבו עבודה יוצאת־דופן על אותה "הציביליזציה החדשה" – הקומוניזם הסובייטי. הם הדגישו את "תגליותיו היוצאות־מן־הכלל בתחום הכלכלה... את התכנון המכוון של כל הייצור, החלוקה והחליפין של המשק הלאומי... את הארגון מחדש המתוכנן של חיי הקהילה כאמצעי לשינוי האדם."

הלייבור בתוככי המשבר הכלכלי העולמי, כמו גם הקומוניסטים בתקופת "החזית העממית", נמשכו אל ברה"מ כאל ארץ רומנטית רחוקה, שיש בה כל מה שחסר באנגליה. לדברי קינגסלי מרטין, לאחר ביקורו בברה"מ ב־1932, הרי זו ארץ "הנמצאת בשלבי שגעון המיכון, כשם שקרה באנגליה, בצורה שונה, כמאה שנה קודם לכן" – אלא ששם האחריות החברתית מעדנת את השפעתו השלילית.

אימוץ התכנון כעיקרון במדיניות הארגון של הלייבור, מייצגת, הגם באופן בלתי־מודע, שינוי יסודי במגמה הסוציא־ליסטית. "הכלכלה המתוכננת" תפסה את הבכורה במקום "הקהיליה הקואו־פרטיבית", כפי שנוסחה בחוקת המפלגה ב־1918. בעוד שסוציאליסטים בדורות קודמים ניבאו בצורה זו או אחרת את גוויעת המדינה והחלפתה על־ידי שלטון עצמי של קהיליות קולקטיביות, הרי עתה דיברו הסוציאליסטים בשם הרחבתה המאסיבית של היזמה הממלכתית והר־ספת פיקוח המדינה בכל תחום ותחום בחיי הכלכלה והחברה.

בעוד שדורות קודמים של סוציאלי־סטים דגלו באופן מוחלט בביזור והתיי־חסו בחשד לכל רמז לחיזוק עוצמתה של המדינה, הרי עתה להיפך: הסוציאליס־טים נעשו חסידי הריכוזיות ומצדדים בתיאום ופיקוח מקיפים את הכל. תכנון – פרושו סוציאליזם ממלכתי, או שאין לו פרוש בכלל. הוא מעביר את תהליך קבלת ההחלטות מן היצרן והצרכן, או מנציגי העם בשלטון המקומי והממלכתי, אל המומחים. כדברי דאגלאס ג'יי: "האיש מווייטהול מיטיב לדעת."

בעוד שחלוצי הלייבור חלמו על "החיים הפשוטים" (בטענה שמחלת החברה הרכושנית היא עודף תוצרת ולכן דרישות כבדות מן העמל), הרי כעת נוס־חה המטרה הסוציאליסטית במושגי פריון וצמיחה. יעילות היתה עתה צמודה לרווחה, והלייבור אימץ את "הגישה המדעית למצב האנושי", (כפי ניסוחו של מוריסון).

כך קם מיתוס חדש – התכנון. תכנון תפש את מקום ההגשמה השיתופית, את מקום השלטון העצמי של הקולקטיב, את מקום השביתה הכללית כאמצעי לאיחוד חברתי במאמץ קונסטרוקטיבי אדיר. אמנם תכנון, על־פי תפישה זו, היה מבוסס על הסכמת הנשלטים – ובזאת נבדל מ"המשק בפקודה" לפי הדגם הסובייטי – אך על־פי עצם ההגדרה, היזמה באה בכל־זאת מלמעלה.

Zukunft

הנס סבובודה

מכירת מפעלים ציבוריים?

הדיון הפוליטי זכה אצלנו לאחרונה להתעוררות קצרה בגלל התביעה להעביר מפעלים ציבוריים שונים לבעלות פרטית. שמרני אוסטריה ניסו בדרך זו לעלות לרכבת, שרייגן ותאצ׳ר משמשים לה קטרים, וגם ממשלתה השמרנית של הרפובליקה הגרמנית הפדרלית נתלתה עליה, אם כי בפחות התלהבות.

אמנם, ההנחות החברתיות המניעות את התביעה ״יותר יוזמה פרטית - פחות ממלכתית״ שונות בהחלט מארץ לארץ. אלא שגם אצלנו אפשר להבחין בעייפות מסויימת ובספקנות ביחס למדינה; בצורות ביטוי ובגוונים שונים אפשר למצוא אותן בכל המחנות הפוליטיים הרלוונטיים: אצל השמרנים, אצל הירו־קים ואצל הסוציאליסטים.

ראשית כל, ישנן קבוצות בשכבות הביניים - אמנם קטנות אך בעלות הש־פעה פוליטית בלתי־מבוטלת באמצעי התקשורת - שהן ליברליות ובעלי אורי־אנטציה של ניידות כלפי מעלה, והן רואות תוכן חיים מהותי בעצמאות, בעמי־דת האדם ברשות עצמו ובגמול הולם לתרומתו. אכן, הללו רחשו אהדה לסוצי־אל-דמוקרטיה בשנות ה־70, משום שציפו למערכת חברתית חפשית ופתוחה יותר גם ביחס לרצונות הקידום של חבריהן; במקרים רבים הם גם לא התאכזבו בתחום זה. עתה הם נוטים לשכוח יותר ויותר את הסיבות ואת הנחות היסוד החברתיות להצלחתם האישית, כגון מערכת חינוך והכשרה משופרת, פיתוח התשתית החמ־רית וכו׳. ההצלחה האישית היתה ונשארה בעיניהם תוצאה של מאמץ אישי. לדידם, פעילות ממלכתית רק תפריע ליחס הנכון בין מאמץ לתגמול.

שכבה זו והאקלים הרוחני שלה בול־טים אמנם בארצות אחרות במערב המתו־עש, בעיקר בארה״ב, יותר מאשר אצלנו. אך גם באוסטריה, ובמיוחד במה שמכנים התחום הבתר־מטריאליסטי, אפשר להבחין בספקנות ביחס למדינה מחד, ובהדגשה תקיפה של ההישג האישי מאידך; את אלה השמרנים מנסים לנצל למען מטרותיהם.

מצד הסוציאליסטים אפשר, כמובן, להשיב בטענה של כפיות טובה. אך תועלת רבה יותר תצמח משמיטת הבסיס החמרי של המתקפה השמרנית. לשם כך יש לתרגם את הביקורת על מפעלים ממלכתיים וציבוריים למונחים של רפור־מות מוחשיות, מנומקות לגופו של ענין.

הרקע הכלכלי

הרקע הכלכלי לדרישות החוזרות ונשנות לעבור לבעלות פרטית נמצא בגרעונות של מפעלים ציבוריים ובגידול עומס המיסים. אמנם נוהגים להגזים בתאור עול המיסים, אבל אין לטשטש את העובדה, שהמגזר הציבורי בולע חלק גדל והולך של המשאבים החברתיים.

מתוך Zukunft **(״עתיד״), כתב־עת סוציא־ליסטי לפוליטיקה, כלכלה ותרבות, אוסטריה, חוברת 10, אוקטובר 1985. תרגום: רות הדס.**

ובכן, במקביל לקביעת משימות חדשות ואיתן סעיפי הוצאה חדשים, אפשר היה להעלות על הדעת את חיסולם של תחומי בעיות "שנפתרו". אפשרות זו נמנעת רק במקרים מעטים על־ידי ביורוקרטיה קפואה ואנוכית, ורק בחלקה על־ידי קבוצות לחץ חברתיות. האמת היא, שאין כמעט אפשרות לפתור בעיות באורח כה רדיקלי, שהציבור יוכל לנטוש אותן בלב שלם. גם אם אין סימטריה בין פתרון בעיות, מצד אחד, להוספת משימות במגזר הציבורי, מצד שני, צריך היה בכל־זאת לקבוע אמות־מידה מחמירות לקבלת משימות חדשות, בפרט אם הן עתירות־הוצאה, לייעל את המגזר הציבורי ולאפשר אבחנה ושליטה במתרחש בו.

הגורם המכריע הוא, שרק עקרונות יסוד כאלה יזכו אותו בהסכמה ציבורית רחבה. יש צורך בחיזוק הלגיטימציה לכל אחד מהמשימות, השרותים והפעולות במסגרת המגזר הציבורי. כך ייסגר הפער בין שינויי מבנה כלכליים (ניצול מוגבר של משאבים) לבין זרמים תרבותיים ("העצמאים החדשים").

מיגוון המגזר הציבורי

המגזר הציבורי והשיתופי (לא ניכנס כאן לתיחום בין שני המושגים, שממילא כמעט אינו אפשרי) כולל צורות ארגון שונות מאוד, החל במשרד הממשלתי ועד למפעל שחייב להתחרות בשוק. כבר הצ־בעתי במקום אחר על הטווח הרחב של צורות ארגון אפשריות:

א) המוסד הציבורי מגיש שרות ישיר, כלומר הוא שזור במבנה המינהלי הרגיל.

ב) מוקמים מפעלים, קרנות, נאמנויות וכו' עצמאיים פחות או יותר, שבכל־זאת כלולים בתחום האחריות הישירה של דרגים פוליטיים וקשורים קשר הדוק למינהל המסורתי.

ג) מנתקים את המפעלים מן המינהל, והם פועלים למעשה כמו אחרים, דומים להם, שאינם רכוש הציבור.

ד) צורות מעורבות - משמע השתתפות המגזר הציבורי ביוזמות פרטיות או להיפך.

ה) השרות ניתן על־ידי ארגון פרטי או אחר (למשל אגודת צדקה) בלבד. אך משפיעים על אספקת השרות בכיוון רצוי לאינטרס הציבורי על־ידי הקצבות ציבוריות ו/או סובסידיות כפופות לתנאים, ו/או הסכמים מרצון.

הצורך בבעלות ציבורית

אם רוצים לדון ברצינות במעבר לבעלות פרטית, חייבים להבהיר תחילה שתי סוגיות: ראשית כל, הבעלות היא רק אחד הגורמים הקובעים את אופן הפעולה, ובכך את הצלחתו או את כשלונו של ארגון. שנית, השאלה עד כמה שצורת הבעלות מכרעת - כלומר אם המעבר לבעלות פרטית בכלל מהווה אלטרנטיבה שאפשר לדון בה באופן רציונלי - תלוי בכך מהו הארגון שמדובר בו, משמע באיזה תחום מן הטווח שתיארנו, העניין נוגע.

תפקידה של הבעלות הציבורית הוא לשמור על האנטרסים של הכלל באורח ישיר יותר ממה שניתן לעשות בדרכים אחרות (קביעת תנאי מסגרת וכו'). עיקרון זה תקף ביחס למפעלים תחרותיים (למשל, תעשיה מולאמת) כמו גם ביחס למפעלים מונופוליסטיים, במיוחד במה שמכונה הסקטור של "עצם הקיום" (משק אנרגיה, מפעלי תחבורה וכו').

משמעותה של הבעלות הציבורית במפעלים מולאמים אינה נובעת רק מן ההיסטוריה האומללה בחלקה של ארצנו. גם יעדים אקטואליים מצביעים על הצורך בבעלות ציבורית מקיפה יותר משהיא נהוגה בארצות קפיטליסטיות אחרות: שמירה על עצמאות לאומית, אף אם היא מוגבלת; תעסוקה מלאה ככל האפשר ושלום בית חברתי. ברם, אם רוצים לשמור על משקלם של גורמים אלה,

אסור להשלים עם המצב הקיים. התמורה המבנית מבטלת את ערך הבעלות עד גבול מסויים, למשל בתעשיית חומרי הגלם. במקביל להתפתחות הדינמית במשק, צריך היה לפתח מדיניות תוקפנית של השתתפות במפעלים המולאמים. כאן אפשר להעלות על הדעת צורות שונות של שיתוף פעולה עם יוזמה פרטית בבית ובחו״ל (וכגון אלה גם מתבצעים כבר בפועל).

במסגרת מדיניות השתתפות דינמית מעין זו, אפשר לחשוב על שינויים בשני הכיוונים: השתתפות של יזמים פרטיים במפעלים שבבעלות ציבורית (בפרט אם יש צורך בהון לכיסוי סיכונים), והשתתפותם של מפעלים ציבוריים ביוזמות פרטיות. אפשר לעשות זאת כדי להרחיב תחומי יוזמה קיימים, לקדם יעדי מחקר לאומיים וכו׳. המסקנה היא, איפוא, שגם בתחום זה, בעל האוריינטציה על השוק, שהשמרנים תובעים לייחד אותו לכלכלה הפרטית ״הטהורה״, יש בהחלט מקום לאסטרטגיה של יזמות תוקפנית מצד המגזר הציבורי.

הבעיות בתחום השרותים והמפעלים של ״הקיום״ שונות זו מזו בפרטים, אך הן זהות עקרונית. קודם כל לענין ההבדלים. לא תמיד תביא השתתפותם של בעלים פרטיים הון לכיסוי סיכונים. לעומת זאת תהיה השתתפותם כרוכה בציפיה לדיווידנד קבוע, כך שבטווח הארוך ההון הפרטי יהיה יקר למדי. לעומת זאת, היו מסַכנים, בהתאם לגובה ההשתתפות, את המטרות שהמגזר הציבורי-שיתופי מעונין בהן – וזאת במיוחד כאשר יש יעדים רבים המנוגדים לאינטרס הרווחיות של בעל ההון הפרטי, כגון חסכון באנרגיה, שימור הסביבה וכו׳.

אם הבעלים השונים פועלים על־פי אנטרסים נבדלים מאד, יש לעתים קרובות הפרעות בכל המתרחש במפעל. אפילו טווח הזמן השונה, שעל־פיו מחשבים את הרווחיות, עשוי להוליד חילוקי דעות משמעותיים. אף על פי כן, יש גם בתחום מפעלי ״הקיום״ הזדמנויות לשיתוף פעולה מועיל, למשל בצורת מפעלים בבעלות מעורבת. אלא שצריך לקבוע למפעל המשותף לפחות יעדים קרובים במהותם.

אם כן, את הסיבות להשתתפות ציבורית, או לנטישתה, יש להגדיר בכל מקרה לגופו של הענין, ויש להבהיר אותן כמידת האפשר. רווח או הפסד כלשעצמם אינם קנה מידה להשתתפות. אין להסכים למכירת העסקים המפסידים בלי להתחשב ביעדיהם, וגם לא תהיה הצדקה לחֲברת את כל הרווחים מיד עם היווצרותם. לאפשרות האחרונה יש גם תוצאה שולית נוספת: היא משמשת לשמרנים ״הוכחה״, שהמגזר הציבורי הוא בלתי־יעיל בהכרח, כי כל מפעליו מפסידים.

תמורות בעולם הסובב

עד כה דובר רק ביחסי הקנין ולא נגענו עוד בנושא המהותי יותר – צורת הארגון. אפשר לקבוע את צורתו ואת התנהגותו של ארגון באורח בלתי־תלוי יחסית ממבנה הבעלות. התבוננות בסטטיסטיקה של פשיטות הרגל ובמדורים הכלכליים של העיתונות היומית מוכיחה, שבעלות פרטית אינה ערובה להישגי שיא ולהצלחה. אכן, גם בעלות ציבורית אינה ערובה לכך.

למרבה הצער, נכשלו גם התיאוריה הארגונית וגם ישומה למעשה בכל הנוגע להתאמתם של מבנים ארגוניים חברתיים או ציבוריים לתמורות שחלו בעולם הסובב. הסביבה הארגונית במדינת רווחה דמוקרטית שונה, כמובן, בעליל מזו שבמלוכה אוטוריטרית. התודעה העצמית והציפיות של האזרחים (״נתינים״ לשעבר) יוצרות הנחות יסוד אחרות לפעילותם של ארגונים ממלכתיים או ציבוריים-שיתופיים. אם אין התאמה, הבעיות מחריפות הן אצל האזרח והן אצל הארגון.

אלא שהעולם הסובב השתנה גם מבחינת העסקים הנתונים במערכת השוק: ההתחרות התרחבה, בעיקר בגלל התפתחותן הכלכלית של מספר ארצות בעולם השלישי. מבנה הביקוש השתנה לטובת חומרי הגלם. גם מפעלים אלה זקוקים להגברת הגמישות. לגביהם קיי־מים, לפחות בטווח בינוני עד ארוך, קני־מידה חד־משמעיים להצלחה או לאי־הצלחה בהסתגלות לעולם שהשתנה: הרווח, או באורח כללי יותר, רמת כיסוי ההוצאות. אין קני־מידה כאלה לשאר תחומי המגזר הציבורי, הכפופים לאירועי השוק. יתכן שבמקרים רבים יש תועלת כלשהי בסימולציה של שוק ובקידום ההתחרות. אך ברוב תחומי הפעילות הממלכתית חייב הדיון הפוליטי להפעיל מנגנוני בקרה ופיקוח שהשוק דואג לקיומם במגזר של השוק (ויש לזכור שהשוק אינו זהה עם קנין פרטי, ומונו־פול אינו זהה עם קנין ציבורי). בסופו של דבר, הרי התוצאות של כושר ההסתגלות הלקוי – כגון היעדר לקוחות, או, לעומת זאת, אוריינטציה על הלקוח מצד ארגו־נים ציבוריים או שיתופיים – הן פוליטיות ויש להם השפעה גם על הישגי הבחירות של המפלגה האחראית לנושא. והנה, אותו צורך בהסתגלות ניצב לעיתים קרובות כנגד התנהגות רברבנית של ארגונים או של עסקנים בודדים. התנה־גות זו היא המסייעת לתביעות השמרנים לעבור לבעלות פרטית.

יש, אם כן, צורך בארגון מחודש במגזר הציבורי, כדי להעלות את רמת היעילות ולחזק בו בזמן את האוריינ־טציה על הלקוח. יתכן שבמקרים מסויי־מים יהיה צורך להוציא לשם כך מפעלים ממסגרת המינהל המסורתי, בעוד שבמק־רים אחרים אפשר יהיה להסתפק בהתא־מות בתוך המבנים הקיימים. הוצאה מן המסגרת תעלה אמנם את רמת הגמישות, אך היא תחייב יצירת מנגנוני בקרה חדשים. חיזוק האוריינטציה על הלקוח הכרחית בעיקר בתחומים של מגע אינטנ־סיבי עם האזרח, כגון במפעלי תחבורה, התאגדויות בניה ציבוריות, אך גם במשק האנרגיה.

רבים יהיו אולי מאוכזבים, שאין בפינו תשובות ברורות ותורות לחימה מוגדרת נגד ״אסטרטגיית חיסול המשק הממלכתי״ של השמרנים. ברם, אם אין רוצים להתכחש לנסיון שהצטבר במאה שלנו בארצות המתועשות בתחום הכל־כלה הפרטית והציבורית, חייבים לנקוט עמדה מסווגת. כך אפשר יהיה לראות במערכת כלכלית מעורבת, בעלת מגזר ציבורי גדול, לא רק פשרה או שלב מעבר, אלא שיטה שאמנם לוקה בחסר, אך היא השיטה הכלכלית האופטימלית על יסוד הידע הקיים היום. יחד עם זאת יש לזכור, שתנאי הסביבה לכל מגזרי המשק משת־נים כל העת, ויש צורך בלתי־פוסק בצעדי התאמה. תוך כדי תהליך ההתאמה יש להטיל למערכה את כל הכלים העומדים לרשות השפעתה של המדינה – מקביעת נורמות ועד לבעלות ציבורית ישירה.

אולם יש להדגיש: ככל שמרכיב הבעלות גדול יותר, כן גדולה האחריות הציבורית להצלחה או לכשלון. מכאן שעקרונית, יש לנקוט זהירות בקבלת משימות חדשות. אף על פי כן, אין להסכים לפתרון הבעיות הכרוכות בבע־לות הציבורית באורח חד־סיטרי. צעדים של הלאמה וביטול הלאמה צריכים להיות חופפים, כדי להתמודד בכל מועד נתון עם משימות חדשות. השאלה המכרעת היא, כיצד ניתן בכל מקרה קונקרטי לקדם את האינטרס החברתי בצורה הטובה ביותר. מיותר להביא ראיות עד כמה שהמדיניות של צמצום מעורבות המדינה, הנהוגה לאחרונה באנגליה ובארה״ב, פועלת לרעת השכבות העניות.

new political science

ריצ'ארד וורתינגטון

סוציאליזם ואקולוגיה

בשנות ה־70 היינו עדים להתפרצות ניכרת של פעילות סביבתית בחזית רחבה – משימור שטחים טבעיים עד לפיקוח על הזיהום וחינוך סביבתי. אחת ההתפתחויות המשמעותיות ביותר, שכמעט לא שמו לב אליה, היא הופעתה של נקודת ראות אקולוגית הפונה עורף ליסודות האידיאולוגיים של הקפיטליזם התעשייתי.

תנועות שימור אמריקניות קודמות השתמשו לעתים קרובות בסיסמה של ''בני־האדם נגד האינטרסים.'' אך כפי שכתב ההיסטוריון סמואל פ. הייז על תנועות אלו, ''ההשלכות הפוליטיות של השימור... צמחו מתוך ההשלכות הפוליטיות של מדע שימושי יותר מאשר מקונפליקט על חלוקת העושר.''(1) ההשלכה הפוליטית של מדע שימושי, כפי שהייז מבין את המונח, היא, שבעיות שמקורן בפעילות גומלין בין האנושות לסביבה הן טכניות במהותן ושוליות באופיין, ויש לטפל בהן כאילו היו נבדלות, ניתנות להפרדה ופתוחות לפתרון באמצעים טכניים. אותו אורח חשיבה חל גם על ההיבטים הכלכליים של פעילות גומלין זו; הוא מוליד השקפה, שהתאמות שוליות במערכת מסוגלות לנטרל את השפעותיו השליליות של הייצור על הסביבה. בקיצור, עקרונות המדע השימושי מסיטים את תשומת הלב מן הקשר אנושות/סביבה כשלמות, וממקדים אותה במקום זאת בבעיות טכניות מיוחדות, הנובעות מן העימות בין השניים. במילים אחרות, מורידים בעיות פוליטיות לדרגת בעיות טכניות.

הרעיון שבני־אדם צריכים לחיות בהרמוניה עם סביבתם הטבעית אינו קיים כלל בהשקפת העולם של הקפיטליזם התעשייתי. מערכת יחסים המבוססת על קונפורמיות, שהיא אופיינית לקפיטליזם התעשייתי, מנסה לחסל ניגודים; ואילו מערכת המבוססת על הרמוניה תתן לניגודים להתיישב מעצמם בסינתזה המחזקת את הקטבים.

השקפת עולם אקולוגית וזו של הקפיטליזם התעשייתי חושפות אומדנים מוסריים ותאוריים של המציאות. הראשונה טוענת לפעילות אנושית על־פי עקרונות אקולוגיים, כדי לשמר את כושרו של כדור הארץ לקיים צמיחה. השניה סבורה שיש להכפיף את האקוספירה להגיון המופשט של המדע, למען הרווח החומרי, והיא בוטחת בכושרה של אותה תבונה טכנולוגית להמיר את היסודות הטמונים בכדור הארץ בתשואות הולכות וגדלות עד אין סוף.

ברור שאנשי סביבה מודרניים, בניגוד לקודמיהם בתנועות השימור, הגיעו למסקנה שהיחס בין האנושות לסביבתה הטבעית סובל מחוסר איזון.(2) עם זאת, שוררת אי־בהירות רבה בקרב התנועה, שמקורה ברתיעה לבחון את מימדיו הפוליטיים והכלכליים של אותו חוסר איזון. המחסור בתפישה כוללת של

מתוך New Political Science, רבעון של ''המטה למדע מדינה חדש'', אוניברסיטה של קולומביה, ניו־יורק, מס. 13, חורף 1985. תרגום: רות הדס.

כלכלה מדינית, הקושרת השקפות עולם למדיניות מעשית, בולט במיוחד בדרך שבה טיפלו אנשי סביבה רבים בענין הצמיחה. כאן הפאראדיגמה העשירה, ההומניסטית והכוללנית בהקשרים אח־רים נוטה להפוך מיכניסטית, מופשטת ומנותקת.

גבולות לצמיחה?

הנושא הסביבתי הבולט ביותר היה, כנראה, החשש, שהצמיחה תשחית את הפלנטה שלנו מעבר ליכולת התחדשותה. התוצאות המפחידות של גידול אוכלוסיה וניצול משאבים תועדו בספרים כה נפו־צים כמו "פצצת האוכלוסין" של פול ארליך (1969), ו"גבולות הצמיחה" של מועדון רומא (1972). בצורתה הפשוטה ביותר שאפה עמדה זו לכפות ציווי אקולוגי על מדיניות הצמיחה. הטיעון הוא, שאנו חיים בעולם שמשאביו מוגב־לים ולכן חייבים להפסיק את הצמיחה. טיעון מתוחכם יותר הוא, שהואיל ואין כל ודאות שאפשר לקיים את קצב הצמיחה הנוכחי לאורך ימים, ולאור היתרונות הברורים של אורח־חיים טבעי ולפיכך איטי יותר, מוטב להימנע מסיכו־נים ולעבור לכלכלה–של–מצב–יציב.

אם כי היתה ברכה בבחינת השפעתה האקולוגית של הצמיחה, הנושא כולו מורכב הרבה יותר משנראה במבט ראשון. הניגוד הגלוי בין צמיחה אין־סופית למוג־בלות משאביו של כדור הארץ יכול לשמש עיקרון ביקורתי טוב ביחס לאוריינטציה הכוללת, אך הוא פחות מועיל כשעוסקים בסוגיות ספציפיות. ראשית, האנושות תבלה ביום מן הימים את כל המשאבים שאינם מתחדשים, גם אם האוכלוסיות והייצור השנתי יצטמצמו בפועל. שנית, איש אינו יודע אל־נכון היכן קו הגבול שמעברו האנושות מסתכנת ברצינות בהתמוטטות המחזורים האקולוגיים המפרנסים את החברה – ולא כל שכן כיצד אותו קו משתנה כתוצאה מחידושים טכנולוגיים. מהי, למעשה, הצמיחה? האם היא גידול כמותי בייצור? האם היא בהכרח זהה עם נוהג שתלטני ביחס לאנשים ולעולם הטבע? אולי יותר נכון לדבר על הבזבוז שאידיאולוגיית הצמיחה מעודדת.

אם סוקרים ביקורות אקולוגיות באמריקה, מענין לראות, שאחד הנושאים המרכזיים בכלכלה המדינית בעבר – המאבק בין קפיטליזם לסוציאליזם – מוצהר לעתים קרובות כמיושן. טענה זו בוודאי נכונה, אם ויכוח זה אינו מסוגל משום־מה להתייחס לפרספקטיבות הביקורתיות של האקולוגיה. אולם האירוניה היא, שהצמיחה היא ביסודה נושא פוליטי.(3) היא מציגה לא רק את בעיית האנושות ההורסת את המרכת שמקיימת אותה; חשוב יותר שהיא שואלת, אם איכות החיים והמקום המוק־צה לצדק חברתי בהקשר מוסדי, אקולוגי ורעיוני של צמיחה מואצת הם בכלל רצויים. צמיחה היא ענין של בחירה – ציווי פוליטי יותר מאשר אקולוגי.

אם כן, הרי הכלכלה המדינית, משמע ארגונם הפוליטי של המוסדות המספקים צרכים חומריים, היא היא ליבו של הענין. אם הכלכלה המדינית שלנו מתוכננת לפעול היטב על־פי עיק־רון הצמיחה המואצת, כי־אז הערכים, שהאקולוגיה דוגלת בהם, יסוכלו על־ידי מוסדות הפועלים בכיוון הפוך. לפיכך, הכלכלה המארכסיסטית, ובמיוחד ניתוח ההצבר בחברה הקפיטליסטית, מספקים מכשיר רב־ערך להבנת המשבר האקולוגי וכדי להתגבר עליו.

הפאראדיגמה האקולוגית היא ביקו־רת התיעוש במובן כוללני. היא מזהירה אותנו בפני כל צורות ההיראכיה, אך מציעה לנו מעט בתחום השורשים ההיס־טוריים. הכלכלה המדינית המארכסיס־טית מאפשרת לנו להתקדם אל עבר סדר היום האקולוגי מנקודת המוצא של המציאות המוסדית של הקפיטליזם התע־שייתי. המציאות הפוליטית של הקפיט־ליזם אינה יצור סחורות והחלפתן למען סיפוק צרכים אנושיים, אלא השקעת הון למען יצירת הון נוסף.

לפיכך, הצמיחה היא תכונה מובנית של הקפיטליזם, שכן היא מספקת למעמ־דות בעלי הקנין את האמצעים להוציא את המירב מערך עושרם. לצמיחה יש גם חשיבות פוליטית, כי המעמדות העובדים מוכנים יותר להשלים עם מצבם הנחות בתנאים של תפוקה עולה. תהליך הצבר ההון מחייב במהותו את הפיכת בני־האדם והטבע לסחורות, שמחליפים אותן תמורת רווח; תוצאות התהליך מופיעות בפנינו ברגע ההיסטורי הנוכחי בדמות המשבר האקולוגי.

בכל שאנו מייצרים כמויות גדולות והולכות של סחורות ושרותים, אנו מוסי־פים עומס על הביו־ספירה, שחייבת להניב את חומרי הגלם ולהטמיע את הזיהום הדרושים לייצור. חידושים טכנו־לוגיים יכולים לסייע לנו בהחלט בניצול יעיל יותר של משאבי טבע, אולם לטעון שהם מסוגלים לבטל לחלוטין את השפ־עות הייצור על הסביבה, כמוהו כטיעון שהטכנולוגיה יכולה להפוך בדרך כלשהי את חוקי האנטרופיה. יתרה מזו: חלק ניכר מן התמורות הטכנולוגיות של שנות הגיאות הממושכת אחרי מלחמת העולם השניה בארה"ב הסתמכו יותר על שימוש מוגבר באנרגיה ובמשאבי טבע אחרים מאשר על ניצולם היעיל יותר.

באמור, האקולוגיה מסבה את תשו־מת ליבנו לזיקת הגומלין בין כל החי עלי־אדמות. בניגוד למציאות של זיקת גומלין כוללת, האידיאולוגיה הרווחת היא אינדיווידואליסטית. בתחום ההתיי־חסות של אידיאולוגיה זו מופיעים מפע־לים קולקטיביים שלמראית־עין מגינים על הפרט בפני אחרים (למשל הגנה משטרתית) כלגיטימיים מאד. לעומת זאת, פעילות קולקטיבית המאפשרת לאדם להיות שותף אחראי להחלטות הנוגעות לחייו/חייה (כגון בעלות מוני־ציפלית על שרותי חשמל) מתקבלת בחשדנות. האינדיווידואליזם הפוליטי, השזור ללא־הפרד בהתפתחות הקפיט־ליזם, מהווה, איפוא, מכשול רציני בפני היווצרות הרמוניה בין החברה לסביבה, כי הוא ממקד את תשומת ליבנו במישור הלא נכון.

ביזור – במשמעות סוציאליסטית

משקיפים רבים ניסחו בשנים האח־רונות את המשבר הסביבתי במונחים של מרכוז וחשבו על פתרונות במונחים של ביזור.(4) במרכוז רואים רוב המשקיפים את ריכוז הגורמים המווסתים את התנה־גות המערכת ומפשטים בדרך זו את תפו־קתה. אם המערכת שעוסקים בה היא יער, המרכוז יתייחס לשימוש בטכנולו־גיה יערנית כדי לפשט את התפוקה, כך שנקבל כמות גדולה יותר של עצים זקו־פים, מהירי צמיחה, שמפעלי עץ מעוני־נים בהם – ופחות סוגי עצים אחרים, שהטבע מייצר אותם בלי התערבותנו. בעוד שהטכנולוגיה עצמה עשויה להיות בהחלט מורכבת (למשל, זנים מוצלבים בתנאי מעבדה מתוחכמים ביותר), הש־פעת התהליך על המערכת האקולוגית היא בכל־זאת מפשטת.

השליטה בסביבה הטבעית והאנושית היא חרב פיפיות: בעוד שהיא מסתכנת בצמצום הגיוון, היא הקימה בסיס חומרי להתפשטות הפוטנציאל האנושי מעבר לניתן להשיג, שעה שכל האנרגיות מכוו־נות להישרדות. אלמלא היתה אפשרות בחירה ביחס למיקום הגיוון והפשטות באקולוגיה האנושית, היה במצב זה פרדוקס אכזרי – אבל יש אפשרות בחירה. שם התואר "הולם" הפך מטבע־לשון מקובלת בתאור טכנולוגיות מסוג זה, כי הוא תואם היטב את העובדה, שאנשים ומערכות אקולוגיות משגשגים ברב־גוניות ומתגמדים על־ידי פישוט.

אם מתמקדים בצד "האנושי" של בעיית הטכנולוגיה ההולמת, ברור שכאשר אנו מדברים על ביזור, הכוונה היא לשיתוף הכל בסמכות ההחלטה. מה שמושך במושג הטכנולוגיה ההולמת הוא תמונת עולם, שהאנשים בו נשלטים פחות על־ידי תקנות בלתי־אישיות ומוס־דות סמכותיים, והם סומכים יותר על

עצמם ומווסתים בעצמם את חייהם. עבודות רבות בפסיכולוגיה התפתחותית בימינו רואות את הוויסות העצמי כאפשרות ממשית. אכן, כיוון התפתחותו המוסרית של הפרט במהלך חייו הוא מריכוז מוחלט בעצמו לקראת הדדיות ושוויוניות הולכות וגוברות בפעילות הגומלין שלו. פירוש הדבר בעידן הקפיטליסטי הוא, שהארגון החברתי של הייצור יחסום צמיחה מוסרית מעבר לשלבים, שבהם נתפש הציות לתקנות ולסמכות כטבעי ונחוץ. על כל פנים, כך ניצב אופן הייצור הנוכחי בניגוד לאשר נראה כדינמיקה של ההתפתחות האנושית. אין להניח שמישהו יתרגש מניגוד זה, כל עוד זקוקים למרבית התפוקה החברתית למען הצריכה הבסיסית; אך הוא יזדקר לעין כאשר העודף הכלכלי גם יגדל בנפח וגם ילך ויתנתק ממה שבני־אדם מרגישים כצורך אמיתי.

מעבר לנקודת רוויה מסויימת מייצרת כלכלת הצמיחה מוצרים רבים שאין לבני־אדם חפץ בהם ומעט מאוד מן הנחוץ להם. מגמת ההתפתחות של הפרט לקראת הדדיות ופעילות גומלין היא הבסיס האנושי לביזור, שידחיק אותנו מאי־ההתאמה בין בני־אדם למוסדות.

הדברים הללו על ביזור, טכנולוגיה והתפתחות האדם עולים מהותית בקנה אחד עם פרספקטיבה סוציאליסטית. רוב התביעות לביזור שהועלו באמריקה תואמות יותר את המסורת הג׳פרסונית. בעוד שיש דמיון בין שתי הפרספקטיבות, השוני ביניהן טמון בדימוי המציאות. לשוני זה יש תוצאות מעשיות. הדימוי הג׳פרסוני הוליד הדגשה של יזמות בקנה־מידה קטן, טכנולוגיה בקנה־מידה קטן והשקפה פרגמטית עיקשת. באותה עת, כל דבר שחורג משליטתו הישירה של הפרט נחשד כמגביל את עוצמתו ואת חרותו. הביזור הג׳פרסוני ממקד את תשומת־הלב בפרט העומד מחוץ להיסטוריה וככל האפשר מתרחב מאידיאולוגיה לטובת המידי והמובן מאליו.

לעומת זאת, ההשקפה הסוציאליסטית, שהצגנוה כאן, היא כוללנית במהותה. פרוש הדבר שהמציאות נתפסת כשלמות, שלא ניתן לצמצמה לחלקיה. בני־אדם כפרטים, שדומה אולי כי הם מהווים חלקים נפרדים, מייצגים למעשה התפתחות או התגלות של שלמות בלתי־מתחלקת, שאפשר לזהותה. שלמות היא דבר ״קיים״ ולא דבר ״שעושים אותו״. היא מצב קיומי בסיסי. דווקא משום כך חייבת המדיניות להגן במפורש על זכויות הפרט; רק כך אפשר להגיע ל״אחדות בתוך השוני״, המבטיחה למערכות שלמות ולמרכיביהן הרמוניה ושווי־משקל דינאמי.

יש אירוניה בעובדה, שההשקפה הכוללנית מבססת תפישה אותנטית יותר של התפתחות הפרט וייחודו. כאשר בני־אדם פועלים באופן אינדיווידואליסטי, הם נתקלים באינטרסים חברתיים; ומכיוון שהם במצב של בידוד, יש מידת סבירות גבוהה שהם ימצאו חסרי־אונים ויאלצו להתיישר על־פי המקובל. על־ידי פעולה מתואמת בין פרטים רבים עולה סיכויים לשנות את המוסדות החברתיים כך, שאלה יטיבו לשרת את צרכיהם הייחודיים. התוצאה של פעולה חברתית מוצלחת היא חיזוק הגיוון.

בעיני הסוציאליסט, העוצמה מעוגנת בחברה כשלמות, והיא משקפת את היכולת הקולקטיבית לשנות את הטבע כדי שיענה על צרכים אינדיווידואליים. פרטים נזקקים לעוצמה זו ומקדמים בעזרתה את כישוריהם הייחודיים בדרגות שונות; אך עצם קיומה משקף את נוכחותה של ישות חברתית שפרטים מבודדים אינם מסוגלים ליצור. בעיני הסוציאליסט, משמעות הביזור היא חלוקת עוצמה צודקת ושיתופית יותר. יתכן שמטרה זו בתחום הארגון תחייב את צמצומם של מוסדות; אך אפשר לחתור אליה גם באמצעות הפעלה צודקת ושוויונית יותר של העוצמה במוסדות גדולים. בשני המקרים יש צורך לבזר את הפעלת העוצמה.

רוב הישגיה התחיקתיים של התנועה

לשימור הסביבה הגבילו בעיקר רווחים או הזינו את האינפלציה, על־ידי אילוץ יצרנים מפיצי זיהום, או תעשיות שעוסקות באוצרות טבע, לשאת בעלויות שקודם לכן נספגו על־ידי החברה. שיטה זו יעילה עד גבול מסויים, אך הישגיה יהפכו במוקדם או במאוחר מטרה להתקפות מצד המעמד הקפיטליסטי, בחתירתו הבלתי־פוסקת אחרי רווחים. אנשי שימור הסביבה ימשיכו להימצא במגננה, בעוד שהתאגידים חוזרים ותוקפים את התחיקה הסביבתית המגבילה את רווחיהם, אלא אם כן הם יכללו במאמציהם מאבק על שליטה חברתית בייצור החברתי. לתנועת שימור הסביבה השקפות מתקדמות מאד על דמוקרטיה השתתפותית, יחסי אדם–סביבה, פיתוח טכנולוגי וערכו של הפרט. היא תצטרך לפתח עתה הבנה טובה יותר של העוצמה, אם ברצונה ליישם השקפות אלו.

סוציאליזם דמוקרטי ומדיניות סביבתית

אולי השאלה החשובה מכולן נשארת פתוחה: האם הדברים הללו הם בעלי ענין אקדמי בלבד, או האם הם נוגעים לאפשרויות מעשיות באופק הפוליטי? אני סבור, שהתשובה תלויה בסיכויים להחיל את הדמוקרטיה על כל תחומי הקיום האנושי, במקום לכלוא אותה בתחום היחסים בין הפרט למדינה, כפי שנעשה ברוב ארצות הקפיטליזם התעשייתי. בין הסיבות לפסימיות בולטת ה"אוטונומיה", כביכול, של הטכנולוגיה שלנו מן הפיקוח האנושי, הגורמת לניוון המודעות הביקורתית הדרושה כדי לחרוג מדילמה זו.(5)

אף על פי כן, ישנן מובלעות של דינאמיות בציבור האמריקני הרומזות על פוטנציאל התפתחות לקראת מדיניות סוציאליסטית–דמוקרטית, שמתיישבת עם עקרונות אקולוגיים. תחייתו ושגשוגו של האקטיביזם המקומי בשנות ה־70 עוררו בי את האמונה, שהיוזמה לתמורה כזו עשויה לבוא מתנועה מבוזרת, ששורשיה בתוך התרבות האמריקנית, יותר משהיא עשויה להצליח על אפה של תרבות זו.

הפעילות בהקשר המקומי מספקת מסגרת מובנת לשילוב של היסוד האישי עם היסוד הפוליטי; כן היא עשויה להגביר את הבטחון העצמי, כהכנה למאבק פוליטי מקיף יותר. כל אדם מתנסה בתחושת אין־אונים בכלכלה ובמבנה פוליטי, שהשליטה בהם אינה דמוקרטית. אך השמאל עומד בפני תקופה ממושכת של נצחונות חלקיים בהקשר של שליטה קפיטליסטית, ומצב זה מעודד ציניות; הדגשת יעדים, שהוגדרו והושגו ברמה המקומית, תוכל לשמש גורם חשוב בהפיכת חוסר האונים לתחושת עוצמה, ותוכל ליצור אפשרויות התפשטות ממשיות. האינטימיות היחסית של ההקשר המקומי מאפשרת לבני־אדם לקלוט את המסר, שיש משקל לפרט ושחייב להיות לו משקל כדי למתן את התוצאות השליליות של התפוררות הסביבה, המתלוות לתיעוש בלתי־מבוקר. זהו צעד אידיאולוגי מכריע בכיוון לתמורה פוליטית מתקדמת, שכן חלק ניכר מן ההתנגדות העממית לסוציאליזם מעוגן ברעיון שהאדם הולך לאיבוד בבליל של הפשטות קולקטיביות.

לבסוף, רשתות מבוזרות של התארגנות בני־אדם מסוגלות לנצל טכנולוגיות הולמות יותר. הדוגמה הטובה ביותר בתחום זה היא האנרגיה: ריכוז מקורות אנרגיה מפוזרים כדי להפעיל אותם באורח תרמו־דינאמי יעיל הוא על־פי אופיו מפעל מקומי, ביו־אזורי.

אולי הדוגמה הטובה ביותר לאפשרויות ולמגבלות של הביזור בפוליטיקה האמריקנית היא התנועה להקפאה דו־סיטרית (ארה"ב–ברה"מ) של ניסוי והצבת הנשק הגרעיני. קשה לתאר דגם הולם יותר של תנועה, הצומחת ממבנים קיימים שעברו סוג חדש של פוליטיזציה, מתנועת ההקפאה. אך תנועה זו לא תצליח לחרוג בהרבה מפעולות סמליות,

אם היא לא תכרוך את איום המלחמה הגרעינית בנושאים פוליטיים אחרים. היא חייבת לעשות כן על־מנת להתרחב מעבר לגרעין המצומצם של חסידיה. חייבם לחשוף את הקשר בין מרוץ החימוש הגרעיני, מדיניות־חוץ מתגרה אך בלתי־יעילה, כלכלה מתדרדרת ותחו־שת יאוש חודרת־כל בחברה האמריקנית. סוציאליסטים ואקולוגים יטיבו לעשות זאת, בדרך שתמריץ את המודעות הפולי־טית, מחלקים אחרים בתנועת ההקפאה; כך הם יוכלו למלא תפקיד מכריע בהפיכת ההתעוררות העממית הנוכחית לתנועה רחבה למען התחדשות פוליטית ותרבותית. בלי התחדשות כזו תתקפל תנועת ההקפאה לאט־לאט, והציוויליז־ציה התעשייתית עלולה להיעלם במהרה.

הדו־שיח הסוציאליסטי והאקולוגי התנהלו עד כה בנפרד זה מזה. לא יהיה קל לאחד אותם, אך התהליך כבר התחיל. הרחבתו וביצורו של תהליך זה צריכים לזכות עתה בעדיפות ראשונה אצל כל האנשים המתקדמים.

הערות

1) Samuel P. Hays, *Conservation and the Gospel of Efficiency* Cambridge: Harvard University Press, 1959, p. 4.
2) Herman Daly, *Steady State Economics*, San Francisco: W.H. Freeman and Co., 1978, Lester Brown, *The Twenty Ninth Day*, New York: Norton and Co., 1978.
3) Alan Wolfe, *America's Impasse: The Rise and Fall of the Politics of Growth*, New York: Pantheon, 1981. John Mollenkopf, "The Post-War Politics of Urban Development" in *Politics and Society*, Spring 1975; Harvey Molotch, "The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place" in *American Journal of Sociology*, September 1976.
4) Amory Lovins, *Soft Energy Paths*, Cambridge: Ballinger Publishing Co., 1977; Denis Hayes, *Rays of Hope*, New York: W.W. Norton Company, 1977, David Morris and Karl Hess, *Neighborhood Power*, *Beacon Press, 1975*.
5) *Langdon Winner, Autonomous Technology: Technics Out of Control as a Theme in Political Thought*, Cambridge MIT Press, 1977.

SOCIALIST AFFAIRS

המזרח האדום הולך ומחוויר

ראיון עם רג'י דברה

שאלה: **בספרך "אירופה מול האימפריות", אתה טוען כי המושגים "מזרח" ו"מערב" הם הפשטה. התרחיק לכת עד כדי הכחשת קיומם?**

דברה: לא הייתי כותב את ספרי, אילולא היו קיימים הגושים. בלי שום ספק יש גוש סובייטי ויש גוש אמריקני. אך הללו הם בבחינת בנין־על עולמי, ששוב אינו תואם את התשתית הנוכחית. מכאן המשבר הבין־גושי.

שאלה: **בהקשר לכך אתה טוען, כי אנו חיים לאורם של מיתוסים. האמנם?**

דברה: ראשון המיתוסים הוא ש"הגוש האמריקני אינו קיים." מיתוס שני טוען, כי "הגוש הסובייטי נמצא במתקפה והוא מהווה איום עליון."

למעשה, קיים גוש אמריקני ממוסד, המבוסס על ברית נאט"ו והנושא שם זה. הברית הצפון־אטלנטית משמשת גם בסיס למערכת בלתי־רשמית, וזו מגבילה את חברותיה הרבה מעבר להתחייבויות המעטות הרשמיות שבברית. מערכת זו פועלת בהכרתנו והיא כלי יעיל המשמש את אמצעי התקשורת ואת המפלגות למיניהן, כולל הסוציאליסטים.

ובאשר לברה"מ, זו אינה מתעצמת והולכת. אמנם מאגר הנשק בידיה אדיר ועצום, אך אין בכך כדי להפכה למעצמת־על. אין אני בא לטעון כי לא יתכן שיהיו שתי מעצמות־על; אולם ברגע זה יש רק אחת – הלא היא ארה"ב.

אימפריה בשקיעה

שאלה: **לפי דעתך, אין ברה"מ "אימפריית הרשע", כפי שטוענים?**

מתוך: Socialist Affairs, רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי. גליון מס' 3, 1985.
תרגום: חנה לש.

המחבר היה בעבר יועץ מיוחד לעניני חוץ של הנשיא מיטראן. לאחרונה פירסם ספר: Les Empires Contre l'Europe, Paris, 1985.

דברה: מושג זה של ״אימפריית רשע״ רק מדגים את המנטליות האמריקנית הילדותית, המתנבאת בסגנון תנ״כי. אין ״בני אור״ ו״בני חושך״. ישנן אימפריות – וזה הכל. כל אימפריה הנה התגלמות של ״בני אור״ בעיני עצמה, ושל ״בני חושך״ בעיני זולתה.

היכולה אימפריה בשקיעה להיחשב כהתגלמות הרשע? והרי ברה״מ שוקעת. כבר נאכלו בה הגרעינים המיועדים לזריעה; מבית נערמים האסונות, ומחוץ אין עוד בכוחה למנוע את המגמות השליליות מבחינתה במאזן הכוחות. אחד לאחד נסגרים בפניה שערי המדינות בעולם השלישי. הללו מבקשים עתה את תמיכת קרן המטבע הבינלאו־מית, את ביטול חובותיהם, קסטות וידיאו, אגרונומים ועזרה טכנולוגית – במקום אספקת נשק וזכות הצבעה באו״ם, כפי שתבעו בעבר. העולם השלישי שוב אינו נאבק היום על מעמד פוליטי בינלאומי, שרכש אותו זה מכבר. הוא נאבק על הישרדות כלכלית. עד 1975 יכלה ברה״מ לספק את תביעותיהם להכרה בינלאומית, אך אין ביכולתה להגיש עזרה כלכלית. מכאן אובדן השפעתה.

אין אני צופה לא מהפכה ולא פיצוץ. אבל אני שם לב להתערערות המתמדת במעמד הסובייטי. אני רואה, שאין עוד ל״דת הקומוניסטית״ תפקיד יסודי במערב ואין היא משחקת תפקיד חי ופופולרי במזרח.

שאלה: **יחד עם זאת ציינת, ש״הבריות בצרפת של מיטראן הם אנטי־סובייטים יותר מהאמרי־קנים בממשל רייגן.״**

דברה: הרבה יותר! ולכך מספר הסברים. בראש וראשונה משום שצרפת ומערב־אירופה כולה קרובים הרבה יותר למזרח־אירופה ולברה״מ מהאמריקנים. ולכן תגובתם לארועים כגון אלה בפולין חריפה הרבה יותר ונרגזת הרבה יותר. סיבה שניה היא, שתגובותינו הן אידיאולוגיות, בעוד שתגובות האמריקנים הן פרגמטיות ויחסיות יותר. האמריקנים מטיילים ברחבי ברה״מ ועיתוניהם מדווחים כל הזמן על הנעשה שם, בעוד שאנחנו מסתפקים במידע סתום ומלא דעות קדומות. סיבה שלישית היא, שלעולם לא חוו האמריקנים את הקומוניזם במישרין ולכן אין הם חשים בצורך לחזור בתשובה כמו שחשים זאת הקומוניסטים לשעבר הממלאים את שורות אנשי התקשורת בצרפת. ורביעית, אין האמריקנים מכירים את אירופה כפי שהם מכירים את אסיה ואת ארצות הים הפציפי. לכן קל להם יותר לראות את העוצמה הסובייטית במישור הגלובאלי – ואילו אנחנו, כאן באירופה, מפחדים ממנה כאשר אנו פוגשים אותה לבדנו פנים אל פנים.

שאלה: **ככל שאדם הוא אנטי־סובייטי יותר, הוא יתמוך יותר בברית האטלנטית; ככל שהוא חושש יותר מגוש אחד – הוא יתקרב יותר לשני. האם טוב הדבר?**

דברה: כל הגנגסטרים מכירים את השיטה. הולכים אל החנווני שבפינת הרחוב ומזהירים אותו בפני הפושע העומד לשבור את חלון הראווה שבחנותו; ואז מציעים לו הגנה ואם קרבנם מהסס, הרי שלמחרת בבוקר מושלכת לבנה המנפצת את החלון. לעת ערב, הפחד כבר עשה את שלו. הפחד קורא תמיד לסחטנים לבוא ולהושיע. האמריקנים מודעים לכך ומגזימים באופן שיטתי את אלמנט הפחד. זה משמש את האינטרס שלהם – בדיוק כשם שמינימליזציה של הפחד הוא באינטרס הסובייטי. האסטרטגיה הנה משחק, שבו כל צד נותן חיזוק ליריבו. מומחה לחימוש כתב ספר מוזר ביותר ובו הוא מראה כיצד הפנטגון מגזים באופן שיטתי את כמויות הנשק שבידי הסובייטים, כדי שהקונגרס יקציב לו סכומים נוספים.

שאלה: **אם כל גוש מגזים בהערכת כוחו של הזולת, כיצד נדע את האמת? מה פרצופה האמיתי של ברה״מ?**

דברה: אני רוצה שלא תהיה כל אי־הבנה. מנסה אני להראות, שברה״מ איננה

מעצמת־העל התוקפנית השואפת להשתלט על העולם כולו, כפי שמנסים לשכנענו מידי יום ביומו. עם זאת, אין אני טוען, שזו בסך־הכל מעצמה נחותה המנהלת את ענייניה בצנעה ובהתאפקות. ברור לי היטב, כי ברה"מ מסוגלת לאיים מוסרית, דיפלומטית וצבאית על שכנותיה – ואף עושה זאת. ידוע לי, שכוחה הצבאי עדיין גדול.

עלינו להיות עיקביים: אינך יכול לטעון "שברה"מ סובלת מהסתיידות עורקים, פושטת את הרגל, גוועת ברעב" – וכעבור רגע לנבא קטסטרופה: "הטנקים הסובייטים בשער, כל הדמוקרטיות מתמוטטות ומחר יגיע תורנו." עלינו להחליט. ברה"מ אינה יכולה להיות בו־בזמן גם חלושה וגם מעצמת־על.

ברה"מ הנה ארץ עשירה פי שניים מארה"ב – אבל היא גם ארץ שבה מהדקים את החגורה במספר כפול של חורים. מנהיגיה יכולים להטיל על האוכלוסיה קרבנות אין־ספור, שכן זו רוצה בשלום באמת ובתמים. וכך, מפחד המלחמה, ברה"מ מרחיבה את מאגר הנשק שלה באופן המדהים ביותר. לאדם ברחוב אין לחלוטין ענין בכיבוש העולם. דאגותיו נתונות לבעיות שיכון ולאיכות המזון. לא מכבר גילו אזרחי ברה"מ את מוצרי הצריכה, ודומה שמנהיגיהם עדיין לא הבינו זאת. בעית ברה"מ בימים אלה היא סל המזונות. וכאשר זה בראש דאגתך, אינך יכול להיות נתון גם למאויי התפשטות מדינית.

סכנה אדומה לעולם?

שאלה: **ובכל-זאת, יש המצביעים על הסכנה שמערב-אירופה תאדים ותלך...**

דברה: פנטזיה טהורה! סיפורי סבתא! והרי התנועה הקומוניסטית מתפרקת בעולם כולו – באפריקה, באמריקה הלטינית, בדרום־מזרח אסיה, שבה שימשה וייטנאם בתור כעין חיסון. האירועים בניקרגואה, המככבים בטלוויזיה, מונעים מאיתנו לראות, כי בוונצואלה, בארגנטינה ובברזיל כמעט שאין עוד קומוניסטים. במערב־אירופה, התנו־

שתי אימפריות זו מול זו –
פגישת הכוחות האמריקניים והסובייטיים בנהר אלבה אחרי התמוטטות הנאצים, אפריל 1945

עות הקומוניסטיות בצרפת ובספרד בנסיגה מוחלטת; ואם נדמה כאילו המפלגה באיטליה במצב טוב יותר, הרי זה רק משום שלמעשה הפכה למפלגה סוציאל־דמוקר־טית. אם כן, למה לנו לדאוג? הכיצד תוכל התפשטות סובייטית להתגשם, אם אין לה גישה אל הארצות שהיא מעונינת בהן? אין לברה"מ הכוח והמאגרים להמשיך ב"אפג־ניסטאנים".

למעשה, מאז ומתמיד היה קיים פער משמעותי בין ההיסטוריה כפי שהיא באמת, לבין הידע ההיסטורי בידי הבריות. לפעמים הפער הזה יוכל להשתרע על תקופה של 20–30 שנה. כך, למשל, הגיע לתודעתנו מושג ה"גולאג" ב־1975 – אלא שלמעשה גילינו אז את מימשל 1945, ומחנות הגולאג נעלמו זה מכבר. וכך אנו חיים עדיין תחת הרושם של ההתפשטות הסובייטית בשנות ה־70, אם כי מבצע החימוש האדיר של ממשל רייגן החזיר זה מכבר את האיזון ואף את העליונות של ארה"ב בתחום הצבאי, כמו גם בתחום התעשייתי הכללי.

שאלה: האם משמעות העובדה, שאינך חושש מהסכנה האדומה, שהגעת להסכם כלשהו עם הפציפיסטים?

דברה: בהחלט לא! בכל אופן, אין הפציפיזם רלוואנטי לצרפת. איש אינו מציע להציב כאן את טילי הפרשינג, ואין עוד מישהו שמתכוון לחסל את הצוללות האטומיות שלנו. באשר לצרפת, אין לנו כל אופציה של פציפיזם. עלינו לדאוג להגנתנו ולהתנגד בו־בזמן הן להתרעות הסובייטיות והן לאשליות המעוותות של ממשל רייגן, המנסות לשכנענו שהנשק האטומי אבד עליו הכלח.

רונלד רייגן הוא בעל הברית האחרון של התנועה הקומוניסטית בעולם. טענותיו רק מחזקות את ידי הפציפיסטים. כיצד יוכל להסביר לגרמנים, שהנשק האטומי מיושן ובו־בזמן להציב טילים התקפיים כאלה בארצם?

שאלה: **לא בלבד שרייגן מנסה לכפות עלינו את "מטרייתו" האסטרטגית, אלא שהוא מנסה גם "להרביץ" בנו תרבות אמריקנית...**

דברה: תרבות היא המדיניות של ימינו, המלחמה של תקופתנו. ישנן התפשטויות תרבותיות שמטרתן המפורשת הרס רצון הזולת. אפשר "לביית" מדינה בעזרת הרס תרבותה. פה ושם ניסו הסובייטים לעשות זאת וכרגיל, האמריקנים עושים זאת ודברים אחרים בהצלחה רבה יותר. בימינו, אסטרטגיה תרבותית הינה חלק בלתי־נפרד ממערכת ההגנה הלאומית. לכן אני מתענין באוניברסיטה בין־אורופאית במידה שווה להתענ־נותי במערך ההגנה האירופי.

אירופה – מעצמה שלישית

שאלה: **האם בכוונתך לומר, שהקמת מערך הגנה אירופי יתגשם על־ידי יצירת תרבות אירופית?**

דברה: אם זו תהיה בעלת תודעה עצמית. ככל שיגדל המרכיב האירופי במערב, כן יפחת המרכיב המזרחי באירופה. אם הברירה היחידה בפני הצ'כים או הפולנים תהיה התקדמות האימפריה האמריקנית ממש עד לגבול ברה"מ, כי־אז יוכלו הסובייטים לטעון שדבר זה אינו בא בחשבון. אולם אם אירופה תוכיח את עצמה כמעצמה שלישית, יהווה הדבר כוח משיכה אדיר למדינות מזרח־אירופה. והתעמולה הסובייטית שוב לא תוכל לצמצם את הפיתוי הזה לניגוד הדו־הקוטבי. יצירת תרבות אירופית תגביר את הסיכוי שבני־דודינו המזרח־אירופיים יתנתקו מהטוטליטריות.

שאלה: אפשר, אולי, לחשוב בקלות על תרבות אירופית, אבל מערך הגנה אירופי – מה זה יהיה?

דברה: מערך כזה אינו נראה לי בקווים הקלאסיים של סמכות מרכזית אחת, שרשרת פיקוד אחת, קבוצת לאומים המאוגדים בפדרציה ובראשה נשיא הלוחץ על כפתור. תמונה כזאת אינה ריאלית בשלב זה. מה שסביר לזמן הנראה לעין הוא מערך של תחומי הגנה חופפים. כל המפריע לאחד התחומים הללו מסתכן בהפעלת שרשרת של תגובות שעלולה אף להוביל לסכנה גרעינית. בלי לדון בפרטי המערך שיגרור פעולת־מנע צרפתית, למשל, למען בטחונה של שוודיה, אפשר לחשוב על מערך הגנתי אירופי המקשר בין האסטרטגיות השונות ומאחד אותן ביחידה מלוכדת ומתואמת.

שאלה: **ומה יהיו היחסים בין המערך ההגנתי האירופי הזה לבין נאט"ו?**

דברה: לדעתי, אין לנו ענין בנטישת נאט"ו. למה לנו לוותר על גורם מרתיע נוסף בפני תוקפן אפשרי? אין אני דוגל בנייטרליות – ובוודאי שלא בשמירת מרחק שווה בינינו לבין שני הגושים. והרי לפי ערכינו, אורח־חיינו וההיסטוריה שלנו, הננו קרובים הרבה יותר לארה"ב מאשר לברה"מ. אבל אין פירושו של דבר שעלינו להיות רתומים למרכבה האמריקנית. אין אני "אטלנטיסיסט", שכן יש בכך משום ויתור מסוכן המשאיר את הישרדותנו תלויה ברצונם הטוב של אחרים. דבר זה רק יגדיל את הסיכון של חוסר בטחון. הישארותנו בנאט"ו אין בהכרח משמעותה שנהיה לסרח־עודף של האסטרטגיה האמריקנית.

שאלה: **האם הקמת מערך הגנה אירופי יגרום לשינוי בכללי המשחק של האימפריות?**

דברה: באופן כללי נוכחתי לדעת, שאירופה נחשבת למקום מפגש לאותן מדינות שאינן מקבלות את השתלטותן לא של וושינגטון ולא של מוסקווה. אירופה עונה על הצרכים ההיסטוריים של תקופתנו, לצרכי אותן המדינות הרוצות להיות הן עצמן בלי להיות תלויות במרכז זר כלשהו.

אילו לאירופה היה כוח מדיני של ממש בשנות ה־60, היתה קובה יכולה לנטוש אימפריה אחת בלי ליפול מיד לזרועותיה של אימפריה שניה. וזה מה שקורה היום בניקרגואה. מדיניותה של ארה"ב שם היא הגרועה ביותר האפשרית; תוצאתה היא סטליניזציה של ניקרגואה. אסור לתת למדינה זו להיחנק. על אירופה להציע לה אלטרנטיבה.

שאלה: **כלום יש לאירופה, היום, היכולת לתמוך באותן המדינות שאינן רוצות להיות תחת שליטתו של גוש זה או אחר?**

דברה: לו היה לקהיליה האירופית משקל מדיני זהה למשקלה הכלכלי, היתה תשובתי חיובית. אך הואיל והקהיליה עדיין מפגרת מאד מבחינה מדינית ולכל אחת מן השותפות זכות וטו בענינים בינלאומיים, תשובתי חייבת להיות שלילית. אך אין דבר שיוכל למנוע מאיתנו לגנות את העוול העומד להתבצע או לקרוא לעזרה. כל דבר עדיף על קשר של שתיקה.

שאלה: **האם הדמוקרטיה בנסיגה במישור הגלובאלי?**

דברה: כלל וכלל לא! מישהו אמר לאחרונה, שישנן עשרים דמוקרטיות בעולם כולו, עשר מהן באירופה. הערכה זאת עשויה ליצור בהלה ולמנוע שינה מעיני רבים. אך הבה נבדוק תופעה אחת בלבד: באמריקה הלטינית, אותה יבשת של משטרים אוטו־ריטריים לשעבר, קיימות היום כבר עשרים דמוקרטיות. למעשה, הדמוקרטיה בעולם בעליה מתמדת. היא קיימת בכל היבשות, היא פורחת, היא באופנסיווה. היא מצליחה אף במקומות שאין בהם תנאים חברתיים וכלכליים ההכרחיים, לכאורה, לשגשוגה – במקומות שאין בהם תיעוש. הדמוקרטיה מתקדמת – ותמיכת אירופה תגרום לה להיות יציבה עוד יותר.

ג׳ירי ווירג׳יניה ואלנטה

הלניניזם של הסנדיניסטים

שש שנים עברו מאז הפילה חזית השחרור הלאומית הסנדיניסטית את משטרו של השליט הדיקטטורי של ניקרגואה, אנסטאסיו סומוזה דביי. אך גם כיום עדיין נטרש ויכוח נוקב באשר לאפייה של החזית הסנדיניסטית, (FSLN), לנטיותיה הפוליטיות, למורכבותה ולמטרותיה.

יש עדיין הטוענים, שהמשטר הסנדיניסטי הנו לאומני ובלתי־מזדהה ואף קיצוני. אחרים מדגישים את הקווים הלניניסטיים-מארכסיסטיים שאיפיינו את תפיסת השלטון על־ידו, את קשרי החוץ שלו ואת מאמציו להפוך את החברה הניקרגואית לחברה סוציאליסטית. אין בכך משום עיסוק אקדמי גרידה, שכן משטר הדיכוי הסנדיניסטי הוליד אופוזיציה מבית כמו גם מעורבות בענייני ניקרגואה על־ידי תומכים ומתנגדים כאחד. עולה החשש שהקונפליקט יחריף ויחרוג גם אל הארצות השכנות.

מתוך Problems of Communism, **מוצא לאור על־ידי שרות המידע של ארה״ב, כרך 34, מס׳ 5, אוקטובר 1985. מתוך מאמר מקיף על שלטון הסנדיניסטים בחרנו לפרסם רק את אותם הקטעים המתייחסים לאופי ה״סוציאליסטי״ של השלטון ולקשריו עם העולם הקומוניסטי. תרגום: חנה לש.**

ג׳ירי ואלנטה הוא פרופסור למדעי המדינה, ומנהל לימודים סובייטיים, מזרח־אירופיים ואסטרטגיים בביה״ס ללימודים בינלאומיים באוניברסיטת מיאמי. וירג׳יניה ואלנטה היא סופרת בלתי־תלויה.

סביבה מהפכנית

הגיאוגרפיה של ניקרגואה, ההיסטוריה שלה והתנאים הסוציו־אקונומיים סיפקו תנאים נוחים למלחמת גרילה. הנתון הגיאוגרפי שהשפיע ביותר על ההיסטוריה של המדינה היא קרבתה לארה״ב. מעצבי המדיניות האמריקנים ראו תמיד את חשיבותה האסטרטגית של ניקרגואה ולכן נטו להתערב באופן ישיר בעניניה, על מנת להגן על האינטרסים של ארה״ב; אחד מאלה היה כריית תעלה החוצה את מיצר היבשת בטריטוריה של ניקרגואה במקום של פנאמה. ההתערבות האמריקנית הולידה מידה מסויימת של ״יאנקיפוביה״, שרוככה על־ידי רגשי משיכה רבים של שני הצדדים זה אל זה. בניקרגואה עצמה, ההרים מיושבים בדלילות והיו תמיד מקום מקלט ללוחמי גרילה, בין אם אלה היו הכוחות הלאומנים של אגוסטו סיזר סנדינו בסוף שנות ה־20, או החזית הלאומית הסנדיניסטית בשנות ה־60 וה־70. צבא סנדינו ״להגנת הריבונות הלאומית״ גייס לשורותיו בעיקר כפריים ניקרגואים, אך נתמך גם על־ידי מתנדבים מכל רחבי אמריקה הלטינית. בשנים 1927–33 ערך צבא זה מבצעי גרילה נגד נוכחות הנחתים האמריקניים, שחזרו לניקרגואה ב־1927 לאחר מעורבויות קודמות החל ב־1909.

סנדינו לא היה לניניסט, מארכסיסט, או סוציאליסט, למרות התדמית שהלבישו עליו הסנדיניסטים מאוחר יותר. הוא לא היה אפילו פרו־סובייטי או ״אנטי־אימפריליסט״. סנדינו רצה בראש

וראשונה לסלק את הנחתים האמריקניים מניקרגואה; ואחרי שאלה נסוגו ב־1932, השלים למעשה עם הממשלה הניקרגו־אית. אמנם נכון, שהקומינטרן ניסה לנצל את מאבקו של סנדינו ולהכניסו תחת חסותם באמצעות מזכירו האישי – אוגוסטין פאראבונדו מארטי, מייסד המפלגה הקומוניסטית של אל־סלואדור. אולם ב־1930 ניתק סנדינו את כל קשריו עם הקומינטרן והדיח את מארטי, מעשה אשר הוקע כבגידה על־ידי הקומינטרן. מאוחר יותר החייתה החזית הסנדיניס־טית את דמותו של סנדינו והעניקה לו תכונות נוספות – וכך היה לסמל המה־פכה "האנטי־אימפריליסטית" שלהם.

אם אגדת סנדינו והגיאוגרפיה של ניקרגואה סיפקו את להט ההתמרדות, הרי הפיגור החברתי–כלכלי והדיכוי הפוליטי היו ממריציה העיקריים. ניקר־גואה ירשה מאדוניה הספרדיים הקולו־ניאלים חלוקה מעמדית נוקשה ושררה בה תרבות פוליטית סמכותית. למסורת דמוקרטית לא היה כל סיכוי להשתרש. המדינה נוהלה על־ידי מעמד מועדף של בעלי קרקעות שענינם בייצוא, ומ־1927 ואילך על־ידי המשמר הלאומי תחת משפחת סומוזה. ההיררכיה השמרנית של הכנסיה הקתולית היוותה נדבך נוסף של האוטוריטריות במה שהיה ידוע בשם "הרפובליקה הדמוקרטית" של ניקר־גואה.

משטר הדיכוי של שושלת סומוזה יצרה תנאים נוחים למהפכה, כפי שעשו זאת גם, במידה פחותה יותר, יחסי הלקוח הצייתני של ניקרגואה כלפי ארה"ב. כל שלושת בני סומוזה היו מומחים בטיפוח הסיוע האמריקני ולהוטים למלא תפקיד של שליחי ארה"ב, אפילו בזמן מלחמת קוריאה ומלחמת וייטנאם, כאשר וושינג־טון דחתה את הצעת העזרה שלהם. סומוזה הראשון שלט בניקרגואה עד מותו בעזרת המשמר הלאומי (שאת שחיתותו הוא עודד), באמצעות צרוף המפלגה הליברלית השלטת וצרופם של ידידיו מקרב אנשי עסקים ובעלי קרק־עות, וכן על־ידי מניפולציה מתוחכמת של האופוזיציה. אחריו בא בנו לואיז, אשר שלט במדינה שלווה יחסית בשנות ה־50 וה־60 – תקופה שבה המודרניזציה והצמיחה הכלכלית היוו בסיס להתרחבות מעמד בינוני.

השושלת החלה להתפורר בשנות ה־70, תחת שלטונו של יורשו של לואיס, אחיו אנסטאסיו (טביטו) סומוזה, בוגר האקדמיה הצבאית האמריקנית בווסט־פוינט. כפי שמציין רג'י דברה: "בעל בריתה הטוב ביותר של החזית (הסנדי־ניסטית)... היה סומוזה עצמו." הוא היה מושחת כקודמיו, אך חסרה לו בקיאותם במניפולציה פוליטית. את זאת אפשר היה לראות בדרך טיפולו ברעידת האדמה בחג המולד של 1972, אסון שהביא למותם של 10000 ניקרגואים. אחרי אסון זה נוצלו קרנות הסיוע ללא בושה למטרות אחרות, בעוד מנאגואה התחתית היתה מוטלת בהריסותיה. סומוזה המשיך לנצל את הכלכלה הניקרגואית לטובתו האישית; בחירתו מחדש באמצעים בלתי־כשרים ב־1974 והתעלמותו הבוטה מהצרכים החברתיים הבסיסיים של עמו – כל אלה ערערו את חוקיותו של המשטר, יצרו התנגדות עזה בקרב רוב האוכלוסיה, וזרעו את זרעי המהפכה.

הדרך לשלטון

אחרי נצחון החזית הלאומית הסנדי־ניסטית ב־1979 רווחה באירופה ובארה"ב האופנה להתייחס אל המהפכ־נים כאל לאומנים, או במקרה הגרוע ביותר כאל סוציאליסטים רדיקליים מבולבלים. אולם בחינה מדוקדקת של הראיות מראה, שמאז היווסדה הונהגה החזית על־ידי מהפכנים לניניסטים בעלי קשרים יציבים עם קובה ובמידה פחותה עם המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. אף על פי שהחזית התנסתה בעליות ובירידות, ואפילו כמעט חוסלה כליל בתחילת שנות ה־70, הרי בסופו של דבר התגברה על המאבקים הפנימיים ותחת פיקוד מאוחד תפסה עמדה של "אוונגא־

רד" בעל תודעה לניניסטית - משמע ארגון אליטיסטי הפועל לפי עקרונות הירכיים של צנטרליזם דמוקרטי. בהיר תה פרגמטית מעיקרה הסכימה התנועה לכרות ברית עם כל גורם שהתנגד לסומוזה, ובחכמה רבה ניצלה כל אחת משגיאותיו. בתמיכה בינלאומית (בעיקר של קובה) הצליחה לעבור ממאבק מח־תרתי למהפכה עממית מצליחה.

סומוזה טעה, אל נכון, בהערכת מקורה של החזית ושל מנהיגיה. לדידו החל "הכל" רק ב־1963, כאשר גברו הפעולות בהרי ניקרגואה. אלא שלאמיתו של דבר יצאה החזית לאוויר העולם ביוני 1944 כתנועה לניניסטית, עם כינונה של המפלגה הסוציאליסטית של ניקרגואה (PSN). בהתחשב באסטרטגיה הסטלי־ניסטית בזמן המלחמה, תמכו תחילה במשטרו של סומוזה, משום שהיה שותף לארה"ב בחזית אנטי־פאשיסטית. אחד ממייסדיה, קארלוס פונסקה (Carlos Fonseca) היה פעיל באותה עת בתנועת הנוער הסוציאליסטית. הוא וידידו, תומס בורגה, (Tomas Borge) נחשפו בגוא־טמלה להשפעת הספרות המארכסיסטית וארגנו קבוצת סטודנטים קומוניסטית באוניברסיטת גראנדה. בשלב מאוחר יותר סיפרו, שלא היו מרוצים משמרנותה של הנהגת ה-PSN, שעדיין ראו את סנדינו כלאומני-בורגני.

הצלחת המהפכה בקובה ב־1959 הצדיקה את בקורתם של השנים וביוני 1959 הצטרפו אליהם עשרות קובנים ואנשי ניקרגואה במאמץ לארגן מאבק מזויין במרכז המדינה, סמוך להונדורס. אף כי נכשלו, ביקרו פונסקה ובורגה בקובה, ושם עודדו אותם קסטרו וצ'ה־גווארה לשוב לניקרגואה ב־1960 על־מנת לארגן קבוצות גרילה לפי הדוגמה של "תנועת ה־26 ביולי" של קסטרו. אלא ששיבתו הסודית של פונסקה לניקרגואה פורסמה על־ידי ה-PSN והוא נעצר והוגלה.

מאוכזבים ביותר מ"הקו הפציפיס־טי" של ה- PSN, נפגשו פונסקה ובורגה ופעיל נוסף, סילביו מיורגה, בהונדורס ב־1961 ושם יסדו את החזית (FSLN) בתור ארגון גרילה, דומה לזה של קסטרו וצ'ה־גווארה. במקור נקראו בפשטות "החזית לשחרור לאומי" - את התואר הסנדיניסטי הוסיפו שנה לאחר מכן. לא כל החברים הראשונים היו קומוניסטים או מארכסיסטים, ובכל בשנות ה־60 היו אך כוח קטן ללא תמיכה המונית. במהרה גילו כי לא בנקל יוכלו אנשי המעמד הבינוני והמשכילים לרכוש את אמונם של האיכרים בארץ שבה קיים פער כה עמוק. נמשכו אליהם בעיקר סטודנטים - ביניהם דניאל ואומברטו אורטגה, בניו של אחד מוותיקי הסנדי־ניסטים.

מאוכזבים מנסיונותיהם המהפכניים הכושלים החלו לחפש גישה מעשית יותר. היה זה פונסקה שקרא לאמץ אידיאולו־גיה מארכסיסטית-לניניסטית. עד 1963 פיתחו טקטיקה של "מלחמה עממית ממושכת", שחזתה התמרדות ממושכת של האזורים הכפריים, כפי שקרה במאבק הגרילה הארוך בסין ובוייטנאם. המטרה האסטרטגית העיקרית היתה תפיסה צבאית של השלטון ואחר־כך כינון "ממשלה מהפכנית המבוססת על ברית בין האיכרים לפועלים". הממשלה החדשה תחסל "כל מדיניות חוץ המוכ־תבת על־ידי האימפריליזם היאנקי ותתמוך בברית אמיתית בין האחים במרכז אמריקה, תוך תיאום המאמצים להשגת שחרור לאומי."

אף כי הקו הסובייטי הרשמי באשר למאבק באמריקה הלטינית לא השתנה עד 1979-80, יש עדות מסויימת לכך שההנהגה הסובייטית אכן עודדה את מאבקו של פונסקה להתגבר על ההיסו־סים האידיאולוגיים בשנות ה־60. למרות חילוקי הדעות בענייני טקטיקה בין קובה לברה"מ בשנים 1960-70, יש להניח כי הקג"ב הגיש עזרה באמון, בממון ובחימוש לחזית הסנדיניסטית באמצעות הקובנים.

סומוזה הטיל משטר צבאי ב־6-1975 ובתקופת הדיכוי נהרג פונסקה ובורגה

נעצר. במאי 1977 השתלטו "הטרקריס־טים" על המפלגה, שראשה נכרת, ואימצו מצע חדש שנוסח בעיקרו על־ידי אומ־ברטו אורטגה. מצע זה היה יותר לני־ניסטי ופחות מארכסיסטי מזה של החזית ב־1969. מאבק הסנדיניסטים הוצג בתור המשך התהליך ההיסטורי של המהפכה האוקטוברית הדגולה בברה"מ. לא הפרו־לטריון המארכסיסטי, אלא האוונגארד הלניניסטי יוביל את המהפכה. במקום העקרונות הנוקשים תהיה הפרגמטיות שלטת.

המטרה נוסחה כ"הקמת ממשלה דמוקרטית עממית מהפכנית", במתכונת הממשלות של מדינות מזרח־אירופה בתום מלחמת העולם השניה. החזית היתה אמורה "לכרות ברית טקטית זמנית" עם ההמונים בניקרגואה, תוך שמירה על "הגמוניה פוליטית" ותוך הגברת המאבק הסנדיניסטי ללא הרחבת שורות החזית. התנועה היתה אמורה להשתמש בעקרונות קלאסיים של הארגון הלניניסטי, כגון "משמעת פולי־טית מתוך הכרה... ריכוזיות דמוקרטית... חלוקת תפקידים ואחריות קולגיאלית... וביקורת עצמית, מהפכנית."

תגובתו של סומוזה היתה במשך שנ־תיים בלתי־עקבית ובסופו של דבר מועי־לה לסנדיניסטים. מדיניות של דמוקרטי־זציה מוגבלת איפשרה לגרילה ולתומ־כיהם יותר חופש תנועה והתארגנות, בעוד שהרצח של פדרו חואקין חמורו קרדנל, עורכו הפופולרי של העיתון המכובד "פרנסה" (Prensa), גרם להרחבת האו־פוזיציה לסומוזה והצטרפות מספר אנשי עסקים ובני מקצועות חפשיים. עד 1978, כאשר החזית יצאה במתקפות בכמה ערים, הפכה ההתנגדות למלחמת אזרחים ממש.

תנועת הסנדיניטים, שעלתה לשלטון ב־1979, היתה יותר מנוסה ויותר פרגמ־טית מן התנועה הרומנטית של "ה־26 ביולי", שהשתלטה על קובה ב־1959. ובניגוד למקובל שם, התקבלו ההחלטות באופן קולקטיבי ולא על־ידי מנהיג כאריסמטי.

נשיא ניקרגואה, דניאל אורטגה, נוטה להימנע מלדבר על השקפותיו האישיות בעת ראיונות עם אנשי תקשו־רת מערביים. כשנשאל אם הוא מארכ־סיסט הוא רגיל להשיב: "אנחנו הסנדיני־סטים התחנכנו כנוצרים ומכירים הן את ישו והן את מארכס". אולם בנאום לפני המפלגה הסוציאליסטית, ה־PSN, אישר הקומיסאר הפוליטי המתאם, באירדו ארקה (Arce), כי בדעת החזית לאמץ את השיטה הלניניסטית של מפלגה יחידה ו"לשמור על קשרים אסטרטגיים עם ברה"מ ועם הקהיליה הסוציאליס־טית'." ארקה גם דיבר על תכנית לחוקה חדשה, שתתבסס על "עקרונות פוליטיים ומשפטיים לבניית הסוציאליזם" בניקר־גואה.

שינוי סוציאליסטי

התכנית החברתית והכלכלית של ממשל הסנדיניסטים התגבשה באיטיות. עם עלותם לשלטון היו להוטים לתקן את העיוותים בעזרת כלכלה מתוכננת וחלו־קה מחדש של המשאבים בין השכבות העניות. אלא בהיותם ערים לשגיאותיהם של הקומוניסטים בארצות אחרות, החליטו להימנע מניתוק חד מן העולם הקפיטליסטי ואימצו כלכלה מעורבת שבה חיברו יחד הסקטור הציבורי והפרטי הקפיטליסטי. ההנהגה הצדיקה גישה זו בהצביעה על העובדה שניקרגואה טרם הגיעה לאותה רמת קפיטליזם ולמודעות מעמד הפועלים כפי שהיה קיים בקובה ב־1959. לדברי מקור סנדיניסטי, "המה־פכה שלנו היא מהפכה עממית של פועלים, איכרים, פרולטרים למחצה, ותת־פרולטרים, יחד עם המעמד הבינוני־הפטריוטי, כשההגמוניה בידי העם."

בעצם, אין זו גישה חדשה. לנין טען, כי בשלבים הראשונים צריכה מפלגת האוונגארד להיות קואליציה של איכרים ובורגנים, וזו הטקטיקה שאומצה הן ברוסיה והן במזרח־אירופה לאחר מלחמת העולם השניה. שיתוף זה נמשך אף לאורך זמן רב יותר בסין ובגרמניה המזרחית.

הסנדיניסטים היו איטיים יחסית במימוש מטרתם של הלאמה וקולקטיביזציה. וזאת מחשש לתגובה קיצונית של האופוזיציה מבית ומחוץ. לטענת וילוק (Wheelock), "אין כל דרך לכפות הלאמת תעשיית הטורטילות; הרי זה יהיה מגוחך... ואם כי יש לנו עקרונות סוציאליסטיים, אין ביכלתנו להביא שינוי בחברתנו על־ידי הלאמת כל אמצעי היצור."

כתוצאה מגישה זהירה זו קיימות בניקרגואה שלוש צורות בסיסיות של בעלות על אמצעי היצור: (1) בעלות המדינה באמצעות "אזורי רכוש העם"; (2) קואופרטיבים, כגון הקואופרטיב החקלאי הסנדיניסטי; (3) בעלות פרטית. בעלות המדינה נוצרה מיד לאחר המהפכה ב־1979, כאשר רכושם של משפחות סומוזה ותומכיהם הקרובים הוחרם. הסנדיניסטים טוענים, כי כ־60% מכל אמצעי היצור התעשייתי היו שייכים ב־1984 לסקטור הפרטי. עוד ב־1983 נשארו כ־70% מן האדמות החקלאיות בידי יצרנים פרטיים, אם כי בעלי הלטיפונדיות הגדולות נעלמו. ההפקעה נמשכה באיטיות עד קיץ 1985, כשהתהליך זורז לפתע ורכושם של אנשי אופוזיציה הוחרם.

גם תפקיד הממשל המרכזי בתכנון ובחלוקת המשאבים הלאומיים הולך וגובר בהדרגה. המוסדות הללו כוללים את משרד התכנון, משרד העבודה והמוסד לביטוח לאומי, מועצת התכנון הלאומית, ומשרדו של וילוק לפיתוח חקלאי ולרפורמה אגררית. עליה זו במעורבות הממשלתית גררה במקביל גידול בביורוקרטיה הציבורית. המוסדות הללו כפו צורות שונות של ביקורת והגבלות על הסקטור הפרטי באמצעות מדיניות ההשקעות, המיסוי, והאשראי למטבע חוץ. למשל, רק 24% מהשקעות בתעשיה הוקצבו ב־1983 לסקטור הפרטי. 17 הבנקים במדינה אוחדו ל־5, היוצרות יחד את האיגוד הפיננסי הממלכתי. החזית מקיימת גם מונופולין בסחר־חוץ.

תחילה השקיע משרד הרווחה החדש מאמצים לשיפור תנאי המחיה של האזרחים על־ידי בניה ציבורית, הקמת בתי־ספר ותכניות רווחה שונות. הורגש שיפור בעיקר בשרותי הבריאות והדיור, שהתבטא באימוץ שיטת שכר דירה מבוקרת, פיתוח אזורים אורבניים, ובקרה על מכירת קרקעות לבניה. בשנה הראשונה לאחר המהפכה היתה הבראה כלכלית ברוכה וצמיחה כלכלית של 18%.

בנסיון להגדיל את התפוקה הוצבו סיסמאות על פלקטים ענקיים ועל לוחות מודעות במטרה לעורר את "המצפון החברתי". ואכן, בשנה הראשונה גדלה התפוקה בתעשיית הטקסטיל, בבניה ובמכרות הנחושת. אלא שכעבור שש שנים הפכו מאמצי ארגון ההמונים האלה לבלתי־פופולריים בשכבות שונות בעם. נוסף לניהול כושל, ביורוקרטיה, תקציב הגנה טופח והולך, ותחושת החרום, שנגרמה על־ידי האופוזיציה של ה"קונטרה", החלה גם נסיגה רצינית במצב הכלכלי וברמת החיים. ב־1983 חלה הפסקה בצמיחה הכלכלית והאינפלציה הרקיעה לכדי 45%. המגמה הזאת נמשכת גם עכשיו.

העלאת שכר שרירותיות במספר מוסדות ממשלתיים תרמה ללחץ האינפלציוני. כמות המצרכים החיוניים המתוקצבים, כגון דלק, מים, מוצרי מזון בסיסיים, ונייר בית־שימוש, הולכת ועולה. גם המאזן המסחרי הורע. ב־1984 הסתכמו חובות המדינה ב־4 מליארד דולר, כשרק 1.6 מאלה הם ירושה מימיו של סומוזה.

ההתעצמות הצבאית והתמיכה הניתנת למהפכנים באל־סלואדור הביאו את ארה"ב ב־1981 לידי ביטול תכנית העזרה בשיקום הכלכלי. אמנם הוגשה עזרה על־ידי מדינות אחרות – בעיקר מקסיקו, ספרד, ומספר מדינות קומוניסטיות – אך הללו לא יכלו או לא רצו לספק את העזרה האדירה הדרושה אחרי ההרס הרב משנות המהפכה. יתר על כן, תקציב

ההגנה של ניקרגואה – יהיה זה במטרה לעודד מהפכות במדינות השכנות או להתגונן בפני האופוזיציה של "הקונ־טרה" (נושא השנוי במחלוקת) – טופח והולך. על־פי מקור סנדיניסטי היווה תקציב ההגנה ב־1984 25% מכלל התק־ציב השנתי – ואף יותר ב־1985.

הממשל ניסה לעצור את ההתדרד־רות הכלכלית על־ידי הטלת מיסים על סחורות, שרותים, מכירות וייבוא. עד כה לא השיגו את המטרה. המגמה השלילית נמשכת והציבור ממורמר. המוסדות נכשלו גם במלחמתם בשוק השחור ובספקולציות.

למרות הכשלונות הכלכליים המשי־כה הממשלה במדיניותה החינוכית הפרוגרסיבית של ביעור הבערות והחדרת התודעה הסוציאליסטית. בקורסים למו־רים בחטיבת הביניים נעזר משרד החינוך בחומר שיצא לאור בקובה ובברה"מ. אפילו בספרי לימוד לביה"ס היסודי ניתן למצוא חומר המסביר לא רק את יתרונות הסנדינו, אלא גם על מלחמת הגרילה שקדמה למהפכה, על פונסקה, על מפלגת האוונגארד, על חשיבות החימוש ועל יאנקי־פוביה.

קשרים עם העולם הקומוניסטי

כאמור, קיימים קשרים הדוקים בין השלטון הסנדיניסטי לברה"מ וגרורותיה. עוד ב־1980 השווה חבר הפוליטביורו ומזכיר הוועד המרכזי, בוריס פונומרוב, את המהפכה בניקרגואה לאלה שבאפג־ניסטן, אתיופיה, אנגולה ואחרות. אך מאז 1983 והתקרית בגרנדה נוטה ברה"מ להתייחס לחזית רק כאל "אנטי־אימפרי־ליסטית", אולי במגמה להרגיע את חששותיה של ארה"ב. יחד עם זאת נק־ראת ניקרגואה "אוונגארד" ו"מהפכנית משחררת", מונחים המקובלים על ברה"מ בדברה על אפגניסטן, אנגולה ואתיופיה. ואכן, בעיני מנתחים סובייטיים אחדים תרמה המהפכה של החזית רבות להאדרת "המחנה הדמוקרטי והאנטי־אימפריליי־סטי." ול"צמצום האזור הגיאופוליטי הקפיטליסטי." ניסוחים אלה מורים על תמיכה מדינית–מוסרית גוברת והולכת. הקשרים בין הגוש הסובייטי לניקרגואה ניכרים גם בתחום הבין־מפלגתי, בעזרה הצבאית וביחסי הכלכלה.

יחסים בין־מפלגתיים: ביחסיה עם החזית הסנדיניסטית נתקלה ברה"מ בקבוצה אליטיסטית קטנה יחסית אשר הגיעה לשלטון באמצעות מהפכה עממית. אף כי שמרה על פרופיל נמוך ביחסיה עם המהפכנים הכריזה ברה"מ על הכרה דיפלומטית במשטר הסנדיניסטי יממה אחת בלבד לאחר נפילת סומוזה. הקירבה המדינית בין שתי המפלגות, זו הקומוניס־טית של ברה"מ וזו הסנדיניסטית של ניקרגואה, באה לביטוי בנטיה פרו־סוביי־טית חזקה במדיניות החוץ של החזית – למשל, הימנעות מהצבעה באו"ם כשברה"מ נתבעה לסגת מאפגניסטן; כן נמנעת הנהגת הסנדיניסטים מכינון יחסים דיפלומטיים עם סין העממית.

בניקרגואה נמצאים כמה מאות יועצים אזרחיים סובייטים וכן כמה עשרות ממדינות מזרח־אירופה. אך הנציגות החזקה ביותר היא זו של קובה. יש חשד שקיים הסכם הדדי בין־מפלגתי, כמו שהיה בגרנדה, בין הקומוניסטים הקובניים לחזית בניקרגואה. וכן קיימים קשרים הדוקים בין תנועות הנוער שלהם. יועצים קובניים מסופחים אל משרדי הממשלה למיניהם; מאות צעירים לומדים בבתי־ספר בקובה; וכ־2000 מורים מקובה משובצים בתחומי חינוך שונים, והשפעתם הלניניסטית ניכרת היטב. (רבים נקראו לשוב לקובה ב־1985.)

יחסי כלכלה קומוניסטים: במקביל לאימוץ שינוי הדרגתי של שיטות הייצור, הרחיבה הממשלה הסנדיניסטית את השיתוף עם המדיניות הקומוניסטית – אם כי לא בהכרח מתוך יוזמה עצמית שלה. מטרת הגוש הסובייטי היתה עד כה

בעיקר חיזוק הסנדיניסטים מן הבחינה המדינית, האידיאולוגית והבטחונית. אולם בחינת האפשרות של שיתוף פעולה כלכלי החלה רק ב־1980 עם ביקורה של משלחת טכנית רמת־דרג מברה"מ במנ־גואה. תוך שנתיים וחצי נחתמו מספר הסכמים טכניים, מסחריים וכלכליים והוקמו ועדות לעזרה כלכלית. בין יולי 1979 לפברואר 1982 הסתכם הסיוע הסובייטי רק בסכום של 7.9 מליון דולר, בהשוואה ל־42.5 מליון דולר שהוענקו לקובה. (עזרת ארה"ב באותה תקופה הסתכמה ב־118 מליון דולר.) אלא שהתמיכה הסובייטית זכתה לפירסום רב עם משלוח של 20000 טון גרעינים ב־1981.

בסוף 1982 הגבירה ברה"מ את עזרתה הכלכלית לניקרגואה עם מענק של טרקטורים וכלים לעבודות עפר בסכום של כ־100 מליון דולר. עזרת הגוש המזרחי כולו הסתכמה ב־240 מליון דולר. בתחילה היתה ארה"ב נדיבה במתן אשראי הרבה יותר מהמדינות הקומוניס־טיות. בין 1979/80 אישרה 72,6 מליון דולר, בעוד שברה"מ נמנעה באותה תקופה לחלוטין ממתן אשראי; קובה הציעה סכום סמלי של 1 מליון דולר ומזרח גרמניה 82 מליון. ב־1981 סיפקה ברה"מ 73,2 מליון דולר וב־1982 עוד 150 מליון. קובה סיפקה 3.5 מליון ב־1981 ו־50 מליון ב־1982 (שכללו הספקה לכוח־אדם קובני בניקרגואה). נוסף לכך קיבלה ניקרגואה באותה שנה 26 מליון דולר מגרמניה המזרחית וסכו־מים שונים מצ'כוסלובקיה ומבולגריה ו־100 מליון דולר מלוב. עד יוני 85 הסתכמה העזרה של הגוש הקומוניסטי ב־600 מליון דולר.

המסחר בין ברה"מ לניקרגואה גדל באופן משמעותי; הייצוא הסובייטי מוערך ב־42.4 מליון רובל ב־1983 לעומת 0.1 מליון ב־1980. הייצוא מניקרגואה לברה"מ גדל באיטיות רבה יותר באותה תקופה ועלה מ־5.5 מליון רובל ל־9.5 מליון. אמנם אין גידול דרמטי, אך הוא עולה על הסחר של ברה"מ עם מקסיקו ופרו. קו ספנות קבוע קיים בין לנינגרד ונמל קורינטו מאז תחילת 1985.

יחד עם זאת, ברה"מ מהססת לקבל על עצמה קובה נוספת. ב־1983 העיר ויקטור וולסקי, מנהל המוסד לאמריקה הלטינית במוסקווה: "שילמנו מחיר יקר במשלוח דלק לקובה – שתי מיכליות יום יום במשך 20 שנה. אין ברצוננו לחזור על כך בממדים נרחבים יותר." אלא שאוכלו־סייתה של ניקרגואה קטנה מזו של קובה ולכן עזרת ברה"מ באספקת דלק למנגו־אה היא אפשרות ממשית. אכן, ב־1985 היתה מוסקווה לספק הדלק העיקרי של ניקרגואה.

מסקנות

ניקרגואה טרם הפכה למדינה לניני־סטית במלוא המובן, דוגמת מדינות מזרח־אירופה, קובה או וייטנאם. עם זאת נראה, כי הממשל שואף ליהפך לדיקט־טורה של מפלגה לניניסטית. החזית פועלת בהתמדה ובכשרון רב לתמיכה סוציאליסטית מבית. ערה לנסיונם המוקדם של הסובייטים ושל מזרח־אירופה וקובה ומודעת לחששותיה של המעצמה הדומיננטית באזור, ארה"ב, החזית נמנעת מלניניזציה מהירה מדי ומתקדמת בהדרגתיות רבה. הממשלה הסנדיניסטית מוכנה לוויתורים טקטיים כל עוד היא שלטת על מקורות הכוח הממשיים: המפלגה, כוחות הבטחון הפנימי, והצבא. בענין זה היא הולכת בעקבות המודל הסובייטי והקובני ואין להניח כי תעשה ויתור משמעותי.

במונחים של מדיניות אזורית מוכן הדירקטוריון הלאומי ללכת בעקבותיהם של הבולשביקים, כלומר ויתור על אינטרנציונליזציה מלאה עד אשר יבשילו התנאים לתמיכה מאסיבית למהפכנים באזור. בינתיים נמשך, כנראה, זרם החימוש בנשק קל אל הגרילה באל־סלוואדור. כפי שנאמר לנו על־ידי מקור סנדיניסטי לשעבר במנגואה, לטווח

הרחוק תצטרך המהפכה להתפשט באזור כולו או לגווע. הערכה זו משותפת לכל ארצות אמריקה המרכזית; כפי שכתב עיתון סלוואדורי, ״אל דיארו דל הוי״, ב־24 בינואר 1985, ״מוסכם על מדינות אמריקה המרכזית, כי כל עוד יישארו בניקרגואה הקומוניסטים הסנדיניסטים, יהיה האזור מוקד מתמיד של מרידות ואי־שקט פוליטי אשר יאיים על המדינות השכנות כולן.״ שותפים לדעה זו מעצבי המדיניות בהונדורס, פנאמה, וקוסטה־ריקה הדמוקרטית. עוצמתה הצבאית המתחזקת של ניקרגואה משפיעה כבר עתה על המאזן הצבאי באזור ולכך רגישה ביותר קוסטה־ריקה אשר בה אין צבא אלא כוח משטרתי חצי־צבאי.

כפי שהיה בקובה, התחייבה ברה״מ (הפעם בעזרת קובה) לתמוך בסנדיניסטים תמיכה זהירה מדינית, בטחונית וכלכלית. אך כל הסימנים מעידים (וכפי שהוכח בגרנדה), אין החזית יכולה לסמוך על יותר מסיוע פוליטי מברה״מ במקרה של עימות ישיר עם ארה״ב. הקובנים יוכלו להושיט סיוע בלתי־מספיק בלבד במקרה זה, שכן אין להם כוח אוירי וימי שיאפשר הבאת כוחות תגבורת די הצורך.

הסנדיניסטים טוענים, כי המתמרדים, אנשי ה״קונטראס״, קיימים הודות לתמיכת ארה״ב. אך מתבקשת השאלה מה גרם להיווצרות אופוזיציה זו – והרי המהפכנים האנטי־סנדיניסטים הם טיפוסיים לכל המדינות הלניניסטיות בעולם השלישי. בכל אחת מהן קיים, בצד המפלגה האליטיסטית השלטת, כוח התנגדות הזוכה לתמיכה פופולרית משמעותית הנובעת מהתנגדות לשינויים החברתיים שנכפים בכוח על העם. (זה המצב גם באפגניסטן, באתיופיה, באנגולה, ובמוזמביק.) באופוזיציה בניקרגואה, שכוחה מוערך ב־19000 איש, יש לכל היותר 3000 יוצאי המשמרות הלאומיים של סומוזה. במילים אחרות, רובם הם אנשים שהתאכזבו מהמהפכה הסנדיניסטית ורבים מהם אף היו בעבר חברים בחזית, (כולל פעילים כמו פסטורה, קרוז ורובלו.) בגדול בין ארגוני האופוזיציה, ״החזית הדמוקרטית הלאומית״, יש רק 1–3% יוצאי המשמרות הלאומיים, 19% הם סנדיניסטים לשעבר והיתר איכרים מצפון המדינה. סנדיניסטים לשעבר ואזרחים מאוכזבים ממלאים תפקידי פיקוד בכירים בגרילה.

גורמים מבחוץ אינם יכולים ״לקנות״ את דרכם לתוך מרידה כזאת. היא יונקת את עוצמתה ממקורות אחרים: מגיוס החובה המוטל בעטיו של תהליך החימוש הגובר, מכפיית האידיאולוגיה הלניניסטית בעלת החוקים המדיניים השרירותיים, מחוסר היעילות הכלכלית של הממשלה והמחסור ההולך וגובר, מהביקורת הלוחצת והמתמדת על האוכלוסיה, מהעמדה הפרו־סובייטית הקולנית של הממשלה (כגון שלשה ימי אבל רשמיים לזכרו של המנהיג הסובייטי קונסטטין צ׳רננקו), ומהתנגדות הממשלה ליחסים דיפלומטיים עם סין העממית.

אחדים מהסנדיניסטים לשעבר גורסים, כי זוהי גישה לניניסטית ולא מארכסיסטית. שאיפתם לשוב לסנדיניזם אמיתי – ״הסנדיניזם הניקרגואי ולא הסובייטי.״

במזרח אירופה היו נסיונות רבים לאמץ קומוניזם פלורליסטי יותר ואנושי יותר, שכולם היו יכולים אולי להצליח, אילולי האיום למעורבות צבאית סובייטית. מצב העניינים בניקרגואה מוכתב אך ורק על־ידי הממשל הסנדיניסטי, שאימץ את המודל סובייטי והקובני המבוסס על דיכוי ואשר שואף למימוש עוצמתו בדרכי כפיה.